

Arxiu històric FUNDACIÓ JAUME BOFILL

Història social de la llengua catalana

Josep M. Nadal
Modest Prats

GENER 1981

FUNDACIÓ
Fundació
JAUME
Jaume
BOFILL
Bofill

CAPÍTOL I. El substrat pre-romà

1. Límits

"No sembla pas que pugui discutir-se que, posats per ordre cronològic, el primer moment decisiu de la nostra història és la romanització del país, la nostra incorporació al món llatí"¹. Si això sembla un fet indiscutible pel que fa a la nostra història compresa en termes generals, ho és molt més encara amb referència a la història de la nostra llengua. El català és, en efecte, una llengua neollatina -o romànica-. Però, així com no es pot negar que l'herència pre-romana ha jugat un determinat paper en l'evolució històrica posterior del nostre país -els catalans som hereus directes, en l'aspecte físic, en la sang, dels habitants del país en l'època pre-romana² tampoc no fóra lícit que oblidéssim el paper, sigui quin sigui, que han jugat les llengües pre-romanes en la conformació de la llengua catalana. I encara que l'estudi de la influència del substrat pre-romà³ en la llengua catalana ens hagi de dur a resultats més aviat minsos, imperfectes i fragmentaris, no ens podem estar de cercar-los.

Si volem referir-nos al món pre-romà amb un mínim de rigor, hem de deixar, forçosament, les èpoques més reculades de la nostra pre-història que ens són pràcticament desconegudes i que, d'altra banda, és pràcticament segur que tenen una importància insignificant amb relació a la nostra llengua, i hem de cenyir-nos al període comprès entre l'inici del primer mil·lenari a.C. i l'arribada dels romans a Empúries l'any 218 a.C.

Quatre fets de gran importància determinen aquest període. En primer lloc, l'arribada de grups indoeuropeus que vénen, en una primera tongada que podríem situar cronològicament entre els segles X i VII a.C., del centre d'Europa (de la Conca del Rin i de l'alt Roine) i, en una segona tongada, situada entre els segles VII i V a.C., del N.O. d'Itàlia i del sud de Suïssa. En segon lloc, el fet que per primera vegada

la nostra terra entra en contacte amb gent d'una civilització elevada, amb pobles que han de jugar un paper de primer ordre en l'evolució de la cultura: els grecs i els fenicis, l'impacte dels quals damunt els indígenes de les nostres terres havia d'ésser, naturalment, molt sensible. El tercer fenomen és l'aparició de cultures indígenes molt superiors a les conegudes fins aquell moment, nascudes, en part, de les aportacions forasteres que acabem d'indicar: és el moment de la civilització ibèrica. I per fi, abans d'acabar-se el mil·lenari, arribaren i s'establiren els romans.

2. El substrat indoeuropeu

2.1. Notes històriques

Al segle passat, els filòlegs, en trobar-se amb un grup de llengües esteses en un territori molt ample, de l'Índia a l'Atlàntic, i amb un evident parentiu entre elles, i en suposar que devien venir d'una soca comuna, van crear el concepte d'indoeuropea per referir-s'hi i van anomenar indoeuropeus els pobles que parlaven una llengua que se'n derivava. Òbviament, el pas següent havia de consistir a cercar una explicació -lingüística i etnològica- de l'extensió i evolució dels pobles indoeuropeus i de l'evolució de llurs llengües a partir, és clar, de l'origen comú. La situació actual dels nostres coneixements encara és, però, insatisfactòria i, per tant, qualsevol afirmació que es faci amb relació a aquest tema ha d'anar acompanyada d'una dosi molt alta de prudència i provisionalitat. D'una manera unànime s'accepta, però, que pels volts de l'any 1000 a.C. es produïren uns moviments migratoris de pobles que procedents del centre d'Europa s'aproparen a la Mediterrània, provocant l'expansió de llengües indoeuropees cap al migdia d'Europa, cap a les tres grans penínsules Balcànica, Itàlica i Ibèrica, seguint aquest ordre.

Deixant de banda el problema dels precedents més remots, sembla que els indoeuropeus entraren a Catalunya en dos grups. El primer procedia, com ja hem dit, de la Conca del Rin i de l'alt Roine, del Centre d'Euro

pa, per tant, i, per les dades que posseïm, podem afirmar que pels volts dels segles X-VIII s'establiren a Catalunya sense travessar la frontera natural dibuixada per l'Ebre; poc temps després, entre els segles VII i V, una segona ona migratòria, procedent ara del NO d'Itàlia i del sud de Suïssa, travessava els Pirineus i s'estenia arreu de la Península Ibèrica.⁴ És precisament a partir d'aquesta segona ona migratòria que les restes indoeuropees s'intensifiquen a la península Ibèrica, especialment a les zones més occidentals, per fer-se més febles en les zones orientals.

Fóra un error considerar aquesta invasió com un moviment massiu, organitzat i breu. En realitat, el mot invasió cobreix una sèrie de moviments de grups diversos, de diferents tribus, cadascuna amb els seus costums i llengües -o dialectes- particulars. En l'estat actual dels coneixements històrics se'ns fa pràcticament impossible de distingir les característiques pròpies de cada grup. Per simplificar parlem de celtes, però en realitat amaguem així un fenomen complexíssim i extremadament variat. Ara sabem de la presència de grups indoeuropeus pre-celtes, per exemple el "poble dels cementiris d'urnes", els urnefelder, la llengua dels quals -el sorotapte-, si bé indoeuropea, era, amb tota seguretat, distinta del celta.⁵ Sabem també, com ja hem indicat, que al costat de tribus pròpiament celtes arribà gent de tribus ligurs, vènetes, i fins germàniques. Noteu, per exemple, la presència lligur que es produeix entre nosaltres quan aquest poble i la seva llengua, per influència dels il·liris, es troba ja en un estadi d'indoeuropeització.⁶

Pel que fa referència, doncs, al nostre camp d'estudi -el substrat lingüístic pre-romà-indoeuropeu- cal subscriure les paraules de Joan Coromines: "hom no està pas en condicions de fer una tria sistemàtica entre els noms sorotàptics i els noms cèltics... És més prudent, doncs, de dir "noms celtes o indoeuropeus"... voldria que cada vegada que dic "noms celtes" hom comprengués que intento de dir només "noms indoeuropeus pre-romans"⁷.

2.2. Les "relíquies" indoeuropees pre-romanes

Amb el nom de "relíquies" es designen aquelles restes -generalment lèxiques- que ha deixat una llengua actuant en funció de substrat. D'entrada, cal dir que l'element cèltic de la Península Ibèrica, tot i que no és tan dens com a França, és important a la zona occidental i que es va fent menys dens a mida que ens acostem a la Mediterrània. Catalunya, per tant, és una zona amb un substrat cèltic relativament poc important. Per altra banda, cal afegir que els indígenes que varen trobar els romans en ocupar Catalunya després del desembarcament d'Empúries, parlaven la llengua ibèrica, una llengua, per tant, no indoeuropea; el caràcter indoeuropeu del català ens ve donat per la imposició del llatí i no pas pel substrat cèltic. Amb tot, però, no és pas difícil de trobar elements cèltics incorporats a la llengua catalana.

(A) Lèxic comú: Són d'origen celta clova (< knōva), ble i el seu derivat herba blenera (< *bledino, diminutiu del cèltic comú bledio- "llop", que ens relaciona metafòricament el nom català amb el nom baix llatí lupicuda i castellà gordolobo o coda de lobo amb els quals aquestes llengües designaven la mateixa herba), basca (< waskā), llauna (< lagī-na), sàlic (< salīco, mot celta que en passar a l'ibero-basc va donar una forma que en català es reflecteix a sarga i sarguera), coila, usat a la Vall d'Aran (< coslo-, nom celta de l'"avellaner"), trencar (< *trenko), tancar (< *tanko), enterc (< *terkos) i molts altres mots: balma, camisa, bruc, cabanya, carro, còm, llegua, rusca, banya, etc.⁸

(B) Toponímia. Els noms d'origen celta són menys abundants que a d'altres zones de la península i, a més, presenten una repartició molt desigual, essent menys nombrosos a la zona pirenaica.⁹ Són d'origen celta els topònims acabats en -ú o -un, sufix procedent del celta -dunum: Besalú (< Bisuldūnum) a Girona, Verdú (< virodūnum) i Boldú a l'Urgell, Salardú a la Vall d'Aran, etc. També són celtes aquells topònims que contenen la terminació -briga: Vall-llobrèga (a l'Empordà) i Vallabriga (a la Ribagorça) (< volō-briga o vala-briga), Sogorb, a Castelló (< Se-

gobriga), Talabre (prop del Cap de Creus (< talabris on el sufix -bris o -brix és una variant del sufix -briga), etc. Els mots amb l'element -duro, que fins ara es creien inexistents en la toponímia catalana,¹⁰ podrien estar representats per dos llogarets de la Sagarra anomenats Durban (< duromannos, amb algunes dissimilacions) i Durfort (< *duronertos, amb substitució de l'element cèltic -nertos "fort" per l'element equivalent del llatí "fortis"). Que aquests dos llogarets podrien pertànyer al substrat cèltic autòcton -no essent, per tant, préstecs més moderns-, ho insinua Joan Coromines¹¹ basant-se en l'oposició semàntica dels mots ("reducte petit"/"reducte fort") ajustada a la realitat i en la substitució de l'element nertos per l'element llatí fortis, fets que impliquen un coneixement, per part dels habitants, de la llengua celta. El topònim Talarn (a la Sagarra i a la Conca de Tremp), podria provenir d'un Talarnos celta, essent -arnos un dels sufixos més productius en aquesta llengua i l'element Talos "en front" corresponent-se semànticament amb la situació geogràfica dels llocs a que al·ludeix el topònim. També poden ser cèltics els topònims Onyar (< Onnaros, on és riu en irlandès i apareix en d'altres celtismes: Saône (< Sauconna)), Unyola i Unyà, riu i poble de la Vall d'Aran (< *Onnea, *Onneola), Pení, la darrera muntanya dels Pirineus cap a l'est (< penninos, "petit turó"), Torelló (< *Taurelionne, derivat de tarvos, "toro" en celta), etc.

Un altre grup important de topònims relacionats amb el celta el formen aquells mots que contenen el sufix -acu (> -ac). Els tractem a part a causa de l'especial problemàtica que presenten. És, en efecte, considerable el nombre de topònims acabats en -ac que podem trobar a Catalunya (Cavanac, El Cassanac, Vilac, Estac, Franciac, Burriac, Vullpellac, Florejacs, Cuguçac, Grabuac, Celrac, Oniac, Estrac, etc.) i, tenint en compte la filiació cèltica de la terminació -acu (la terminació llatina seria -anu que en català ha donat els mots acabats en -à) podríem pensar que, en aquest camp, el substrat cèltic ha actuat fortament. Paul Arbischer, però, ja va assenyalar l'error de tal creença tot indicant que l'aparició molt tardana de molts d'aquests topònims (Burriac, prop

de Mataró, el 1313; Franciac, a la Selva, el 1245, per exemple) sembla indicar més aviat una importació, duta a terme des del Migdia francès a l'Edat Mitjana.¹² El mateix A. Grieria ja assenyalava que "les noms de lloc en -acu, desinència d'origen celta, compareixen abundantament a la frontera nord del domini català i escassament a la resta del domini català. Els noms catalans en -ac no daten, precisament, d'una època pre-romana..."¹³ Això no vol pas dir que cap dels noms catalans acabats en -ac provinent del celta -acu no pugui provenir del substrat celta pre-romà.¹⁴ El tant per cent, però, seria més petit del que una mirada superficial ens induiria a creure i fins que no hàgim estudiat amb atenció la qüestió i puguem destriar els elements del substrat dels elements més moderns s'ha d'anar molt en compte. Ja ho dèiem al començament: els resultats, quan estudiem la influència del món pre-romà, són més aviat minsos, imperfectes i fragmentaris.

3. El substrat grec, fenici i cartaginès

3.1. Els grecs: aspectes històrics

En el moment en què per terra tenien lloc les segones ones migratòries cèltiques, és a dir, cap el segle VII a.C., la nostra terra es posà en contacte, per mar, amb el poble que posseïa una civilització més elevada en aquell moment: els grecs, que a través d'un procés de colonització de doble caràcter, simplement comercial o d'establiment de colonitzadors, s'escampaven per contrades molt diverses de la Mediterrània: les costes del Mar Negre a Orient, alguns punts de les costes africanes -Egipte i Cirenaica-, sobretot, a la Itàlia meridional, de Nàpols a Sicília -la Magna Grècia- i, finalment, al litoral de la Mediterrània occidental comprès entre el Roine i el Ter i, potser, fins el litoral valencià.

Els grecs que s'establiren a Empúries, potser l'únic centre urbà d'una certa magnitud a la península ibèrica, provenien de Focea, a la costa grega asiàtica, com reflecteixen les més antigues ceràmiques trobades a Empúries, semblantment a allò que havia ocorregut en el gran cen-

tre grec de la Mediterrània occidental -Massàlia-. Les altres colònies gregues de la península, les restes de les quals no han estat trobades (Roses, Hemeroscòpion, etc.), potser no eren altra cosa que centres purament comercials, carents d'una població estable. A partir del segle V a.C., però, és Atenes, i no pas la metròpoli originària, el centre de les relacions comercials entre el món grec i les colònies de casa nostra (tant la ceràmica i les escultures com les monedes així ho indiquen).

Durant els cinc segles de permanència colonitzadora dels grecs a casa nostra -del segle VII a.C. fins l'arribada dels romans- les relacions entre els colonitzadors i els bàrbars, en el sentit grec del mot, estigueren presidides per la suspicàcia permanent. Així ho demostra el text següent de Titus Livi (Ab Urbe condita, XXXIV, 3): La part de la muralla que donava al camp era molt fortificada i tenia una sola porta. Un dels magistrats guardava aquesta entrada i no podia abandonar el seu lloc ni un sol moment. De nit, una tercera part dels habitants feien la guàrdia sobre les muralles, i no era per pura fórmula o respecte a la llei que les sentinelles es rellevaven, sinó que vigilaven amb tant de compte com si l'enemic estigués a les portes. No rebien cap hispà el poblat...¹⁵ La barreja ètnica i lingüística, per tant, degué ésser molt petita. Això no vol pas dir que la civilització grega no exercís una forta influència sobre el món indígena; ben al contrari, el contacte del món grec i del món cèltic havia de donar com a fruit el naixement de la civilització ibèrica, la primera creació important del món autòcton.

3.2. L'element grec a la llengua catalana

Lingüísticament parlant, el substrat grec és, pel que fa al català, pràcticament inexistent: només els topònims Roses (<RHODE) i Empúries (<EMPORION) perpetuen en el català l'estada dels grecs a la nostra terra.

Amb tot, el català posseeix un nombre considerable d'hel·lenismes que encara que^{no} hem de considerar com elements de substrat mereixen una referència.

Alguns ens han arribat al català a través del llatí. Segons alguns estudiosos¹⁶ els hem de considerar en dos grups:

-1) aquells que reflecteixen la pronúncia arcaica de la Magna Grècia, cosa que té importància amb relació a la seva posterior evolució: la *v* grega va interpretar-se com *ŭ* (πορφυρα > PŪRPŪRA > porpra); la *o* grega va interpretar-se com *ō* o *ŭ* (κόλπος > CŌLŪPUS > CŌLPUS > colp/cop) a *φ, χ, θ, λ*, gregues es fa correspondre en llatí P, K, T i G (per exemple, la P de PŪRPŪRA i de CŌLPUS; κυβερνάω > GUBERNARE, etc.).

-2) aquells que reflecteixen la pronúncia greco-clàssica, de moda a Roma: la *v* grega fou interpretada com Y i pronunciada com *ŭ* (κύμα > CYMA > cim; γύψος > GYPSUM > guix); a *φ, χ, θ* els fan correspondre una aspirada (transcrita PH, CH, TH) i a la llarga evolucionen cap a *f, c* o *t* (ορφανός > ŌRPHĀNUS > orfe; σχολή > SCHŌLA > escola).

Darrerament, Joan Coromines¹⁷ ha subratllat la importància, de vegades oblidada, que degué tenir el llatí militar i el llatí dels esclaus, "dos compartiments inseparables, gairebé dues cares d'un mateix mot", en l'entrada d'hel·lenismes en el llatí: *καρά*, en grec "cap" es converteix en cara, en ~~l'latí~~^{substitució} del llatí FACIEM, en moltes llengües romàniques, ~~ανάβη~~^{ανάβη} > SPAEDA > espasa, GYRARE > girar, etc., són mots d'origen grec l'entrada en el llatí dels quals seria inexplicable sense tenir en compte les relacions militars entre Grècia i Roma.

D'altres hel.lenismes han penetrat en el català a causa de la dominació bizantina (s. VIè) de part de la península (cfr. la nota 3 del capítol III) i de les llargues i estretes relacions que el casal d'Aragó mantingué amb Grècia a l'Edat Mitjana: domini directe en uns casos esporàdics (ducats d'Atenes i Neopàtria); relacions constants, en d'altres, a causa de la comuna vocació comercial i mediterrània. Ens hi referirem en el seu moment. No són menyspreables, tampoc, els hel.lenismes que, distorsionats com era d'esperar, ens han entrat a través de l'àrab.

Finalment, no podem deixar d'esmentar, sense tractar-ne, però, cap exemple, que el català, com totes les altres llengües modernes, ha pres un nombre considerable de mots grecs clàssics durant l'època moderna, sobretot pel que fa referència al llenguatge tècnic i científic.

3.3. L'element fenici i cartaginès

Si els grecs s'establiren a la zona nòrdica de la mediterrània peninsular, a la zona del sud, a la mateixa època, els fenicis, procedents en un principi de Fenícia, en el Líban i Israel, i després de la important colònia de Cartago, s'establiren a la zona meridional de la península fundant les colònies de Cadis i Lixus (prop de Gibraltar). A les terres de parla catalana els fenicis només hi establiren una colònia: Eivissa, que fou, des de l'any 654 a.C., una base comercial molt important.

A l'illa l'impacte fenici fou total: sembla que en foren els primers pobladors i per tant el pes ètnic hi és fonamental. Encara avui, les cases i, amb tota certesa, els adornaments femenins -les emprendes- reflecteixen aquella civilització. La llengua, però, ni a l'illa, ni, no caldria dir-ho, a la resta del territori, ha deixat vestigis d'importància. Només els noms d'Eivissa (< Ibusim, amb l'element fenici Bes, nom d'una deïtat egípcia d'origen africà) Tagomago i Mahó (< (Portus) Magonis, nom del fill d'Asdrúbal) han perdurat en la toponímia del cata

là i potser el mot del lèxic comú quiuma i els seus derivats (quilmets, quilmada o quiumada) < girba, púnic o camític.¹⁸

4. El substrat ibero-basc

4.1. Notes històriques entorn de la civilització ibèrica

L'onada indoeuropea, que havia transformat l'aspecte ètnic del país, juntament amb l'impacte que produí l'arribada dels grecs i dels fenicis, pobles molt avançats culturalment, ajudaren a "crear una col·lectivitat d'estructura molt diferent: és allò que en diem món ibèric".¹⁹ Aquesta col·lectivitat la trobem situada, geogràficament, en tota la zona oriental de la Península Ibèrica, seguint la Mediterrània amunt fins estendre's per tot el Llenguadoc. Catalunya, per tant, pertany enterament al territori ibèric en el qual hi trobem un alfabet que sembla reflectir una llengua pròpia no indoeuropea.

L'origen del món ibèric, d'aquesta col·lectivitat dotada amb una llengua, un alfabet i un art propis, sempre ha estat molt discutit i molt sovint les solucions apuntades han tingut unes motivacions més polítiques que no pas científiques: durant molts d'anys, per exemple, s'ha afirmat que els ibers eren un poble provinent del Nord d'Àfrica: "Era una tradició que venia del segle XIX i que permet encara als manuals escolars aquella pintoresca i còmoda (i tan simètrica!) reconstrucció del poblament pre-romà peninsular: els celtes arriben pel nord, els ibers pel sud, i el centre -el centre destinat a les altes empreses- fa de gresol, i de la barrejar neixen els celtibers..."²⁰ La idea, però, que cada dia cobra més versemblança és la d'un iberisme considerat com un estricte fenomen de civilització i no pas com el resultat d'un fenomen racial o ètnic.

Deixant de banda els problemes estrictament històrics que planteja el món ibèric²¹ i cenyint-nos al camp de la llengua dels ibers, hem d'advertir que els estudis dels investigadors han topat, fins fa molt poc de temps, amb un greu problema que ha impedir, no ja la descripció, si-

nó fins i tot la filiació definitiva de la llengua ibèrica. Es tracta de la lectura i la comprensió de l'alfabet ibèric. Els ibers, en efecte, foren els primers indígenes de les nostres terres que escriviren i ho feren utilitzant un sistema propi, bé que amb influències de la Mediterrània més oriental. Són nombroses les inscripcions ibèriques trobades en la zona oriental de la península, sobretot al País Valencià, la majoria en alfabet ibèric (Benassal, Alcalà de Xivert, Cabanes, Castelló de la Plana, Castelnovo, Sagunt, Llíria, etc.), menys en alfabet tartèssic (Moixent i Elx) i una en alfabet jònic (Alcoi). Les inscripcions ibèriques en alfabet ibèric no han estat desxifrades -"llegides"- fins fa ben poc²² i, no obstant, encara no en podem entendre el significat -la "llengua"-. L'alfabet, certament, ens és conegut: representa un estadi intermedi entre els primitius alfabets ideogràfics -que utilitzen símbols per a representar els objectes o conceptes- i els alfabets moderns, en el qual s'utilitzen, per tal de reduir el nombre enorme de signes utilitzats en els alfabets ideogràfics, signes amb valor fonètic d'un so. A l'alfabet ibèric es combinen signes amb valor d'un so i signes amb valor d'una síl.laba. Aquest sistema sil.làbic d'escriptura, originat, sembla, a partir del tartèssic, fou utilitzat en tot el territori que va de l'est d'Andalusia fins el Llenguadoc mediterrani, la zona on suposem que es parlava la llengua ibèrica.

El problema que se'ns presenta, però, no és ni l'origen, ni la mera "lectura", de les inscripcions en llengua ibèrica, sinó el desconeixement del significat dels mots (de la llengua, per tant). Molts filòlegs, en constatar el caràcter indubtablement no indoeuropeu de l'ibèric i en constatar l'existència, fins avui, d'una altra llengua no indoeuropea a la península -el basc- han tendit a identificar-les, tot considerant el basc actual com una reminiscència evolucionada de la primitiva llengua comuna peninsular -el proto-basc o ibèric-. Filòlegs de tant de prestigi com W.V.Humboldt i H.Schuchard²³ han avalat aquesta identificació que, d'altra banda, semblava resoldre el problema de l'enllaç entre

el món antic i el món modern peninsulars d'una manera aparentment lògica i natural: el protobasc o ibèric hauria estat així la llengua única de la Península fins l'arribada dels celtas que va comportar la implantació d'una nova llengua, indoeuropea en aquest cas, especialment a l'oest peninsular, i, sobretot, dels romans i la consegüent implantació del llatí a gairebé tota la Península. Els arguments són aparentment de pes: d'ordre lògic, com acabem d'assenyalar, i d'ordre lingüístic -la toponímia, que confirma que el basc es parlà en zones molt més àmplies que no pas actualment (cf. § I.4.3.), i la semblança fonètica entre alguns mots bascos i ibèrics. Actualment se sap, però, que els pobles ibèric i basc eren distints i que, per tant, les llengües corresponents també devien ésser-ho: en primer lloc, s'aferma cada dia més la idea d'un iberisme d'arrel turdetana (i, per tant, tartèssica) i la idea d'un basc d'arrel caucàsica; en segon lloc, el desxiframent de l'alfabet ibèric no ha pas comportat, com hauria estat d'esperar si la hipòtesi basco-iberista fos correcta, que a través del basc es poguessin interpretar els textos ibèrics de què disposem (i que encara ens són pràcticament desconeguts); en tercer lloc, ni la zona actual de la llengua basca correspon a un territori amb restes ibèrics ni el basc posseeix una tradició escrita antiga, cosa que ens impedeix de conèixer-ne la forma antiga, l'única que seria vàlida per a intentar la comparació entre les dues llengües.²⁴

Això que acabem de dir no significa pas, però, que les llengües basca i ibèrica no tinguin elements comuns: fóra absurd de creure que era impossible un cert plurilingüisme en èpoques molt llunyanes, que devia afavorir els préstecs lèxics, i fins i tot morfològics i fonològics, entre ambdues llengües. Així, per exemple, la terminació -tar que trobem en el basc bilbotar ("els que són de Bilbao") podria ajudar-nos a interpretar el Saitabietar ("els que són de Saetuba", Xàtiva) que apareix en les llegendes ibèriques; o el mot basc ibai ("riu") ens podria explicar

el nom del riu Ebre (Iberus, "el riu") que ha servit per donar nom al poble ibèric i a la seva civilització; o l'element basc ili, uri o uli ("la ciutat") podria ser el que apareix en els topònims Ilesda (Lleida),²⁵ Elimberri, Iliberri, Iluro, etc., tan freqüents a la zona pirenaica de Catalunya.

Sabent, però, que ibers i bascos són distints etnològicament i lingüística, les dificultats que planteja la identificació dels elements que pertanyen a cadascuna de les dues llengües ens empenyen a tractar el substrat ibèric i el substrat basc en un mateix calaix i, per tant, a subscriure enterament les idees de qui, com Joan Coromines, és un dels primers especialistes en la qüestió: "Una altra gran família de mots pre-romans en català és la que ve de l'ibèric o del basc arcaic, que anomenaré proto-basc; no és sempre possible distingir aquestes dues fonts, i la qüestió és tan complicada i obscura que (...) parlaré, doncs, globalment, d'ibero-basc".²⁶

Luis Michelena,²⁷ d'altra banda, ha destacat la importància que té, per tal d'explicar moltes de les relacions que se'ns ofereixen entre el basc i l'iber (tot insistint en què les dues llengües "siguen siendo irreductibles"), el fet que "desde los comienzos de la historia, el elemento eúskaro es claramente recesivo, desde luego frente al latín y a las lenguas románicas, pero también, mucho antes, frente al galo al norte y al ibérico y a los dialectos indoeuropeos hispánicos al sur. Y esto no solo en el sentido obvio de que -con alguna alternativa- perdiera terreno ante sus competidores, sino también en el mucho más amplio de que no fuera escrito, de suerte que su huella se conserva incorporada en contextos extraños". El fet sembla important perquè la major part de les coincidències entre el basc i l'iber es donen en antropònims, camp en el qual podem sospitar que l'iber, donada aquella especial situació de conflicte lingüístic (gairebé una diglòssia), tenia una preminència total i, per tant, és pensable que elements que ara prenem com a bascos i dels quals constatem que coincideixen amb l'iber no siguin

res més que penetracions d'aquesta darrera llengua en el món basc.

4.2. Elements ibero bascos en la llengua catalana

(A) En el lèxic comú: Abans que res s'ha de dir que, quant al lèxic comú, la base ibero-basca del català és escassa. Hi trobem uns quants mots relacionables amb el substrat ibero-basc: esquerra, pissarra, gavarra, socarrar, bassa, carrasca, sarna, gavarrera o gavarnera, arç, estalviar, paparra, sargantana, abajó (propri del Rosselló), gavet o naret, gerdó, isard, llagasta, cascarulla, marrà o mardà, segall, artiga, quer,²⁸ xar-rupar, gallorsa, llostó, sària, galàpet, carabassa, antina, lleganya, etc.²⁹

D'aquests mots, uns s'expliquen amb l'ajuda del basc modern: així, gallorsa,³⁰ del català pirinenc, el significat del qual és, més o menys "ramat comunal que pastura a l'estiu a les altes muntanyes", podria relacionar-se amb el mot basc gaillur, gallor o galdor, "cim"; el mot llostó, podria relacionar-se amb el basc lasto, "palla"; o el mot sària "gran cabàs de jonc o d'espart", amb un mot del protobasc ^xsarea (en basc modern zare); d'altres, en canvi, no semblen tenir cap relació amb el basc o, com a mínim, aquesta llengua no ens ajuda gens a interpretar-los: per exemple, en la parella de mots galàpat i carabassa que suposen una arrel ibèrica calappacy (substantiu) i calapacce (adjectiu), respectivament. S'ha de dir, però, que quant al lèxic comú, la base ibero-basca del català és mé aviat escassa.

(B) En la toponímia: Així com hem advertit que el lèxic comú ibero-basc és escàs, no podem pas afirmar el mateix en tractar de la toponímia, terreny en el qual el substrat ibero-basc és molt més ric, sobretot en la zona nordoccidental de Catalunya (cf. I.4.3.) on no solament en els pobles i localitats importants, sinó àdhuc en la toponímia menor, apareixen gran quantitat de noms bascoïdes.³¹ Vegem-ne, ara, alguns.

(a) Noms acabats en -eja, -uja o -guha i -barre

No són infreqüents, sobretot a la Cerdanya, topònims com Sareja, Orseja, Saneja, Enveig, Gorguja (Sant Aniol de), Aguja, Barguja, Estaüja, Sanaüja i Naüja, aquests tres darrers amb les variants Estaguja, Sanaguja i Naguja.

Pel que fa als quatre primers, gairebé tothom està d'acord³² a acceptar que contenen la terminació basca -egi "vessant de muntanya", sovint amb l'article basc -a (-egi-a). Així, per exemple, Enveig, sense l'article, provindria de ^xibegium < ib-egi, "vessant de l'aigua".

L'explicació dels altres topònims és, en canvi, més complexa i controvertida. Joan Coromines, després d'haver defensat³³ que la terminació -uja es relacionava amb el basc -eja "vessant", creu, recolzat en què tots els topònims acaben en -guja o tenen una variant en -guja, que seria aquesta terminació la que caracteritzaria el grup de topònims que ens ocupa.³⁴ D'una banda, el pas de -guja a -uja en aquells casos en què es troben les dues variants no costaria gens d'explicar ja que és ben conegut que -g- davant -u- té tendència a caure (benaurat < auguritat) d'altra banda, la situació geogràfica de tots els llocs designats amb els topònims acabats en -guja abona aquesta terminació: tots es troben prop d'una població situada en un nivell inferior: Estaüja/Estaguja prop de Estavar, Anaguja prop d'Ans, i Barguja prop de Bar, per exemple. Tals parelles semblen relacionar-se amb les basques del tipus Irigoien i Iribarren que contenen els elements -goien "la part més alta" i -barren "la part més baixa". D'aquesta manera, Estaguja/Estaüja i Estavar (esto "tancat" + -goien/-Barren) formarien una oposició semàntica ben adequada a la realitat geogràfica.

És important aquesta hipòtesi perquè permetria d'afirmar que a Catalunya no hi ha noms acabats amb el basc -barri "nou" com repetidament han sostingut alguns filòlegs³⁵: Isavarre, situat prop d'Isil, l'altre membre de la parella, provindria d'una terminació -bar basca amb el significat de què acabem de parlar.³⁶

(b) Noms amb l'element -angio "devesa"

Els topònims Anyà, Anyerri, (A)nyús, Nyis, Nyer³⁷ (amb el derivat nyerro), Nyòvols, etc., que contenen les terminacions basques -erri, -erro, -ués, (-ós), -ús, -ís i -òvol, semblen relacionats amb l'element basc angio "devesa", propi del dialecte biscaí (> Any), cosa que no implica, òbviament, que tots els mots amb -ny- s'hi relacionin (Nyils, per exemple, prové d'assinile "corral d'ases").

(c) Noms amb l'arrel agirr- (o aierr-)

Un altre grup de topònims bascoïdes el formen gerri, Algerri,³⁸ gerb, girbeta (oficialment Chiriveta), Gíbia, etc., que semblen contenir l'element basc -agirr- "manifest, obert, exposat al vent...". Així, per exemple, Gerb, anomenat Gerb (s.XII) o Gerp (s. XIII), derivaria d'un Agirre-be "sota els paratges oberts" i Gerri i Algerri, d'un Agirre "paratges oberts".

La llista seria molt llarga. Arate és relacionable amb un basc Ara-ti "abundant en planes", La Bescarga, amb un bizkar-ga "sense cims", Ison, amb isun "terme de pastors", etc. I no només en la zona més occidental de Catalunya trobem mots bascoïdes: en les comarques situades immediatament a l'est del Pallars, que és la zona amb una toponímia bascoïde més densa, continuen apareguent, en la toponímia major, aquests topònims: ja hem esmentat els noms en -eja i -guja de la Cerdanya; ara podríem afegir Erts (< Ertz "riba"), Arinsal, antic Arensau (< Arantzadi "arbust d'espines"), Arans (< Arantzza "espina"), Llorts (< lurtes "allau"-), Artedó (< Arte-dun, "ple d'alzines verdes"), Beders, com el francès Beziers (< Bide-erri "poble de camí"), etc. Només a les comarques situades al Sud del Coll de la Perxa i de la Serra del Cadí els noms de lloc interpretables pel basc es fan més espaiats: Besora (ripollès) Les Olujes (partit de Cervera), Sanaüja (partit de Solsona), Olost (partit de Vic), Olorda (partit de Sant Feliu de Llobregat), Iliberris, avui Elha, Cotlliure, en el Rosselló, Tossa, Torsa a l'Edat Mitjana, en són alguns exemples. En aquesta zona, però, no és pas probable que en l'època pre-

romana s'hi hagués parlat la llengua basca: al Coll de la Perxa i la Serra del Cadí "és probable que cessessin els dialectes veritablement emparentats amb el basc i que més enllà ja sols hi hagués algunes coincidències de vocabulari".³⁹ No podem deixar d'esmentar, d'altra banda, les indicacions de R. Menéndez Pidal⁴⁰ sobre l'existència, en la llengua ibèrica, com a mínim en una etapa tardana de romanització i potser com a conseqüència, d'una /ɛ/ i d'una /ɔ/. Aquest darrer fonema, que apareixia en els sufixos bascos -TOI "lloc on es troba una cosa" i -OI "tendència", afegits sovint a mots llatins, ens explicaris, d'una banda, la gran quantitat de topònims acabats en -(t)ui (Balastui, Arestui, Bretui, Beranui, Sellui, etc.) que trobem a l'occident del Principat, i de l'altra, la frontera lingüística entre el català i l'aragonès, llengua que ha canviat -OI o -OI en -(t)ué (Alastué, Bentué, Ardanué, Villarrué, etc.).⁴¹

4.3. El Pallars i la Ribagorça fins el segle X

No n'hi ha prou amb la constatació de la toponímia ibero-basca de Catalunya. Donada l'especial distribució geogràfica i la densitat dels topònims bascoïdes -tres zones clarament diferenciades: al NO una gran quantitat de noms bascoïdes tant pel que fa a la toponímia major com pel que fa a la toponímia menor; al sud del Coll de la Perxa i de la Serra del Cadí, raresa dels noms bascoïdes; i a l'Urgell, Andorra i la Cerdanya freqüència de basquismes en la toponímia major- s'ha pensat que el fenomen s'hauria d'explicar de la manera següent;

Pel que fa a la zona amb poca densitat bascoïde, hom creu que no devien pas ésser bascos els qui l'habitaven sinó ibers i, per tant, els pocs topònims bascoïdes que s'hi troben pertanyerien al fons comú de les llengües basca i ibera.

Pel que fa, en canvi, a les zones amb un fons bascoïde més dens, hem de pensar que, antigament, s'hi parlarien parles basques o bascoïdes que eren distintes, òbviament, dels dialectes bascos actuals i que s'hau-

rien estès molt més del que correntment s'ha cregut, tant en un sentit geogràfic com en un sentit cronològic.⁴² La idea, per tant, que l'àrea del basc a l'època romana no devia sobrepassar molt (o gens) els límits actuals de Navarra per la banda oriental s'hauria d'abandonar com ja insinuà Menéndez Pidal⁴³ en assenyalar masses de noms bascos en tot l'Aragó i el Pallars i hem de creure que aquesta àrea s'estenia geogràficament fins Andorra, l'Urgell i la Cerdanya. Joan Coromines, a més, ha assenyalat⁴⁴ que els límits cronològics d'aquestes parles també s'haurien de modificar en el sentit de considerar vius els dialectes bascoïdes, com a mínim en determinades zones, fins una època força moderna: la romanització d'Andorra, l'Alt Urgell i la Cerdanya degué tenir lloc cap el segle Vè., segurament a partir de Lleida, però la romanització del Pallars degué ésser molt tardana -molt més del que creia Menéndez Pidal en insinuar la fi del segle VIè.⁴⁵: el basc dels Pirineus Centrals hauria sobreviscut en part fins a la meitat de l'Edat Mitjana formant, en el Pallars, una mena d'illot lingüístic resistent,⁴⁶ a causa de la configuració orogràfica de la zona, a la romanització. Això no significa pas que el llatí no hagués entrat gens en aquesta zona sinó que hi haurien conviscut el llatí i el basc, llengües entre les quals no hi hauria hagut tant una frontera geogràfica com una frontera social.⁴⁷

L'estat actual de les investigacions, dutes a terme especialment per Joan Coromines arrel de la confecció del seu Onomasticon Cataloniae, permeten de conèixer, ni que sigui en una primera aproximació, les principals característiques del dialecte bascoïde que es parlava al Pallars fins, com a mínim, el segle X.

i) Conservació de -o i -u finals tant en noms d'origen basc (Basco < baso_ko, Borito, Lo Cuco, Lluïrdo, etc.) com en noms d'origen romànic (lo Caubo, Montallo, Faiedo, Junquero, Cardedo, Escobedo).⁴⁸ També s'ha mantingut -o final en un nom comú cinglo (cingle < cinglūly), "segurament a causa del seu ús freqüent com a nom de lloc".⁴⁹

ii) Conservació de -e final en topònims d'origen basc (Ausate, Escar-

bonate, Babore, Arreste, Broate, Ausinsi, etc.) o romànic (Fontifreda < Fonte_Freda, Sallente < Salientem).

Aquests dos fenòmens no poden tenir un origen aragonès perquè a l'Aragó les terminacions en -o i -u són menys freqüents que al Pallars i les terminacions en -e són inexistents (és clara l'oposició entre l'aragonès Cort (Las-Corz) i El Mon(t) i el pallarès Corte i Amonte), ni poden tenir un origen castellà on trobem Paúl i fin en front del ribagorçà Paüle i del pallarès Pine (< finis). Coincideixen, en canvi, amb el basc que encara avui dia pronuncia amore, labore, padure, pake, etc., i que en els textos antics presenta fede, merchede, birtute, o(n)ore, zapore, canto(n)e, etc.⁵⁰

iii) Desaparició de -n- intervocàlica, per exemple, en el topònim Lo Solau (que apareix tres vegades a la vall d'Aneu) que s'ha de relacionar amb un solano castellà, Plau (< PLANU) i Ventolà, provinent d'un mot terminat amb el sufix -ANUM, Ventolanum, derivat del nom de persona Ventulus.⁵¹ També presenta el mateix fenomen Cadí (< catinum, "olla, fondalada"). Aquest fenomen el retrobem també en basc: zumau < sabanum i lau < planum.

iv) Manteniment de -n final en noms d'origen basc (Ison i Son, relacionats amb el basc isun, Aran i campanan, relacionats amb el basc aran, "vall" Borén, Baién, Larén, llarven, etc., relacionats segurament amb el sufix genitiu basc en -en) i d'origen romànic (com en els noms comuns fàien < faginus i cúmen < culmen i en els topònims Estaon o Estaron < stationem, Puigfalcon, etc. Val a dir, però, que el desconeixement de l'etimologia exacta d'alguns dels mots d'origen bascoide els invalida com argument: podrien tenir una n final procedent de ND, NN o MN, i no pas d'una N senzilla, amb la qual cosa la seva evolució seria regular. Els noms d'origen romànic, però, són totalment fiables.⁵²

v) Manteniment, sense palatalitzar, de la G llatina davant d'e o i: Arguila, Arguiler i Arguileres, noms relacionats amb el mot català argila, Marguinades i Marguinyo, del llatí marginem, etc.

vi) Manteniment del grup -NS- sense reduir-se a -S- en Belonce, relacionat amb el basc Belauntze, Aransís, Ansovell, Adons, Ausinsi, Enrens, etc., i del grup ND en Cap-redondo (prop de Cerbi) i Tormo-redondo (vall d'Assua).⁵³

vii) Aparició d'una vocal protètica davant de R- inicial, com ocorre també en basc: Monterroio (Llessui), Montarroí (Vilaller i Les Esglésies) i el nom comú arrés, equivalent al res català.

viii) Manteniment de L- inicial sense palatalitzar: Laveia Gran (Arreu), Lau de Corte (Unarre), procedent d'un llatí labes, Lassierro (Isil), riu de Lamparte (Alós), relacionat amb el basc latz, "rossinyol", etc.

ix) Manteniment d'e i o breus davant d'una palatal en una etapa de diftongació més arcaica que en el català normal, o sense cap mena de diftongació: Peramea (< Petra_mēdia, "poble construït al voltant d'una gran roca", La Mea (Corroncui), Sea, que s'oposa al català si(t)ja, Là Ruera < robērēa, en oposició al català rovira, Sallieto < salēctum, en front del Salito que trobem a Espot, El Póio < pōdium (de Bono, Vilaller),⁵⁴ en oposició a la solució diftongada i en part reduïda Lo Pueu (Sant Orenç), etc.

x) Manteniment sense palatalitzar de LI i de NI: Saliente (Espot) i Salient (Vilac), oposats a la solució catalana que presenta Sallent, a Boí i a la resta de Catalunya, Travessani (estany de la vall de Boí, relacionat amb el travesaño castellà), Gireni (idèntic amb un Gireny de la vall d'Aneu), etc.

xi) Finalment, sembla que no és del tot desconeguda la substitució, tan freqüent en basc, de la f per la p. Així, per exemple, un topònim com Pont de Pine, que designa el darrer pont que hom pot trobar en la Noguera Pallaresa, podria venir del llatí pontem finis amb la substitució de f per p. D'aquesta manera, Pusso i Posso, atribuïts en un primer moment per Joan Coromines a Puteum, provindrien, com sembla demanar el

sentit, de fossu i, d'altra banda, Poio seria un equivalent del castellà Hoyo i del valencià Foio (< fóvëa), i no provindria de pōdium.

D'altres trets del dialecte que ens ocupa semblen relacionats amb parles més veïnes com l'aragonès, el gascò i el llenguadocià. El que sorprèn, però, és la gran quantitat de basquismes, fenomen que permet d'assegurar una llarga simbiosi lingüística entre el basc i el romanç durant una bona colla de segles.

5. Una possible interpretació de la influència del substrat pre-romà en la fragmentació dialectal del català

Al llarg del present capítol hem donat una ullada, breu però representativa, a l'aportació de les distintes llengües pre-romanes -indoeuropees, íbero-basca, grega, fenícia-cartaginesa- a la llengua catalana i hem pogut constatar que, tot i que no és negligible, és més aviat escassa. Ja ho dèiem a l'inici: el català és una llengua neo-llatina. La toponímia i el lèxic comú, més aquella que no pas aquest, són els camps en els quals aquesta aportació és rastrejable amb una base relativament ferma. Ni la fonètica, ni la morfologia, ni encara menys la sintaxi del català semblen posseir -aquesta és la impressió global que es dedueix de l'actual estat de la qüestió- elements d'importància -deixant de banda el canvi L->ʎ, possiblement d'origen sorotàptic- aportats pel fons lingüístic pre-romà.

Ala introducció d'aquest llibre també hem assenyalat l'existència de dos grans dialectes en la llengua catalana -l'occidental i l'oriental- i llurs característiques. Tradicionalment s'ha afirmat que la fragmentació dialectal de la llengua catalana "no ha tingut, en l'evolució històrica de la llengua, un caràcter constitutiu (com en castellà) sinó més aviat consecutiu: pràcticament s'ha acceptat la fragmentació de l'antiga unitat lingüística com el resultat de la decadència literària que apareix en el segle XVI"⁵⁵ Certament, com el mateix Badia assenyalava, aquesta afirmació tan rotunda s'ha de matitzar destacant la possi-

bilitat (i la probabilitat) que els fets descrits d'aquesta manera només siguin vàlids pel que fa a la llengua literària i que, per tant, per dessota de la unitat lingüística, que deduïm dels textos que, mediatitzats pels mecanismes unificadors que estudiarem en el moment oportú, ens han perviscut, hi hagués una realitat dialectal latent d'acord amb la qual, a la llarga, s'havia de produir l'escisió de la llengua literària tradicional. Motius estrictament lingüístics -per exemple, la base antiquíssima que suposen certes diferències lèxiques existents entre els distints dialectes- abonen aquesta suposició que, per altra banda, recentment semblen confirmar la publicació de les Vides de Sants Rosselloneses,⁵⁶ text manuscrit del segle XIII, i l'estudi de la llengua del manuscrit de la Crònica de Bernat Desclot.⁵⁷ Acceptar el caràcter constituent dels diferents dialectes del català permet, i potser exigeix, de cercar-ne una explicació en èpoques molt més remotes del que fins ara s'acostumava.

Generalment s'ha explicat l'actual domini lingüístic del català, dividit en dos grans blocs dialectals, com una conseqüència de determinats esdeveniments històrics. Cenyint-nos a les zones on es parlen els dialectes oriental i occidental les distintes hipòtesis que s'ha proposat per explicar-nos la seva catalanització són les següents. S'accepta que es van originar a la Catalunya Vella el dialecte oriental i al NO del Principat el dialecte occidental⁵⁸ (deixem de banda aquí les velles teories sobre un origen occitànic de la llengua catalana perquè la seva falsetat ja no és discutida per gairebé ningú) i que la posterior expansió de cadascun dels dialectes va ser una conseqüència del futur desenvolupament de la conquesta.

Aquesta explicació de l'expansió geogràfica dels distints dialectes no ens diu res, però, de les causes i de la cronologia de la fragmentació dialectal i, a més, planteja un problema que, com a mínim, hauríem de qualificar-lo de sorprenent. Efectivament, si la conquesta de Lleida, i sobretot la de Tortosa i del País Valencià fou un afer bàsicament

de la Catalunya Vella -perquè en els segles XII i XIII era la zona de major potència econòmica i de major pes demogràfic i cultural-, ¿com és que fou el dialecte occidental i no pas l'oriental el que hi va predominar?. Manuel Sanchis Guarner, amb una hipòtesi suggerent, ha intentat de resoldre aquesta incògnita, que ja havia sorprès alguns filòlegs, com Pere Barnils,⁵⁹ i al mateix temps d'explicar les causes de la mateixa fragmentació en base al substrat pre-romà. Vegem, ara, el raonament d'aquesta hipòtesi.

5.1. El poblament pre-romà segons Bosch Gimpera

La base històrica, o, més pròpiament, prehistòrica, sobre la qual es fonamental Sanchis Guarner la forneixen els treballs de l'il·lústre investigador Pere Bosch Gimpera⁶⁰ sobre el poblament pre-romà de l'actual domini lingüístic del català. Segons Bosch Gimpera, quan l'arribada dels romans a Catalunya va fixar les tribus pre-romanes a llurs territoris respectius, és a dir, a partir del segle III a.C., el territori en què a la llarga es parlaria català (deixant de banda l'Alguer i les Balears, que constitueixen casos a part) podria dividir-se en tres zones clarament diferenciades. El NO de Catalunya hauria estat habitat per pobles d'origen bascoide: si bé desconeixem el nom de les tribus que habitaven el Pallars i la Ribagorça, sabem, en canvi, que els Andosins, els Berguistans i els ceretans foren els pobles que habitaren, respectivament, Andorra, l'Alt Urgell i la Cerdanya. La llengua de tots

aquests pobles com ja hem dit en un altre paràgraf, molt similar a la basca, hauria perviscut, conjuntament amb el llatí tardà, fins una època relativament moderna, encara que distinta, segons que la romanització hagués estat més o menys tardana (el segle VI pel que fa l'Urgell i el segle X pel que fa al Pallars, per exemple). València, l'Alt Maestrat i el Baix Aragó, amb els edetans, La Plana de Castelló i el Baix Ebre, amb els ilercavons, i Lleida, amb els ilergetes, constituïren la segona zona etnogràfica, els pobles de la qual devien haver estat tots de nissaga ibèrica i devien haver parlat, per tant, una llengua distinta del parlar bascoide del NO, però amb la qual compartien elements lingüístics a causa dels lògics manlleus i influències mútues a que estan sotmeses totes les llengües contigües. La Catalunya Vella, on es parla el dialecte oriental (devia haver estat habitada per pobles d'origen post-capcià, indoeuropeus per tant, que van desenvolupar la cultura de les urnes i les cultures pròpiament cèltiques, algunes tribus dels quals devien estar fortament iberitzades (els cossetans del Camp de Tarragona) i d'altres poc (els indigetes de l'Empordà, els lacetans del Plà de Bages i la Segarra, els laietans del Maresme) o gens (els aussocerretans de la Garrotxa i els aussetans de Vic i de Girona), i constitueix la tercera zona etnogràfica assenyalada per Bosch Gimpera.

5.2. Factors històrico-lingüístics

Aquestes tres zones etnogràfiques van passar, abans d'integrar-se en una mateixa comunitat lingüística, per vicissituds històriques distintes. En primer lloc, s'ha d'assenyalar que el paper de la romanització no fou el mateix a cada zona: d'una banda, el NO de Catalunya, la zona bascoide, no fou romanitzada del tot fins una època molt tardana -més que un fruit de la Roma imperial, aquesta romanització fou un fruit del cristianisme- i, d'altra banda, àmplies zones de la Catalunya que, seguint Bosch Gimpera, podríem anomenar ibèrica (les de l'interior) foren romanitzades més tard que les de la Catalunya Vella. En

segon lloc, s'ha de destacar que la dominació sarraïna va afectar de manera molt distinta cadascuna d'aquestes tres zones. Si el NO de Catalunya mai no fou penetrat, d'una manera estable al menys, pels invasors àrabs i la Catalunya Vella ca estar sotmesa al poder sarraí encara no un segle, "romangué llargs segles sotmès als musulmans tot l'antic territori ibèric, pregonament romanitzat, on la massa de població indígena conservava gran part de les formes de cultura romanes tradicionals, el parlar romànic autòcton, i un important sector també la religió cristiana".⁶¹ Aquestes distintes vicissituds històriques, és obvi, degueren de condicionar el futur desenvolupament del llatí vulgar parlat a cada cuna de les zones de les quals hem parlat.

5.3. La hipòtesi de Sanchis Guarner

Manuel Sanchis Guarner,⁶² observant que les fronteres etnogràfiques establertes per Bosch Gimpera i les actuals fronteres dialectals del català presenten una coincidència molt remarcable, ha cregut que aquestes podien explicar-se en funció de la influència del substrat pre-romà que hauria estat un dels factors condicionants de la fragmentació dialectal de la llengua catalana i que permetria d'explicar-nos-en l'actual localització.

Que la zona nord-occidental de Catalunya parli el dialecte occidental de la mateixa manera que la zona fortament iberitzada s'explicaria pel fet que la romanització de l'Urgell i, posteriorment, la del Pallars va tenir lloc a través de Lleida, focus importantíssim de romanització i via natural de comunicació del NO: el llatí a partir de la qual s'hauria originat el català occidental hauria estat el llatí de Lleida, amb forta influència del substrat iber, traslladat, a partir del segle VI, a l'Urgell i zones adjacents. En tenir un substrat distint que el llatí de la Catalunya Vella, era obvi que evolucionés cap a una llengua romànica amb trets lleugerament distints -el que anomenem dialecte occidental del català-.

Aquest dialecte, seguint la lògica que els esdeveniments històrics posteriors imposen, no s'hauria hagut d'estendre massa a d'altres zones. Podríem, potser, explicar-nos que a Lleida s'hagués estès el dialecte occidental ja que, si bé és cert que l'expansió política del comtat d'Urgell, independent aleshores de Barcelona, havia quedat tallada abans, quean Ramon Berenguer I, en apoderar-se per a la casa de Barcelona de les ciutats de Cervera, Pilçà i Camarassa, havia aixecat una barrera a la possible reconquesta urgellesa, també ho és que el comte Ermengol IV d'Urgell participà en la conquesta de Lleida i aquest fet podria haver afavorit una repoblació de les terres de Lleida amb la gent del NO. No és gens explicable, en canvi, que el dialecte occidental s'hagués estès a la zona de Tortosa i el País Valencià ja que, en aquests casos, la reconquesta fou un afer predominantment de la casa de Barcelona i, a més, sabem que el repoblament de València es feu bàsicament amb gent de parla catalano-oriental. Així, el Llibre de repartiment ens diu que de les cases de la ciutat de València en foren adjudicades 503 a repobladors procedents de Barcelona, 127 de Tarragona, 141 de Lleida, 247 de Tortosa, 99 de Saragossa, 104 de Calataiud, 127 de Daroca i 267 de Terol. La lògica, per tant, sembla que afavoria la propagació del català oriental i no pas la del català occidental.

La raó d'aquesta estranya expansió del català occidental cal buscar-la, segons Sanchis Guarner, en el fet que tant Lleida, com Tortosa i el País Valencià, pertanyen a la zona que, abans de l'arribada dels romans, es caracteritzava per tenir un poblament ibèric i en el fet que, en aquests tres llocs, durant l'ocupació sarraïna els mossàrabs -aquells cristiano-visigots que es van mantenir fidels a la cultura, a la llengua i a la religió anteriors als àrabs- hi van desenvolupar un parlar romànic autòcton, algunes característiques del qual devien deure's al substrat pre-romà. Restes de la llengua d'aquests nuclis de mossàrabs degueren perviure en l'àrab local i així, després de la reconquesta, potser van actuar com a substrat del català que, amb característiques

més orientals que no pas occidentals hi va arribar, fent-lo evolucionar cap a formes dialectals similars a les del català occidental que, recordem-ho, també havien estat condicionades pel substrat iber del llatí que, des de Lleida, havia arribat al NO de Catalunya. Com diu Harri Maier, els parlars mossàrabs haurien constituït "per als idiomes septentrionals dels reconqueridors un substrat resistent, i seria unilateral explicar les àrees lingüístiques de la Península, únicament com àrees d'irradiació dels dialectes que abans de la reconquesta es limitaven al Nord".

5.4. L'estat actual de la qüestió

La hipòtesi de Sanchis Guarner és, realment, suggestiva. El paper del substrat pre-romà en la formació de la llengua catalana hi pren una volada que abans no tenia. Ara bé, com diu A. Badia Margarit, sembla que hom topa, en primer lloc, amb dificultats sorgides a conseqüència dels punts de vista actuals d'arqueòlegs i etnòlegs. Concretament, Miquel Tarradell ha fet veure, a Les arrels de Catalunya, que no és possible de delimitar amb exactitud les zones dels ibers (no indoeuropeus) i les dels pobles de la cultura de les urnes (indoeuropeus i pre-celtes) ja que són nombroses les excavacions en les quals s'han trobat vestigis d'uns i d'altres. En aquest sentit, la base pre-històrica que Bosch Gimpera ens havia ofert i en la qual es basava la hipòtesi de Sanchis Guarner, sembla, ara, poc sòlida. D'altra banda, com diu Joan Veny,⁶³ "trobem arriscat d'atribuir excessives repercussions lingüístiques als diversos pobles pre-romans. En aquest sentit crec que no s'ha tingut prou en compte la cronologia dels canvis que separen al català oriental de l'occidental. Una bona part (...) són mutacions fonètiques o gramaticals realitzades en català oriental entre el segle XV i el segle XVI, que contrasten amb el caràcter generalment estàtic, estagnant, del català occidental. En el cas d'aquests transmutaments relativament tardans, costa un xic de veure-hi efectes tan retardats de característiques pròpies dels parlars anteriors a la romanització. L'estat "latent" no

es pot acceptar amb els ulls clucs".

Això ha estat la causa que Sanchis Guarner, si bé sense abandonar la teoria del tot, hagi deixat d'insistir-hi en treballs posteriors. Badia i Margarit,⁶⁴ però, creu que es poden acceptar les idees de Sanchis Guarner mentre siguin aplicables tot posant més atenció als fets relacionats amb la romanització: més important que l'existència d'unes diferències pre-romanes hauria estat la major o menor facilitat amb què el substrat hagués pogut surar en un moment determinat, que vindria condicionada per la major o menor romanització, d'una banda, i la major o menor des-romanització motivada per la invasió àrab, de l'altra.

Notes el capítol I

- (1) Miquel Tarradell, Romanització i cristianització, dins Moments crucials de la història de Catalunya, Barcelona, 1962, pàgs. 1-24, pàg. 1.
- (2) Miquel Tarradell, Romanització i cristianització, pàgs. 1-2.
- (3) Els termes de substrat, superestrat i adstrat s'utilitzen en lingüística per designar tres modalitats distintes d'influència d'una llengua en l'evolució d'una altra llengua, com a resultat dels contactes que circumstancialment poden mantenir.

El llatí, per a referir-nos a allò que ens interessa, durant la seva expansió va entrar en contacte amb distintes llengües: en uns casos, com per exemple a casa nostra, acabà essent adoptat com a llengua pròpia per un país que anteriorment se servia d'altres llengües; en d'altres casos, en canvi, i això no és pas el que succeí a Catalunya, la resistència al llatí fou prou forta com per impedir que les llengües autòctones fossin substituïdes pel llatí. És obvi que, en ambdós casos, hi hagué un període de pugna lingüística durant el qual les dues llengües tingueren un cert contacte i, òbviament, s'influïren mútuament. Es parla d'influència del substrat lingüístic en el primer cas, és a dir, quan la llengua originària condicionà, abans de ser substituïda, l'evolució del llatí (o, en general, de la llengua invasora), i d'influència del superestrat lingüístic en el segon cas, és a dir, quan la llengua invasora condicionà, abans d'ésser assimilada, l'evolució de la llengua autòctona.

En aquest sentit parlem del substrat pre-romà, en referir-nos a l'àmbit de la llengua catalana, per designar la influència que exerciren les llengües parlades al domini lingüístic català abans de la romanització (substrat indoeuropeu o cèltic i substrat no indoeuropeu o ibero-basc, especialment). Parlarem més tard del su-

perestrat germànic (visigot o franc), àrab, etc., per designar la influència que exerciren damunt del llatí o, més tard, el català, aquelles llengües que parlaven els pobles que successivament invadiren el nostre territori sense aconseguir de substituir el llatí i el català del país per la seva pròpia llengua.

El terme d'adstrat en canvi, s'utilitza per fer referència a la influència mútua entre dues llengües que durant un cert període de temps convisqueuren en un mateix territori i que, més tard i sense cap procés de substitució, acaben convivint en territoris veïns. De vegades també s'utilitza aquest terme per referir-se simplement a la influència entre llengües veïnes.

Cf. Amado Alondo, Substratum i superestratum, dins Estudios lingüísticos (Temas españoles), Madrid, 1961, pàgs. 259-71. B.E. Vidos, Manual de lingüística románica, Madrid, 1967, pàgs. 201-241, per a una bibliografia més extensa sobre aquest tema.

- (4) Miquel Tarradell, Les arrels de Catalunya, Barcelona, 1962; esp. pàgs. 201 i ss.
- (5) Joan Corominas, La survivance du basque jusqu'au Bas Moyen Age, "Actes du VI Congrès International de Sciences Onomastiques", München 1958, Vol. I, pàgs. 105-146 (Reproduït a Estudis de Toponímia Catalana vol. I, Barcelona, 1966, pàgs. 93-151). Joan Corominas, CARANT (Scaranto), relíquia dels "Urnefelder" alpino-pirineus, "Etymologica, Walter von Wartburg zum 70 h. Geburtstag", 1958, Tübingen, Niemeyer, pàgs. 155-160 (Reproduït a Estudis de toponímia catalana vol. II, Barcelona 1966, pàgs. 207-215). Joan Corominas, Els ploms sorotàptics d'Arles, dins Entre dos llenguatges, vol. II, Barcelona, 1976, pàgs. 142-216. Joan Corominas, Elementos prelatinos en las lenguas romanas hispánicas, "Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas pre-romanas de la Península Ibérica", Salamanca, 1976, pàgs. 87-164.

- (6) Vegeu, sobre els ligurs, A. Badia Margarit, Gramática Histórica Catalana, Barcelona 1951, pàgs. 39-40, i, sobretot R. Menéndez Pidal, Sobre el substrato mediterráneo occidental, ZRPh, LIX, 1939, pàgs. 189-206 i P. Fouché, Les ligures en Espagne et en "Roussillon", "Revue Hispanique", LXXXI, 1933, I, pàgs. 319-346. Joan Coromines, d'altra banda, a Estudis de fonètica històrica: La palatalització de la L- inicial: data, orígens i extensió antiga del fenomen, dins Entre dos llenguatges, vol. I, Barcelona, 1976, pàgs. 51-85, en parlar de l'atribució que Gerhard Rohlfs Historische Grammatik der Italianischen Sprache und ihrer Mundarten, col. I, 1949-54, Berna, pàg. 273) fa de la paratalització de l- inicial a la influència lí-gur i en atribuir ell el fenomen a influència sortotàptica diu: "És ben possible que en parlar de lígur i de sortotàptic, Rohlfs i jo, en el fons, ens referim a una mateixa cosa, com d'altres quan han parlat de l'il.liro-venètic; car per lígur és ben possible que ell entengui els "àrio-indoeuropeus" que indoeuropeïtzaren lingüísticament la nació lígur pre-romana. ¿Qui negarà la possibilitat que el mateix complex de tribus centro-europees fos el que envaí la nostra terra abans que els celtas, o sigui els que designem per sortotaptes? I viceversa, tampoc jo no podria recusar del tot la idea que la influència "sortotàptica" s'identifiqui amb aqueixos "lígurs" que assenyalaren alguns geògrafs de l'antiguitat en les nostres riberes" (pàgs. 83-4).
- (7) Joan Coromines, La survivance du basque..., pàgs. 95-6. Miquel Tarradell ha arribat a afirmar que "el nombre escàs de celtismes que es troben al nostre país potser caldria que fos interpretat com la possibilitat que els indoeuropeus que hi arribaren tinguessin una altra variant indoeuropea i que no fossin precisament del grup cèltic!" Les Arrels de Catalunya, pàg. 213.
- (8) A. Badia Margarit, Gramática Histórica Catalana, Barcelona 1951, pàg. 39. F. de B. Moll, Gramática Histórica Catalana, Madrid 1952,

pàgs. 41-2. Joan Coromines, Elements pre-romans del domini català, dins Actes del VII Congr s Internacional de ling stica rom nica, Barcelona 1953, vol. II, pàgs. 401-416 (Reproduït a Estudis de Toponímia catalana, vol. I, Barcelona, 1965, p gs. 67-91) i La survivance du basque..., passim.

- (9) Joan Coromines, La survivance du basque..., p g. 99: "Il y a certainement quelques éléments celtiques anciens et autochtones en Catalogne et en Aragon, mais ils n'apparaissent qu'en formation éparse, et ils sont encore plus clairsemés dans la partie pyrénéenne: pur ce qui est du N.O. de la Catalogne ils semblent même manquer absolument, du moins en ce qui concerne les hautes vallées".
- (10) Julio Caro Baroja, Los pueblos de Espa a, Barcelona 1946, p g. 96.
- (11) Joan Coromines, Elements pre-romans..., p gs. 81-2.
- (12) Paul Aebischer, Etudes de toponymie catalane, Barcelona, 1928, p gs. 140-165: "Faudrait-il, d slors, parler d'une infiltration celtique dans la sud-est des Pyrénées, puiq'il existe en Catalogne desl Florejacs, des Franciac et des Rexac?

Cette conclusion s'imposerait, si vraument les noms en 'acum de taient exclusivement de l'époque gauloise. Mais il n'en est rien" (p g. 142).

- (13) A. Griera, Gram tica hist rica del català antic, Barcelona 1932. La cita  s de la p g. 25.
- (14) Joan Coromines, en els mapes i llistes de topònims que dona a la fi del volum I dels Estudis de toponímia catalana fa una tria dels noms acabats en -acu provinents del substrat pre-romà. El nombre d'aquests, però, és, en comparació amb els més moderns, molt petit.
- (15) Miquel Tarradell, Prehistòria i antiguitat, dins Història dels catalans, vol. I, pàgs. 15-466. Barcelona 1961.
- (16) A. Badia Margarit, Gram tica hist rica catalana, Barcelona, 1951,

- pàgs. 36-7; F. de B. Moll, Gramàtica històrica catalana, Barcelona 1952, pàgs. 43-44; i, sobretot, R. Menéndez Pidal, Manual de gramàtica històrica espanyola, Madrid, 1958 (10^a ed.), pàgs. 17-19.
- (17) Joan Coromines, D'alguns aspectes desatesos en l'estudi del llatí vulgar, "Els Marges", 15, 1979, pàgs. 15-26.
- (18) Joan Veny, Aproximació a l'estudi del dialecte eivissenc, "Randa", 5, 1977, pàgs. 5-41; J.M. Solà Solé, "Miscelánea púnico-hispana I: 1 La etimologia fenicio-púnica de Ibiza" Sefarad, XVI, 1956; Josep Padró i Parcerisa, "El déu Bos: Introducció al seu estudi", Fonaments 1, pàgs. 19-41. Joan Coromines, Elements pre-romans..., pàgs. 78-9. És important de fer notar, però, que és ben possible que les dificultats que presenta l'estudi dels elements púnics (especialment el desconeixement gairebé general del fenici) i una certa prevenció ideològica (d'acostament negatiu al món púnic imposat per Roma i el cristianisme correlatiu a la creença que la romanització i unificació de la Mediterrània significaven una etapa absolutament necessària) hagin frenat l'interès dels investigadors i, conseqüentment, les troballes de restes lingüístiques a les llengües romàniques. Cfr. Michael Koch, Observaciones sobre la permanencia del sustrato púnico en la Península Ibérica, "Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica", Salamanca, 1976, pàgs. 191-199.
- (19) Miquel Tarradell, Les arrels de Catalunya, Barcelona, 1962.
- (20) Miquel Tarradell, Les arrels de Catalunya, pàg.
- (21) cfr. Els estudis Ibèrics, "Fonaments" 1, 19 , pàgs. 227-279, feia una bibliografia dels darrers estudis sobre el món ibèric.
- (22) M. Gómez Moreno, Sobre los iberos y su lengua, "Homenaje a Menéndez Pidal", vol. III, 1925; La escritura ibérica, "Boletín de la Real Academia de la Historia", CXII, 1943 i La escritura ibérica y su lenguaje, Madrid, 1948.

- Són interessants els resums de Miquel Tarradell a Prehistòria i antiguitat, pàgs. 272-276 i de M. Sanchis Guarner, La llengua dels valencians, València, 1972⁴, esp. pàgs. 89-99.
- (23) N. Von Humboldt, Prüfung der Untersuchungen über die Vrbewohner Hispaniens vermittelt der Vaskischen Sprade, Berlin 1821 (trad. esp. Primitivos pobladores de España y lengua vasca, Madrid, 1959), H. Sohuchardt, Baskisch = Iberisch oder = ligurisch? "Mitteilungen der autropologischen Gesellschaft in wien 45", 1915, pàgs. 109-124.
- (24) Julio Caro Baroja, Observaciones sobre la hipótesis del vasco-iberoismo considerada desde el punto de vista histórico. "Emérita" X, (1842), pàgs. 236-286, i XI (1943), pàgs. 1-59.
- (25) Joan Corominas, Elementos prelatinos... pàg. 164, nota a, explica el topònim Lleida a partir d'ILE(R)SDA, i no pas del nom llatí culter ILERDAM, amb el canvi s i que trobem també a Eivissa
 Esvissa Evisssa o a almoïna ant. almosna ll. tardà
 A LEMOSINA grec "pietat, compassió" (DECLLC, I, pàgs. 217-218), mainada MASNADA *MANSIONATA.
- (26) Joan Coromines, Elements pre-romans..., pàg. 77.
- (27) L. Michelena, Lenguas indígenas y lengua clásica en Hispania, "Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien (Traveux du VIe Congrès International d'Études classiques) Madrid, Septembre, 1974", D.M. Pippidi ed., Paris 1976, pàgs. 41-51. La citació és de la pàg. 46.
- (28) L'etimologia de Quer i dels seus possibles derivats (Queralbs, Queralt, Cadaques, Dosquers, Querforadat, etc.) és, realment, polèmica. D'una banda, F. de B. Moll (Gramática histórica... pàg. 41) considera que Quer és un mot ibero-basc, sense parlar, però, dels seus derivats; d'altra banda, A. Badia Margarit (Gramática histórica... pàg. 39) considera que Queralbs, Queralt, etc. són mots cèltics -tot fent una referència a A. Grieria, Gramática histórica del

- català antic, Barcelona, 1932). En el Diccionari Català-Valencià-Balear s'afirma que quer, mot del lèxic comú amb el significat de "penya, roca gran", i els seus derivats tenen una etimologia desconeguda però segurament pre-romana, segons alguns pre-indoeuropea, segons d'altres cèltica; Joan Coromines sembla acceptar la primera hipòtesi tot relacionant quer amb el basc karri (basc modern harri): Gallorsa i Galleuda, pàg. 204, nota 14). Així, Carcolze, dit Karchobite l'any 839, provindria d'un ^xcarri-co-bide (=basc harri-ko bide "camí de la roca").
- (29) Cfr. les gramàtiques històriques d'E. Badia i Margarit i de F. de B. Moll, citades a la nota 16.
- (30) Joan Coromines, Gallorsa i Galleuda, dins Germànic o romànic, Miscel·lànea Amado Alonso, "Archivum", IV, 1954, pàgs. 11-18 (Reproduït, amb el títol de Gallorsa i Galleuda a Estudis de toponímia catalana, vol. II, Barcelona, 1970, pàgs. 195-205).
- (31) Em baso, per tot el que segueix, en els següents treballs de Joan Coromines: Gallorsa i Galleuda, Elements pre-romans..., La survivance... i Miscel·lània de toponímia bascoide a Catalunya, dins Estudis de toponímia catalana, vol. II, Barcelona, 1970, pàgs. 153-217.
- (32) Des de Meyer Lübke, Els noms de lloc en el domini de la diòcesi d'Urgell, BDC XI (1923), pàgs. 1-32.
- (33) a Elements pre-romans..., pàg. 86.
- (34) Miscel·lània de toponímia..., pàgs. 153-172.
- (35) R. Menéndez Pidal, Sobre las vocales ibéricas e y o en los nombres toponímicos, "Revista de Filología Hispánica", V (1918), pàgs. 225-255 i esp. 226-229.
- (36) Tampoc no hi hauria noms acabats amb el sufix basc -berri, deixant de banda Iliberris, avui Elna. Cf. Joan Coromines, Miscel·lània de toponímia..., pàgs. 170-72.

- (37) Nyer, és famós "per tal com el seu castell era l'estatge feudal dels tristament cèlebres barons de Nyer, caps de la bondositat dels Nyerros, que en lluita contra els sequaços dels cadells els barons cerdans d'Arsèguel, ensangonaren i afebliren totxament la Catalunya dels segles XV-XVII" (Coromines, Miscel.lània de toponímia..., pàg. 178).
- (38) És interessant de fer notar, amb relació al topònim Algerri, que no es tracta d'un mot d'origen aràbic com l'element al- del començament podria fer creure. Com diu Joan Coromines (Miscel.lània de toponímia..., pàg. 197) "No hi ha mot aràbig que pugui explicar-lo, i la fesomia proto-hispànica de la terminació -erri contradiu la vaga suggestió semítica de la síl.laba inicial. Estem davant el cas repetidíssim del canvi de a- en al-, quan la a- es troba en síl.laba inicial i oberta (almirall, Albarrazín Aben_Razín...)".
- (39) Joan Coromines, Elements pre-romans..., pàg. 89.
- (40) R. Menéndez Pidal, "Sobre las vocales ibéricas E y O en los nombres toponímicos", Revista de Filología Española, V, 1918, pàgs. 225-255. Reproduït a toponímia prerromànica hispana, Madrid, Gredos, 1968, pàgs. 9-48. Les citacions són d'aquesta reproducció. Vegeu per a més explicacions distintes, J. Caro Baroja, Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina, Salamanca 1946, pàgs. 134-136, G. Rohlfs, Le suffixe -uē, -ny dans la toponymie aragonaise et catalane, AFA, 4 (1952), pàgs. 129-132 i A.M. Badia y Margarit, Le suffixe -úi dans la toponymie pyrénéenne catalane, "Mélanges K. Michaëlon" Göteborg 1952, pàgs. 31-37.
- (41) Compareu el català (a)vui i l'aragonès wéi o wé †IODIE.
- (42) Joan Coromines, La survivance du basque jusqu'au bas Moyen Age, "Actes du VI Congrès International de Sciences Onomastiques", München, 1958, vol. I, pàgs. 105-146. Reproduït i posat al dia a Estudis de Toponímia catalana, Barcelona, 1965, vol. I, pàgs. 93-152B. El mateix Coromines tracta d'aquesta qüestió a El parlar de

Cardós i Vall Ferrera, BDC XXIII, Barcelona, 1936, pàgs. 241-331. Reproduït a Entre dos llenguatges, Barcelona, 1976, vol. II, pàgs. 29-67.

- (43) R. Menéndez Pidal, Sobre las vocales ibéricas e i o en los nombres toponímicos, dins RFE, V (1918), pàgs. 225-255, reproduït a Toponimia Hispánica prerromana, Madrid 1968, pàgs. 34-35.
- (44) La survivance..., pàgs. 114 i ss.
- (45) R. Menéndez Pidal, Orígenes del español, Madrid, 1926, 96.2. i Toponimia Hispánica prerromana, pàgs. 40-5. Basa les seves afirmacions en el fet que la e i o breus tòniques es van diftongar en els basquismes aragonesos, cosa que, atenent que la diftongació era un fenomen acabat a la fi de l'època visigoda, implicaria que l'Aragó posterior al segle VII fos un país totalment romanitzat.
- (46) Joan Coromines, a La survivance..., pàgs. 114 i ss., objecta a Menéndez Pidal que no tingui en compte, en primer lloc, que la romanització dels Pirineus aragonesos (a la zona de Somport, Boltaña, Benasque i Roda) fou anterior a la romanització del NO de Catalunya, quedant, en aquell moment, dues bosses lingüístiques basques: l'una al NO de Jaca, l'altra, que és la que ens interessa, a les valls altes del Pallars. Prou que ho demostra amb estadístiques: si a la zona del riu Aragon (regió de Jaca) el 67% dels topònims majors són d'origen pre-romà, a la resta de l'Alt Aragó aquest percentatge es redueix al 39%; si a l'Alt Pallars el 54% dels topònims majors són d'origen pre-romà, a la Ribagorça aquest percentatge es redueix al 35%. En segon lloc Coromines retreu a Menéndez Pidal que no tingui tampoc en compte que la romanització fou un fenomen lent, durant el qual forçosament s'havien de donar etapes llargues de coexistència del llatí i les llengües pre-romanes.
- (47) Coromines, La survivance, pàgs. 118-121, compara la història recent del conflicte lingüístic del País Basc amb la situació que es degué viure als segles VIII-X al Pallars: "les nobles i les clerics,

la couche supérieure, y a parlé roman de bonne heure, alors que les paysans, les serfs et les bergers restaient toujours fidèles au basque pendent des générations" (pàg. 120).

- (48) Ens basem, a partir d'ara i si no ho indiquem expressament, en Joan Corominas, La survivance...
- (49) Coromines, El parlar de Cardós..., pàgs. 52-3.
- (50) L. Michelena, Textos arcaicos, gloss.
- (51) Coromines, a El parlar de Cardós..., pàg. 53, sospita que Cadius, Plau (i Plaus) i Ventolau són paral·lels a Cadí, Pla (i Plans) i Ventolà. També sospita que Baiau i Llosaus podrien provenir de noms en -ANUM.
- (52) Sorguen (pron. sòrgen) és irregular tant si la n final prové d'una n senzilla, que hauria hagut de caure en català, com si prové de ND, NN o MN, que comportaria una accentuació distinta. Cf. Coromines, El parlar de Cardós..., pàg. 53.
- (53) Coromines, La survivance..., pàgs. 126 i 130, respectivament. Coromines, però, assenyala (nota 25, pàg. 130) que en front dels topònims amb ND, únics, apareixen Montarredona, Estarredono, Carraduno i Porraduno, relacionats tots amb rotundus, Llana d'Ovarre, relacionat amb landa, i Puirani, relacionat amb Podium grande, en els quals trobem l'evolució normal catalana -ND- -N.
- (54) Vegeu, però, més endavant, on s'indica que Poio podria derivar de FOVEOS.
- (55) A. Badia Margarit, Gramática històrica catalana, pàgs. 65-6.
- (56) Joan Coromines, Les "Vides de Sants Rosselloneses", Anales del Instituto de Lingüística", Universitat N. de Cuyo, Mendoza (Argentina), vol. III, 1945 (Reproduït amb alguns retocs i addicions a Lleures i converses d'un filòleg, Barcelona, 1971, pàgs. 276-362). L'edició completa del text ha estat preparada per Ch.S. Maneikis i E.J. Neugaard i editada a Barcelona (3 vols.) l'any 1977-8.

- (57) Miquel Coll i Alentorn, edició de la Crònica de Bernat Desclot, Barcelona, 1949-51. Tot el vol. I és dedicat a l'estudi de la Crònica.
- (58) Oposem Catalunya Vella a Catalunya Nova en el sentit original: la Catalunya Nova seria "l'altra part de Catalunya, que és per tot lo dit flom de Llobregat ves ponent, que tots temps sol ésser apelada, del temps del senyor En Ramon Berenguer, comte de Barcelona, ençà, Nova Catalunya" (Pere Albert, Commemoracions de Pere Albert, Barcelona, 1911, pàg. 180). En aquest sentit, més que una oposició entre el Nord i el Sud, com semblen usar-se els termes actualment, seria una oposició entre l'est i l'oest (Cf. Joan Coromines, El que s'ha de saber de la llengua catalana, Palma de Mallorca, 1970, pàgs. 77-9). Aquesta precisió no implica pas que, més tard, no utilitzem el terme de Catalunya Nova per a referir-nos a Lleida i Tortosa.
- (59) Pere Barnils, Els dialectes catalans, BDC (1919) VII, pàg. 10.
- (60) Pere Bosch Gimpera, Etnologia de la Península Ibérica, Barcelona, 1932; Lingüística i etnologia primitiva a Catalunya, dins Miscelània Fabra, Buenos Aires, 1943, pàgs. 102-7; La formación de los pueblos de España, México, 1945.
- (61) Manuel Sanchis Guarner, Els parlars romànics anteriors a la reconquesta, de València i Mallorca, VII Congrès de Lingüística romànica, Barcelona, 1955, vol. II, pàgs. 447-482.
- (62) M. Sanchis Guarner, ha exposat aquesta hipòtesi a l'article esmentat a la nota anterior i sobretot a Factores históricos de los dialectos catalanes, dins Estudios dedicados a Menéndez Pidal, vol. VI, Madrid, 1956, pàgs.
- (63) Joan Veny, Els parlars, Barcelona (doposa) 1978, pàgs. 19-20.
- (64) A. Badia Margarit, Justificació històrico-lingüística del català occidental, conferència pronunciada a Lleida el 16 de gener de 1967

i publicada a Les terres de Lleida en la geografia, en l'economia i en la cultura catalanes, Barcelona, 1971, pàgs. 39-53.

CAPÍTOL II. Romanització i cristianització

1. Límits

És un lloc comú que nosaltres som un poble llatí i que la romanització del país és el primer moment decisiu de la nostra història. Si això és veritat pel que fa a la història concebuda en termes generals, és indiscutible pel que fa a la llengua. Ja ho dèiem en parlar de la importància del substrat pre-romà i ara ho repetim. "Sembla, però, que sovint s'oblida que no sempre fou així, i que si som un poble llatí és precisament perquè durant set segles visquérem dins la gran construcció romana i no pas perquè des dels temps d'Adam i Eva ja ens hagués estat assignada aquesta filiació".¹ Aquest període de dominació romana, la romanització, començà amb l'arribada dels exèrcits romans que venien a lluitar contra les forces cartagineses d'Hanníbal al port d'Empúries (218 a.C.) i s'acabà amb l'esfondrament de l'imperi a les primeries del segle Vè. Aquestes dues dates les hem de prendre, com sempre succeeix en història, en un sentit relatiu, ja que si, d'una banda, des d'un segle abans del desembarcament romà a Empúries, Roma i la península mantenen relacions comercials, les quals sempre podien fer-nos arribar la influència de la civilització romana, de l'altra, moltes de les creacions romanes, i sobretot el cristianisme, que substituï l'imperi durant molt de temps com a força unificadora, continuaren romanitzant el país després de la caiguda imperial. La presència, però, efectiva d'un poder polític romà es limita al període comprès entre les dues dates que incien i clouen el que, amb tot rigor, anomenarem la romanització.

Malgrat que les investigacions, encara que pugui semblar estrany donada la forta presència dels estudis d'arqueologia a casa nostra, no ens permeten encara de descriure la història real de la Catalunya romana, en grans línies podem separar, seguint Miquel Tarradell, tres èpoques "cadascuna de les quals té una personalitat i unes diferències precises. La primera és la que correspon a la conquesta i als primers as-

saigs de nova estructuració, des de l'entrada dels primers exèrcits (...) fins que la romanització penetrà profundament. No podem assenyalar la data final del primer període d'una manera precisa, però podríem situar-la pels volts del canvi d'Era, és a dir, en temps d'August.

La segona etapa correspon a allò que els historiadors del món romà en diuen l'Alt Imperi, des d'August fins a la meitat del segle III d.C. (...) És aleshores quan cal situar la transformació més profunda del nostre país, com passa per tot l'Occident d'Europa.

L'etapa final comença amb la crisi del segle III i acaba amb l'esfondrada de l'imperi, a les primeries del segle V².

Durant aquests set segles fou quan les llengües pre-romanes foren substituïdes pel llatí que parlaven els romans que s'instal·laren al nord-est de la Península el qual, a la llarga, s'havia de convertir en la parla neo-llatina, o romànica, que, més o menys modificada, parlem en l'actualitat. La importància lingüística i, no cal dir-ho, cultural, en el sentit més ample del terme, de la romanització és evident.

2. Notes sobre la romanització

A) Si ens fixem amb la data de l'arribada dels romans a Empúries (218 a.C.) i amb la de la conquesta d'altres ciutats com Tarragona (215 a.C.), Cartagena (209 a.C.) i Cadis (206 a.C.), i les comparem a les de l'expansió romana a d'altres territoris (Cèsar va conquerir la Gàl·lia Septentrional al llarg del segle I a.C.), no ens podem estar de qualificar la romanització de la zona oriental de la península Ibèrica i, per tant, la del nord-est, de primerenca. Si, d'altra banda, ens aturem a pensar una mica en la reacció indígena en front del món romà (caracteritzada per una gairebé total falta d'oposició, ja que els romans eren molt més forts que les tribus disseminades i, a més, representaven la seguretat en front dels pobles guerrers del centre peninsular), en què, com indica Miquel Tarradell al cap de sis o set generacions les velles estructures i les tradicions locals es van esborrar del tot i la gent abandonà

la llengua i l'alfabet ibèric³, i, finalment, en què el nord-est peninsular era travessat de dalt a baix per la Via Augusta que duia de la Bètica a Roma a través de la Península (recordem els arcs de Berà i de Cabanes com a testimonis del pas d'aquesta via de comunicació que, en aquell temps, devia resultar fonamental per l'expansió de qualsevol creació romana), haurem de qualificar la romanització de casa nostra de molt intensa. Finalment, la romanització del nord-est peninsular fou molt duradora (pensem que encara l'any 461 d.C., quan gairebé tota la Península estava en mans dels invasors germànics, Majorià, un dels últims emperadors romans, va visitar València i també que els bàrbars que ens tocaren en sort, els visigots, estaven totalment romanitzats quan formaren a Tolosa de Llenguadoc un imperi (476 d.C.) en el qual s'integraren Catalunya i el País Valencià).

Aquestes tres característiques de la nostra romanització són importants des d'un punt de vista lingüístic perquè, com ja hem vist, es dona una relació inversament proporcional entre la influència del substrat pre-romà i la importància de la romanització. Això explicaria la migradesa de l'element pre-romà en la llengua catalana. També és important, però, des d'un punt de vista lingüístic perquè, com de seguida veurem, la influència lingüística de la capital degué ésser considerable a casa nostra i durant molts de segles totes les innovacions procedien de la metròpoli. Hem de tenir en compte, respecte a això que acabem de dir, que l'aportació cabdal de la romanització sembla ésser la implantació de la ciutat com a nucli central de la vida ja que, en arribar-se a una època de pau llarga (els tres primers segles de la nostra Era) es va produir un canvi considerable en l'estructura del poblament -la gent abandonà les muntanyes per anar a viure a les planes i convertir-se a la vida urbana-: "La ciutat fou en mans dels romans una arma de la política d'assimilació. Les ciutats colonials pensades i construïdes com petites còpies de la "mare Roma", tant en l'aspecte urbanístic com en el funcionament intern, foren com unes illes des de les quals s'expandien idees i costums, llengua i modalitats econòmiques, i que actuaven sobre

la gent de cadascuna de les comarques on havien estat establertes com un ideal a imitar".⁴

B) Després del segle III el cristianisme va substituir l'imperi en la romanització de la Península Ibèrica. A començaments del segle IV les llengües prerromanes de la Península només semblen conservar-se en algun illot residual i en el nord de la Península; la seva llatinització -i l'estabilització d'allò que ja havia aconseguit l'organització imperial- havia de dur-se a terme a través de la cristianització. El fet no ha pas de sorprendre'ns. L'església Oriental va continuar, certament, emprant la llengua de cadascun dels pobles que havia d'evangelitzar -i per això s'ha de relacionar amb la cristianització el renaixement, pel seu ús escrit, del copte i del siríac i l'aparició dels primers textos gòtics, armenis, georgians, etc.-. L'església occidental, en canvi, en associar-se íntimament amb l'imperi en època de Constantí i sobretot de Teodosi i en supplantar-lo a l'inici de la crisi del segle IV, va adoptar el llatí com a llengua pròpia i única. Això ens explica perquè, malgrat la ruralització produïda al llarg del segle IV i el consegüent acabament dels centres urbans d'on s'expandia la romanització, el llatí es va imposar a gairebé tota la Península (amb l'excepció, com a mínim, de les zones basques, molt més àmplies que en l'actualitat, i de les zones bascoïdes, vertaders illots, del Pallars i de la Ribagorça).⁵

3. El llatí vulgar

3.1. El nom. El concepte

Tant la filologia clàssica com la lingüística romànica utilitzen generalment, el nom de llatí vulgar per referir-se al conjunt de fenòmens llatins que no s'acorden amb les normes clàssiques que podem deduir de la llengua d'autors com, per posar exemples molt coneguts, Ciceró, Ovidi o Virgili. A la noció de llatí vulgar es va arribar per dos camins distints que confirmen, independentment l'un de l'altre, els resultats: la comparació de les llengües romàniques, d'una banda, i l'estudi

de textos en llatí, tardans especialment, de l'altra.

En comparar, per posar un exemple, mots llatins com tēla o crēdere i pīra (plural de pīrum) o fīdem, amb una ē llarga i una ī breu, respectivament, amb els corresponents resultats romànics actuals -toile o croire i poire o foi, en francès; tela o credere i pera o fede, amb una e tancada, en italià; tela o creure i pera o fe, amb una e oberta en català oriental, amb una e tancada en català occidental i amb una e neutre en el català de les Balears-, de seguida es va veure que els fonemes llatins ē llarga i ī breu conflüen en un resultat idèntic en cadascuna de les llengües romàniques (oi en francès, e tancada en italià i e oberta, e neutre i e tancada en català, segons cadascun dels dialectes esmentats). Això va fer pensar que l'estat de llengua a partir del qual s'haurien originat els parlars romànics no podia pas comportar una distinció entre ē llarga i ī breu. El conjunt de fenòmens suposats hipotèticament d'aquesta manera fou anomenat llatí vulgar.

En el moment en què es van conèixer una major quantitat de textos nous, sobretot del llatí tardà i del llatí medieval, es va poder constatar que les suposicions obtingudes a partir de la comparació de les llengües romàniques confirmaven la hipòtesi de l'existència del llatí vulgar -per exemple, és fàcil de trobar nombroses formes com rigna o minsis (per regna o mensis) i minus o sene (per minus o sine).

L'expressió llatí vulgar, poc afortunada a causa de les connotacions pejoratives que sol comportar el terme vulgar però dotada d'una tradició que arrenca de la mateixa Roma imperial -l'expressió vulgaris sermo ja es troba a Ciceró- i consagrada ja pel costum, no ha pas trobat una definició precisa i acceptada universalment. Els comparatistes de les darreries del segle XIX, Meyer-Lübke especialment, tendiren a considerar el llatí vulgar i el llatí literari com dues coses molt distintes, pràcticament com dues llengües separades: en aquest sentit, la llengua literària només seria una creació artificial que amagaria la llengua viva que parlava el poble i a partir de la qual sorgiren les llengües romà-

niques. Avui dia, però, gairebé tothom està d'acord a acceptar que el llatí vulgar s'hauria de considerar com la vessant parlada del llatí escrit -l'oposició llatí vulgar/llatí clàssic hauria, així, d'ésser substituïda per l'oposició llatí vulgar o parlat/llatí escrit, essent considerats aquests dos tipus de llatí com les variants extremes de tots els nivells del llatí-. Amb aquestes precisions podríem definir el llatí vulgar com "la llengua parlada per les capes poc o gens influïdes per l'ensenyament escolar i pels models literaris"⁶, tenint sempre presents, però, les següents precisions: a) aquesta distinció no comporta cap limitació cronològica -és a dir, que ja des del moment en què començà a existir una tradició escrita en llatí podem parlar de llatí vulgar; b) essent el llatí vulgar, per definició, la variant parlada del llatí, difícilment es pot parlar mai de textos del llatí vulgar, cosa que implica una considerable dificultat a l'hora d'estudiar-lo; i c) el llatí vulgar estava format per un conjunt de fets complexos i canviants -és a dir, que, a la força, havia de patir, al llarg del temps, una certa evolució-.

3.2. Fonts per a l'estudi del llatí vulgar

Difícilment, ja ho acabem de dir, es pot parlar de textos de llatí vulgar: el concepte mateix ens ho impedeix. D'altra banda, els escriptors clàssics de Roma mai no tendiren a reproduir la llengua parlada de cada dia -hem de considerar com una notable excepció el Satiricó de Petroni (segle I d.C.), obra en la qual l'autor, fent parlar d'una manera ridícula els criats que apareixen en el banquet de Trimalció, ens ofereix certes dades sobre la parla quotidiana de l'època-.

Aquests dos fets, òbviament, fan molt difícil l'estudi del llatí vulgar amb una base empírica. Les úniques restes que ens permeten de resseguir d'una manera empírica les característiques de la llengua parlada de Roma les forneixen aquells errors i faltes de gramàtica que de vegades s'escapaven, d'una manera inconscient, als autors, coneguts o no, que intentaven d'escriure, com a norma, correctament. Heus aquí una clas

sificació d'alguns dels tipus de textos que generalment ens solen ser útils per a l'estudi del llatí vulgar: les inscripcions -epitafis, textos votius, etc., que, redactats i gravats per gent poc o gens culta i, per tant, propensa a cometre errors en l'escriptura, ens proporcionen un material lingüístic fonamental-; els tractats tècnics -de medicina i/o veterinària, com el Mulomedicina Chironis (segle IV d.C.), el Medicina pecorum de Palladius, obra poc posterior, o el De medicamentis liber de Marcellus (segle Vè d.C.); de cuina, com el De re coquinaria de Apicius (de l'època de l'emperador Tiberi); etc.- que, essent redactats per, i per a, artesans, obrers, etc., no solen reflectir la influència del llatí escolar; els textos religiosos cristians -a causa de la base popular del primer cristianisme que, per tant, requeria una llengua en els llibres propagandístics poc culta? i, finalment, certs tractats de gramàtica que, en denunciar certes faltes, permeten de conèixer les desviacions que, amb relació al llatí escolar, es cometien: l'Appendix Probi, del segle IV d.C., és el més conegut de tots.

Cal no oblidar, finalment, que la comparació de les llengües romàniques, d'una manera molt segura, constitueix la font més important a l'hora de deduir com degué ésser el llatí vulgar.

3.3. Factors i fenòmens de diferenciació del llatí vulgar

Hem parlat, fins a5a, de llatí vulgar. Més tard, intentarem de donar-ne una caracterització general. Ara, però, cal plantejar una qüestió fonamental respecte al naixement de les llengües romàniques: era el llatí vulgar una llengua homogènia o bé es tractava d'una suma de dialectes més o menys distints entre sí? El sol fet de la fragmentació lingüística de la Romània sembla indicar-nos que, com qualsevol altra llengua (més encara si es tracta d'una llengua amb una extensió geogràfica i demogràfica similar a la del llatí), no es pot pas parlar d'un llatí vulgar absolutament homogeni. Les investigacions sobre aquesta qüestió han estat enfocades en quatre direccions que per si mateixes ens indiquen força bé quins pogueren ésser els factors que condiciona-

ren el(s) llatí(ns) vulgar(s): 1) la qualitat del llatí vulgar que s'ex-
pandí amb la colonització -determinar quina fou la cronologia de la ro-
manització (ja que el llatí vulgar no era pas una llengua inalterable
al llarg dels segles) i quina era la procedència geogràfica (perquè a
Itàlia es parlaven ja distints dialectes llatins) i social (perquè qual-
sevol llengua té dialectes que responen a distints estatus socials dels
parlants) dels colonitzadors ens il·lustraria sobre aquesta qüestió;
2) la influència del substrat pre-romà en cadascuna de les zones on ar-
ribà el llatí vulgar -influència que fou determinada, ja ho hem vist en
el capítol I, per la intensitat de la romanització-; 3) l'evolució in-
terna del llatí vulgar o dels llatins vulgars de cadascun dels territo-
ris; i 4) les relacions que les colònies van mantenir amb la metròpoli
al llarg de la dominació romana.

De l'estudi d'aquestes quatre qüestions, que detallarem quan ens de-
diquem al llatí de la tarraconense, s'ha arribat a la conclusió que no
es pot pas parlar d'una sola llengua, pel que fa al llatí vulgar, sinó
que més aviat es tractaria d'una suma de dialectes (la qual cosa, òbvia-
ment, no impedia pas que fins l'esfondrada de l'imperi els trets dialec-
tals fossin poc forts com per a provocar una forta i precoç fragmenta-
ció lingüística). Heus aquí alguns fenòmens que exemplifiquen aquesta
diferenciació del llatí vulgar.⁸

A) El tractament de -s final

Ja des de l'època arcaica la -s final desapareix en les inscrip-
cions. Cap el segle I a.C., però, va tenir lloc una reacció literària
a favor de la reintroducció de -s,⁹ tant a nivell parlat com a nivell
prosòdic, que va provocar l'existència de dues tendències dins el mateix
llatí: una de conservadora, que tendia a mantenir -s final, una altra
de popular, que tendia a no pronunciar-la.

Davant d'aquesta diferenciació social del llatí, la Romània es va di-
vidir en dos grans blocs: la zona occidental (amb el sard, el rètic, el
gal·lo-romànic i l'ibero-romànic) que segueixen la tendència conserva-

dora i la zona oriental (amb el romanès i l'italià) que segueixen la tendència popular. A causa d'aquesta innovació, a la zona oriental s'ha gué de reorganitzar totalment la flexió del substantiu i de l'adjectiu ja que, en identificar-se l'acusatiu plural [sense -s] amb el singular, fou necessari recórrer a un altre cas per a fer la distinció de nombre; els plurals de l'italià i el romanès, així, provenen del nominatiu plural (en les llengües de la romània occidental provenen de l'acusatiu plural) que ha originat els actuals plurals en -i, -o i -e:

	<u>nos</u>	<u>duos</u>	<u>capras/ae</u>
sard	nos		kraþas
francès	nos	deus(af)	chievres(af)
cabres	nos	dos	cabres
provençal	nos	dos	
romanès	noi	doi	capre
italià	noi	dues	capre

L'explicació d'aquesta distinta repartició dialectal de la romània s'ha de buscar, segurament, en la distinta romanització de les dues zones: la Dàcia, a causa de les llargues guerres, va queda pràcticament despoblada i fou colonitzada per gent de capes socials baixes que portaven la pronunciació rústica del llatí que predominava a la Roma popular; en la llatinització d'Ibèria i de la Gàl.lia, en canvi, tingueren més pes les capes altes de la societat, l'escola, les ciutats i l'administració, fenòmens que afavorien un llatí més acurat, tendent al manteniment de la -s final.¹⁰

B) El tractament de les oclusives sordes intervocàliques

Un altre tret fonètic que separa l'est de l'oest és la sonorització de les oclusives sordes intervocàliques.

Tot i que com veurem, en parlar del llatí vulgar des d'un punt de vista estrictament lingüístic, és difícil d'establir una cronologia exacta del fenomen perquè els testimonis directes són tardans i poc nombrosos, és evident que només es produí a la romània occidental: si comparem el resultat romànic de mots llatins com capra, petra, lacrima

i duplu (amb una oclusiva sorda intervocàlica, ja que l actua com una vocal), de seguida ens adonarem de la importància d'aquest fenomen de diferenciació:

romanès	capra	piatra	lacrima	-----
italià	capra	pietra	lacrima	doppio
català	cabra	pedra	llàgrima	doble
a. francès.....	chievre	piedre	lairme	double
provençal	cabra	peira	lagrema	doble

C) El tractament del grup -CT-

Els materials epigràfics de què disposem per a estudiar el llatí vulgar ens indiquen que es tendia a reduir el grup -ct- a -t-: així, per exemple, és fàcil de trobar inscripcions a Pompeia com otogentos (< octogentos) i fata (< facta), i el mateix Appendix Probi ens indica la freqüència de la pronúncia vulgar: "auctor" non "autor", "auctori-tas" non "autoritas".

En les llengües romàniques, però, l'assimilació -ct->-t- només l'han seguida, d'una manera general, l'italià i el sard; el romanès ha seguit una evolució, bé que no idèntica, paral·lela (-ct->-pt-); la resta de la romània ha canviat el grup -ct- a -yt-, és a dir, ha convertit -c- en una iot, que després s'ha modificat d'acord amb les lleis fonètiques genuïnes de cada llengua (en castellà -ct->-yt->-ch-; en català -ct->-yt->-t-; en francès -ct->-yt-; etc.):

	<u>lacte</u>	<u>octo</u>	<u>factu</u>
italià	latte	otto	fatto
sard	llate	otto	fattu
romanès	lapte	opt	fapt
català	llet (< <u>llait</u>)	vuit	fet (< <u>feit</u>)
francès	lait	huit	fait
castellà	leche	ocho	hecho

Aquests tres fenòmens de diferenciació del llatí vulgar, juntament amb d'altres que no val la pena que ara esmentem, han permès de dividir la romània en dos grans grups, l'est i l'oest, d'acord amb el mapa següent.¹¹

Mapa de la Romania a mitjan mil·lenni I

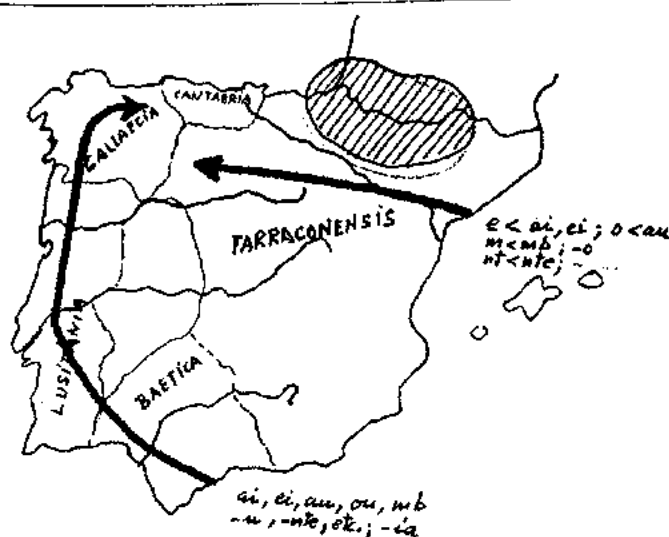
4. El llatí de la Tarraconense

Hem parlat, en els apartats precedents, de la unitat i de la diversitat del llatí vulgar: si, per una banda hem afirmat que el llatí vulgar fou, fins la caiguda de l'imperi, relativament homogeni a tot l'imperi romà, també hem destacat que, des de bon començament, factors ètnics, socials i cronològics enfortien les tendències disgregadores que forçosament havien d'existir en un domini lingüístic tan extens. A l'apartat precedent, a més, hem esmentat tres fenòmens lingüístics característics de les llengües romàniques que, segurament, deuen ésser una consagració d'aquelles tendències. Cal, ara, que intentem de caracteritzar el llatí de la Tarraconense, és a dir, el llatí a partir del qual s'originaria, més tard, la llengua catalana.

Tradicionalment s'ha intentat d'estudiar el llatí de la Tarraconense a partir de la romanització de la Península Ibèrica, pressuposant que, dins de la romània occidental, el llatí ibèric formava un bloc compacte i diferenciats: "La Iberia se destaca, por lo tanto, dentro de la Romania Occidental por una preponderancia menor de rasgos de procedencia céltica, así como por su actitud muy conservadora en general".¹² "...el latín es la base de las tres lenguas románicas peninsulares: en concreto, el latín de Hispania, tanto en su carácter de lengua unitaria como en sus diferencias locales".¹³ L'explicació de la fragmentació lingüística del llatí peninsular seria una conseqüència, segons això, de l'esclat d'unes tendències pròpies existents dins la subunitat peninsular. Segons aquesta explicació tradicional, l'arribada dels romans a la Península va provocar un aprenentatge d'un únic llatí. D'una banda, raons de tipus utilitari (de guerra i de pau, comercials i polítiques afavorien, juntament amb la superioritat de la cultura romana en front de les cultures indígenes la penetració del llatí i la lenta extinció de les llengües autòctones), de l'altra, les legions romanes i, sobretot, l'escola -la primera de les quals va ser fundada a Osca per Sertori- degueren ésser factors importants en la llatinització d'hispania. Les ciutats, com ja hem dit abans, haurien estat el focus a partir dels

dels quals aquesta llatinització s'hauria propagat a les zones rurals. Les característiques, però, de la romanització peninsular haurien matissat la unitat lingüística originant una certa dialectalització. Seguint aquesta idea, la romanització de la Península Ibèrica hauria partit, durant molt de temps, de dos centres distints: la Bètica i la Tarraconense. Tot i que es desconeix amb seguretat si aquests dos corrents de romanització van provocar una diferenciació lingüística a la resta de la península i com podia haver estat, és probable que el sud, la Bètica, amb una cultura potent i una vida cultural activa a les ciutats, posseïa un llatí, que s'expandí cap al NO, distint del llatí de la Tarraconense, província amb un caràcter decididament militar i vulgaritzat.

DIRECCIONS DE LA ROMANITZACIÓ¹⁴

H. Meier, *Ensaïos*, p. 22 *l'ibèria*, 1948
de Fil. Rom.

Coneixem molt poques dades que ens permetin de caracteritzar el llatí peninsular i els seus dialectes. Sabem, és cert, que Ciceró censura la pronúncia peculiar de certs poetes cordovesos o que l'emperador Adrià feia riure el senat per la seva agrestius pronuntians. Això, però, no ens indica res sobre la qüestió. Més aviat hauríem de fixar-nos en aquelles mateixes qüestions (cf. p. 6 i 7 d'aquest capítol) que han permès de subagrupar en dialectes el llatí vulgar de tota la romània. Així, per exemple, és obvi que el llatí peninsular hauria de ser qualificat de relativament arcaic i vulgar, si atenim al fet que la romanització de la península va tenir lloc (s. III-IIa.C.) quan el llatí de Ro-

ma encara no havia sofert l'ordenada i conscient influència de la llengua literària i culta que configurà el llatí de la metròpoli durant l'època imperial. També hauria d'ésser qualificat de fortament dialectalit-zat si ateníem, en primer lloc, a la naturalesa social dels colotzacors: a la Hispania Citerior, o província Tarraconense, que incloïa Catalunya el País Valencià i l'Aragó, el llatí fou divulgat pels veterans i els colons, és a dir, pel poble baix; a la Hispania Ulterior, és a dir, la Bètica, el llatí fou divulgat, en canvi, per les classes altes de la burgesia indígena fortament romanitzada. Que això fos així no ens ha pas de sorprendre gaire: l'interès que els romans tenien pel nord-est peninsular era sobretot estratègic, ja que a partir d'aquí es dominava l'entrada a la Península i les vies naturals de comunicació -la zona del litoral- entre Roma i Andalusia, la zona rica en mines que els interessava de mantenir estretament dominada. És obvi que aquest distint poblament havia d'afectar la divulgació de la llengua de Roma: l'element popular del nord-est degué ésser, com sempre sol ocórrer, menys refractari a les tendències innovadores que no pas l'element culte i aristocratitzant de la Bètica, més donat a la utilització d'un llatí conservador i literari. S'ha de destacar, a més, la possible influència que a la Tarraconense pogueren exercir els colonitzadors "romans" d'origen sud-itàlic. Tot i que Ramon Menéndez Pidal atribuï a aquesta influència canvis tan importants com -mb->-m-, -nd->-n-, l->ʎ-, etc., no es pot pas parlar, encara, amb un mínim de seguretat de les conseqüències lingüístiques d'aquesta probable colonització sud-itàlica -per exemple -nd->-n- no s'havia consumat encara en el segle VIII o l->ʎ - sembla ésser atribuïble a una influència molt anterior a la romanització com ja ha senyalat Joan Coromines.¹⁵ A això hem d'afegir, encara, que, com ha mostrat M. Bartolí,¹⁶ en l'evolució del llatí de les colònies s'han de distingir clarament dues èpoques: una en la qual predominaven les tendències centrífugues, caracteritzada pel fet que gairebé totes les innovacions neixen a Roma i s'espandeixen a partir d'aquí a l'Imperi, i una altra en la qual predominen les tendències centrípetes i que es

caracteritza pel fet que les innovacions s'originen a les zones més allunyades del centre de l'imperi i, a partir d'aquí, s'expandeixen en direcció a la capital. Sembla obvi, aleshores, que les zones més relacionades amb la capital -i hem de recordar que la Tarraconense era una d'aquestes zones- es devien diferenciar de les zones més allunyades de l'imperi per parlar un llatí més innovador a la primera època i més conservador a la segona. La influència del substrat, òbviament, també és menor en aquelles zones més pròximes -geogràficament i espiritualment- al focus romanitzador que no pas en les zones allunyades. Això explicaria el caràcter evolucionat, primerament, i conservador, després, del llatí a partir del qual es va originar el català. Així, per posar uns exemples, elements que ja eren arcaics en època de Ciceró com cuius, cuius, cuius, o des del segle I, com fabulari, metus, fervere, rogare, comedere, etc., han donat en castellà cuyo, hablar, miedo, hervir, rogar, comer, etc., i en portuguès cujo, falar, medo, ferver, rogar, comer, etc. mentre que són desconeguts en català, on s'utilitzen parlar (< parabolare), por (< pavore), bullir (< bullire), pregar (< precari), menjar (< manducare), etc., procedents, com en provençal i en francès, d'elements més moderns del llatí. D'altra banda, en el moment en què s'afebliren els llaços que mantenien la unitat imperial, el llatí de la Bètica, que s'estenia al NO peninsular, evolucionà més ràpidament que no pas el de la Tarraconense.

Ara bé, els factors de diferenciació entre la Bètica i la Tarraconense que acabem d'esmentar i la possible influència osco-umbra, són suficients per a explicar-nos que "una frontera lèxica ben definida separi el català del castellà des dels mateixos orígens de les llengües romàniques?"¹⁷ Heus aquí la qüestió que ens hauria de permetre de resoldre, d'una vegada, la pseudo-polèmica sobre la sub-agrupació romànica del català i l'inici de l'estudi del llatí de la Tarraconense. En aquesta polèmica generalment s'acceptava, com ja hem dit, que el llatí de la Tarraconense, amb certes diferències òbviament, pertanyia a l'òrbita del llatí vulgar de la Península Ibèrica. Prejudicis geogràfics i, sobretot,

prejudicis polítics, ho afavorien. En aquest context, les similituds del català amb el castellà -per als partidaris de l'ibero-romanisme del català- o amb el francès i provençal -per als partidaris del gal.lo-romanisme del català- eren explicades en base a l'època romànica: un punt de partida comú -el llatí peninsular- hauria donat un resultat divergent -més o menys, segons el pol de la polèmica que es defensava- a causa de la història del català (contactes amb occitània, domini franc, poca influència -o molta- aràbiga, etc.).

Si prescindim, però, dels prejudicis geogràfico-polítics, podríem donar un enfocament distint de la qüestió. Caldria, aleshores, investigar detalladament el problema des de l'època pre-romànica centrant-la, per tant, en el llatí vulgar. Germà Colon, en un estudi preciós sobre el lèxic català amb relació a la resta de la romània, ha pogut arribar a afirmar que "les concordances [del llatí català] amb una llatinitat "gâl.lica" són evidents. Enteneu bé el que vull dir amb aquestes paraules. Considerem les llengües romàniques com germanes, derivades d'una mare comuna. Potser convindria que, basant-nos en la presència de determinats caràcters comuns (de tipus fonètic, morfològic, sintàctic, lèxic, etc.), assenyaléssim l'existència d'uns diassistemes llatins que constitueixen el tronc d'un grup de llengües romàniques. L'observació lèxica fa veure que el català, l'occità i el francès es remunten a un d'aquests diassistemes... El diassistema llatí del qual procedeix el català és distint de l'anomenat llatí hispànic, base del portuguès i del castellà".¹⁸ És seguint aquesta perspectiva, nova ara per ara, que s'hauria d'estudiar el llatí de la Tarraconense. Descobriríem, aleshores, l'afinitat lèxica del català amb les llengües del nord. Així, quan el castellà i el portugués comparteixen una base llatina arcaica, el català s'agrupa amb el francès i l'occità -amb una base llatina més moderna-. Per exemple en els mots següents:

<u>llatí arcaïtzant</u>	<u>castellà</u>	<u>portuguès</u>	<u>llatí modern</u>	<u>castellà</u>	<u>francès</u>	<u>occità</u>
<u>occlitare</u>	bostezar	bocejar	BATACTILARE (< BATARE)	badallar	bâiller ant. baillier	badalhar
<u>foetire</u>	heder	feder	PUTERE	pudir	puer	pudir (púder, púdre)
<u>comedere</u>	comer	comer	MANDUCARE	menjar	manger	manjà, minjà
<u>fervere</u>	hervir	ferver	BULLIRE	bullir	bouillir	boull
<u>cras</u>	cras	cras	DEMANE	dema	demaïn	deman
<u>triticeum</u>	trigo	trigo	b. ll. BLADU(M) < càllic *BLATO	blat	blé	blat
<u>metus</u>	miedo	medo	PAVORE	por	peur	paor
<u>codornix</u>	codorniz	codorniz	QUACCOLA	guatlla	callle	calha
<u>humerus</u>	hombro	ombro	SPATULA	espatlla	épaule	espala

D'altra banda, quan el castellà i el portuguès prenen una base llatina moderna el català s'agrupa, aleshores, amb el francès i l'occità. Fixem-nos en els següents mots¹⁹:

<u>llatí modern</u>	<u>castellà</u>	<u>portuguès</u>	<u>llatí arcaïtzant</u>	<u>català</u>	<u>francès</u>	<u>occità</u>
<u>vota</u>	boda	boda	<u>nuptiae</u>	noces	noces	nôças
<u>amarellu</u>	amarillo	amarelo	<u>crocus</u> 20	groc	crocé	groc/croc
<u>carneiu</u>	carnero	carneiro	<u>agnellu</u>	anyell	agneau	agnéu
<u>centenu</u>	centeno	centeio	<u>segale</u>	ant. segla o segal	seigle	segal/segól
<u>cinisla</u>	ceniza	cinza	<u>cinere</u>	cendra	cendre	cendre
<u>coratiōne</u>	corazón	coração	<u>cor</u>	cor	coeur	còr
<u>mustatercula</u>	comadreja	[dominha]	<u>mustela</u>	mustela	ant. mostoile	mostèla
<u>maneuu</u>	mañana	manha	<u>matutinū</u>	matí	matin	matin/maitin
<u>ad. minutu</u>	a menudo	a menudo	<u>subinde</u>	sovint	souvent	soven
<u>naricae</u>	nariz	nariz	<u>nasu</u>	nas	nez	nas
<u>(res) nata</u>	nada	nada	<u>res</u>	res	rien	res (reu)
<u>ordinare</u>	ordenar	ordenhar	<u>mulgere</u>	munyir	ant. moudre	mólzer

Ens falta, això sí, estudiar la sintaxi, la morfologia i la fonètica del català en comparació amb les altres llengües romàniques. El lèxic, però, és conclouent: d'una banda, "el lèxic català no es pot col·locar en el mateix pla genètic que el de l'hispano-portuguès", de l'altra,

"el mer examen de la situació lèxica del català, en l'època medieval, ens obliga immediatament a mirar què ocorre en les terres d'Oc".²¹

5. Característiques essencials del llatí vulgar

5.1. El vocalisme

A l'època clàssica el llatí posseïa un sistema vocàlic, aparentment equilibrat, format per cinc vocals simples, cadascuna de les quals podia ésser llarga o breu. La quantitat de les vocals era un tret fonològicament pertinent ja que parelles de vocals que només es diferenciaven per la quantitat (ā i ă, per exemple) permetien de diferenciar mots (mālum, "poma" i mălum, "el mal") i, per tant, eren fonemes distints. Podríem esquematitzar el sistema vocàlic del llatí clàssic, tenint en compte els altres trets distintius -l'obertura i el punt d'articulació (velars/palatals), en el següent quadre:

<u>ī</u>	<u>ī̄</u>		<u>ū</u>	<u>ū̄</u>
<u>ē</u>	<u>ē̄</u>		<u>ō</u>	<u>ō̄</u>
		<u>ā</u>	<u>ā̄</u>	

A més d'aquestes deu vocals, el llatí clàssic posseïa alguns diftongs: au (auru, "or"), ae (caelum, "cel"), oe (poena, "pena") i, en alguns mots rars, eu (neu, conj. "i no, ni").

Entre els segles I i V d.C., però especialment durant els dos segles immediatament anteriors a la caiguda de l'imperi, aquest sistema es modificà considerablement en la llengua parlada: per una part, les oposicions basades en la quantitat van desaparèixer i, per altra part, foren substituïdes per una reorganització del timbre que comportà que les diferències de timbre que en llatí clàssic no eren pertinents, però que existien -les vocals llargues tendien a ésser més tancades que les obertes- es convertissin en trets distintius pertinents (l'oposició clàssica de vēnit ("ell ve") i vēnit ("ell va venir") es convertí en l'oposició vēnit/vēnit, per exemple).

Les dades que posseïm sobre la crisi de la quantitat són nombroses i concloents: a les afirmacions explícites de gramàtics com Sacerdos, en el s. III, respecte a l'abreujament de les vocals llargues de la síl·laba final, de Sergius, en el s. V, respecte a la dificultat que comportava pels romans la distinció de síl·labes llargues i breus -Syllabas natura longas difficile est scire- o del mateix Sant Agustí, respecte al problema que representava la quantitat pels africans -Afrae aures de corruptione vocalium vel productione non iudicant- o als errors de verificació, que es continuava basant en la combinació de síl·labes llargues i breus, comesos pels poetes tardans, hem d'afegir-hi el testimoni unànime de les llengües romàniques.

L'esquema del vocalisme del llatí vulgar, tenint en compte que les dues a es van confondre en una sola a, que era l'únic resultat possible, i que la i breu i la u breu, en fer-se obertes, es van confondre amb el resultat de e llarga i de o llarga (és a dir, amb e i o tancades, respectivament), podria ésser el següent:

<u>llatí clàssic:</u>	<u>ī</u>	<u>ĩ</u>	<u>ē</u>	<u>ĕ</u>	<u>ā</u>	<u>ā</u>	<u>ō</u>	<u>ō</u>	<u>ū</u>	<u>ū</u>
<u>llatí vulgar:</u>	I	E	E	A	O	O	U	U		

Si les dades que ens confirmaven, com hem vist, que la quantitat de les vocals com a tret pertinent havia entrat en crisi, eren nombroses, també ho són les que ens confirmen que el resultat de la crisi -això és, el sistema vocàlic del llatí vulgar- fou el que hem indicat: pensem només en les innombrables confusions gràfiques que es troben en les inscripcions tardanes en les quals es troba sovint la lletra i en lloc d'una e llarga del llatí clàssic i una e en lloc d'una ĩ breu del llatí clàssic. I el mateix succeïa amb ō llarga i ū breu. Totes les llengües romàniques, per altra banda, requereixen, per explicar-ne l'evolució vocàlica, que això anés d'aquesta manera.

Amb relació als diftongs, eu va desaparèixer amb els pocs mots que el contenien, ae i oe es van monoftongar, generalment, en e oberta i e

tancada, ja des del començament de la nostra era, i au es va conservar durant tota l'època llatina, tot i que hi havia certes tendències dialectals a monoftongar-lo en o.

5.2. L'accentuació

Hem vist, fins ara, com va evolucionar el sistema vocàlic clàssic en el llatí vulgar. Aquesta evolució fou molt clara en el cas de les vocals tòniques. Pel que fa a les vocals àtones, sembla que la pèrdua de la quantitat com a tret pertinent fou molt més precoç i que la confusió de timbres degué ésser més freqüent. Així, per exemple, moltes regions romanes només coneixien una e, procedent de ē, ĕ i ĕ, en posició àtona final, i, per citar un altre exemple, les penúltimes vocals d'un mot proparoxíton (àtones per tant) tendien a desaparèixer (caldus per calidus, domna per domina), fenomen que s'agreujà en les llengües romàniques.

L'accentuació, per tant, tingué una importància cabdal en el pas del llatí clàssic al llatí vulgar i es fa necessari que l'estudiem.

En l'època preclàssica l'accent era fixe i queia sempre sobre la síl·laba inicial. En l'època literària, en canvi, l'accent es feu musical i es fixava amb relació a la penúltima síl·laba, segons que fos llarga o breu, d'acord amb els següents esquemes:

1.

2.

tenint en compte que una síl·laba era llarga si contenia una vocal llarga o si contenia una vocal breu seguida de doble r o d'un grup de consonants que no fos una oclusiva i una r.

En el moment en què va desaparèixer la quantitat l'accent llatí es va convertir en un accent d'intensitat i fixe (ja que els esquemes que posseïa el llatí clàssic van deixar de ser operatius en no distingir-se

síl.labes llargues i síl.labes breus). El lloc en què queia l'accent es va mantenir, però, estable: la síl.laba que en llatí clàssic solia ésser tònica continuà rebent l'accent en llatí vulgar.

Si la tendència general del llatí vulgar era mantenir l'accent en el mateix lloc que en llatí clàssic, s'han d'esmentar tres casos en què hi va haver un desplaçament de l'accent, sense tenir en compte els quals és impossible d'entendre el pas del llatí vulgar a les llengües romàniques. En primer lloc, cal citar el cas de la penúltima vocal àtona seguida d'oclusiva i r que generalment atragué l'accent: mots com ténebrae, íntegrum o cáthedra es passaren a pronunciar, en llatí vulgar, tenébrae, intégrum o cathédra, amb la qual cosa podem explicar els mots catalans corresponents tenebres, enter o cadira, que següen l'evolució marcada pel desplaçament de l'accent, i els mots íntegre o càtedra, provinents també de íntegrum o cáthedra, que, en entrar en el català en època tardana, i a partir del llatí clàssic mantingueren l'accentuació literària. En segon lloc, cal esmentar el cas de i i e en hiatus, que deixaren d'accentuar-se en benefici de la vocal següent -així, mots com muliere, filíolus es convertiren en mulière i filiólus (que expliquen els mots muller i fillol del català). Finalment, quan l'accent queia, en llatí clàssic, sobre el prefix d'un verb compost (implicat, per exemple), en llatí vulgar es desplaçà al radical per analogia amb el verb simple (implicat).

5.3. El consonantisme

El sistema consonàntic del llatí clàssic no va pas evolucionar, en el llatí vulgar, d'una manera tan clara i sistemàtica com el sistema vocalic: les modificacions són molt més isolades i perifèriques. És per això que, a diferència del que hem fet en parlar del vocalisme, ara ens veiem obligats a començar per donar el sistema consonàntic clàssic i a seguir, després, indicant les tendències evolutives més generals sense indicar, però, cadascun dels canvis.

El consonantisme clàssic pot esquematitzar-se en el següent diagrama:

	labials		labio- velars		alveo- dentals		palatals		velars		laringals	
OCCLUSIVES	p	b	k ^w	g ^w	t	d			k	g		
FRICATIVES	f			w	s			y				h
NASALS		m				n						
LIQUIDES						r l						
	sordes	sonores	sordes	sonores	sordes	sonores	sordes	sonores	sordes	sonores	sordes	sonores

A més d'aquests fonemes, el llatí clàssic posseïa les consonants dobles o geminades: mm, nn, yy, bb... etc.

Dels canvis que presenta el llatí vulgar respecte a aquest sistema, hem d'esmentar, en primer lloc, els que patiren els fonemes h, l'aspirada laringal, i w, el fricatiu labio-velar, que ocorregueren fos quina fos la posició que ocupaven en el mot. Per una banda, el fonema h va desaparèixer ja des de l'època republicana (com ho demostren els compostos nēmō (< ^xne-hemo (=homō)), praebo (< ^xprai-habeō)) -tot i que fins l'època de Sant Agustí previsqué la moda, pedant i retòrica, de pronunciar la h inicial- per altra banda, la semivocal w, que no es pronunciava pas com y, tot i que així el solen transcriure els manuals, des de la fi de l'època republicana es va confondre amb un so fricatiu, bilabial sonor (com la b intervocàlica catalana = [β]) que, més tard, es convertí en y, fricatiu labiodental, sonor, -aquesta evolució es veu clarament en el fet que abans del s. I d.C., el nom Valerio es transcriu en grec Ούαλέριος, i en canvi a partir d'aquesta data un nom com Vesuvius es transcriu Βέσβιος -.

A part d'aquests dos canvis, que afectaren les dues consonants esmentades independentment de la posició en què apareixien, el llatí vulgar

comportà d'altres modificacions en les consonants, condicionades per la posició que ocupaven. D'aquestes tendències n'examinarem les quatre que tenen més importància per a les llengües romàniques: els canvis que patiren algunes consonants finals, els canvis que patiren les oclusives sordes i sonores en posició intervocàlica, la tendència a les palatalitzacions de certes consonants quan apareixien davant d'una vocal palatal o davant de y i, finalment, els canvis que patiren certs grups consonàntics.

A) Consonants finals

Cal destacar, en primer lloc, la caiguda de -m final que, sembla, ja era caduca des de l'època arcaica (com proven certes inscripcions, fins i tot de caire oficial, del segle III a.C., certes indicacions de gramàtics i certs procediments mètrics).

En segon lloc, sembla que -s final no es pronunciava en l'època arcaica: la desinència -ŏs (> -us) apareix escrita més vegades sense -s que amb -s. Amb tot, però, a partir del s. I a.C., probablement a causa de l'important paper que -s jugava en la declinació casual, apareix una clara tendència al restabliment de -s: és indicatiu, al respecte, que l'Appendix Probi no contingui cap indicació sobre aquesta eliminació.²²

B) Oclusives sordes i sonores en posició intervocàlica

Les consonants oclusives sordes, amb l'excepció de k^{1,e}, això és: p, t i k^{a,o,u}, tendien, en posició intervocàlica, a fer-se sonores (p > b; t > d i k^{a,o,u} > g). D'una manera paral·lela, les oclusives sonores intervocàliques tendien a debilitar-se: per una banda, d i g es converteixen, quan no desapareixen, en ſ i ȝ; per altra banda, b es converteix en v, confonent-se amb el resultat de l'evolució de w.

Desconeixem la cronologia exacta d'aquests canvis: tot i que els primers exemples els trobem ja a Pompeia, no sembla pas que haguessin tingut lloc, d'una manera general, abans del segle Vè, ja que els préstecs llatins del germànic així semblen indicar-ho. Es tractaria, per tant,

d'un fenomen més romànic que no pas llatí.

C) Les palatalitzacions

A partir del moment en què i i e en hiatus van agrupar-se sil·làbicament amb la vocal posterior (vi-ne-a > vi-ne-a; fi-li-u > fi-liu) -fins i tot en aquells casos en què i i e eren tòniques perquè hi va haver, com ja hem dit, un desplaçament de l'accent- (fi-li-o-lu > fi-lió-lu)-es van convertir en una semivocal y, anomenada iot, la importància de la qual serà, per a les llengües romàniques enorme: ja en llatí vulgar existia la tendència a palatalitzar la y i certes consonants (k, g, t, i d) seguides de y.

Així, per una banda, podem constatar que l'evolució de y, sobretot en posició intervocàlica que exigia una pronúncia geminada (maior), cap a dy > dz, va ser seguida de l'evolució de dy, gy i g^{e,i} cap a dz. Aquest fenomen es pot constatar en certes inscripcions i en certs textos cristians on és fàcil de trobar zabolus o zacomus per diabolus o diaconus, zanuario o Genuarius per Ianuario o Ianuarius, Troge per Troiae o ingens per iniens (del verb Ineo).

D'una manera similar, d'altra banda, t i k davant de y, així com k^{e,i}, evolucionen cap un element palatal idèntic: ts. En el s. II-III, per exemple, són freqüents les grafies Ampizatru (< Amphitheatrum), Vicentzo o Vicentzus, on z/tz substitueix el clàssic ty. Els canvis ky > ts i k^{e,i} > ts semblen ser posteriors -el darrer, per exemple no apareix (intcitamento per incitamento) fins el segle Vè.

D) Grups de consonants

També caracteritza el llatí vulgar una forta tendència a la simplificació dels grups de consonants (cada cop més nombrosos a causa de la caiguda de les vocals penúltimes àtones). Sense pretensions, inútils d'altra banda, de ser exhaustius, senyalem com exemples més destacats d'aquesta tendència a la reducció de ns a s (mesis, cosul per mensis, consul), de mn a n i de ct a t.²³ A part dels grups de consonants formats per dues consonants distintes, les geminades també tendien a reduir-

se: a la fi de l'imperi, grafies com posim o puela per possim i puella avancen ja el que, en les llengües romàniques, haurà de ser un fenomen general.

5.4. Les flexions

5.4.1. La declinació

La flexió nominal constituïa en llatí un sistema aparentment ben equilibrat: els substantius es distribuïen en tres gèneres -masculí, femení i neutre- i es declinaven segons cinc tipus distints de declinació -1. terra, -ae; 2. dominus, -i; 3. menmiles, militis o navis, navis; 4. senatus, senatūs; 5. res, rei-. Aquest equilibri, però, era més aparent que real: com diu A. Meillet, la gramàtica llatina "és un edifici construït en mig de runes", un sistema "format amb materials presos de diversos sistemes successius anteriors"²⁴ efectivament, no és pas difícil de trobar en la declinació llatina formes amb una distribució fortament asimètrica (per exemple, en la primera declinació el genitiu i el datiu del singular o en la segona declinació el datiu i l'ablatiu presenten una forma idèntica: terrae i domino, respectivament). Aquestes assimetries, òbviament, havien de provocar errors i confusions que, a la llargam es reflectirien en una crisi del mateix sistema gramatical. Després de la caiguda de l'imperi, la declinació llatina apareix reduïda a la mínima expressió: un cas únic pel nominatiu singular, un altre pel nominatiu plural i, en determinades zones, un cas règim basat en l'antic acusatiu.

Les causes que acceleraren aquest canvi són, en primer lloc, la desaparició de -m final i de les distincions de quantitat -en aquest moment, per exemple, la primera declinació només devia tenir, en el singular, dues formes: rosa [< rosa (nom.), rosā (abl.) i rosam (acus.)] i rose [< rosae (gen) i rosae (dat.)]. En segon lloc, és obvi que la necessitat de mantenir distintes marques per a distintes funcions degué desaparèixer: hem de suposar que factors d'ordre funcional feien caduques les distincions, fins i tot en aquells casos en que la fonètica en-

cara permetia de distingir els casos: concretament, l'acusatiu anava ampliant el seu domini funcional fins a convertir-se en una mena de cas règim "universal" -recordem que des de bon començament l'acusatiu compartia multitud de funcions amb els altres casos- i en el règim preposicional per excel·lència. Aquest procés d'expansió de l'acusatiu és tan intens que en el moment en què la majoria de les llengües romàniques perdin totes les restes de la declinació serà l'acusatiu i no pas el nominatiu la forma bàsica dels mots romànics.²⁵

Ara bé, és obvi que aquesta evolució de la declinació degué produir-se perquè hi havia en la llengua d'altres sistemes de recanvi que, en un moment donat, varen semblar millors. Aquests sistemes de recanvi eren, bàsicament, les construccions preposicionals -que des d'un punt de vista funcional eren més nombroses i semànticament més gomogènies que els casos-.

Paral·lelament a la reducció casual, els gèneres també tendeixen a reduir-se a dos. Per una banda, els plurals neutres amb sentit col·lectiu acabats en -a (folia de folium, per exemple) i alguns neutres abstractes (gaudia, fortia, etc.) es converteixen en femenins; per altra banda, ja en Petroni es poden trobar neutres tractats com a masculins (balneus, fatus, vinus, etc.). La tendència del neutre a desaparèixer era, per tant, clara. Aquesta desaparició, consumada totalment en les llengües romàniques, sembla haver estat afavorida pel debilitament de la funció sintàctica del gènere (els errors de concordança eren cada vegada més nombrosos). Si, malgrat això, el masculí i el femení mantingueren llur vitalitat va ser, segurament, gràcies al fet de la correspondència parcial entre ambdós gèneres i el sexe dels ésser vius i al fet que els noms femenins (acabats en -a) i els noms masculins (acabats en -o) presentaven un sistema de distincions fonètiques relativament estable. El neutre, en canvi, sense el sosteniment d'associacions extralingüístiques i amb unes formes força coincidents amb les del masculí no va poder resistir i va acabar desapareixent.

5.4.2. El comparatiu i el superlatiu

En el llatí clàssic, el comparatiu i el superlatiu s'expressaven mitjançant recursos sintètics com podien ser els sufixos: -yos- (amb certes modificacions fonètiques) per al comparatiu (així de fortis obteníem el comparatiu fortior, "més fort", masc, i fem., o fortius, neutre, que, en el genitiu es convertia en fortiōris <^xfortiōsis) i -mo- (pri-mus, summus), que normalment s'allargava en -so-mo- (^xacer-somo- > acerri-mus) i, sobretot, en -is-so-mo (fortissimus, altissimus, etc.), per al superlatiu relatiu i absolut.

En el llatí vulgar aquestes construccions sintètiques tendiren a ser substituïdes per d'altres construccions, ara analítiques que ja eren utilitzables en el mateix llatí clàssic: les construccions amb adverbis com magis, plus o maxime, que en llatí clàssic servien per substituir les formes sintètiques dels adjectius en -eus, -ius i -uus (p.ex. maxime arduus), van acabar substituint, en tota la romània, els comparatius i els superlatius sintètics.

5.4.3. La conjugació

A diferència de la declinació, el llatí vulgar, pel que podem deduir dels textos més tardans i plens d'incoherències, conservava relativament bé el sistema verbal del llatí clàssic. Un cop d'ull, per altra banda, a les distintes llengües romàniques ens permet de constatar de seguida que llur sistema verbal és tan ric, o potser més, que el del llatí clàssic.

Això no vol pas dir que la majoria de les llengües romàniques i, per tant, probablement el llatí vulgar, no presentin cap diferència respecte al llatí clàssic. Aquestes diferències, que afecten bàsicament el futur, la passiva i els temps del "perfectum", responen totes a la tendència, ja esmentada en parlar del pas del sistema casual a les construccions preposicionals i de les construccions comparatives i superlatives del llatí vulgar, d'augmentar les formes perifràstiques o analítiques

en perjudici de les formes sintètiques.

En primer lloc, tot i que s'ha de tenir en compte que no va tenir a la llarga cap importància respecte al conjunt del sistema verbal, cal esmentar la substitució de l'antic futur del llatí clàssic per diverses formes perifràstiques. El llatí clàssic, recordem-ho, formava el futur sintèticament a través de sufixos: -bo, -bis, -bit, etc., per a la 1ª i 2ª conjugació, i -am, -es, -et, etc., per a la 3ª i 4ª conjugació (amabo, "estimaré", dicet, "dirà"). Aquest tipus de futur, especialment a causa de la desaparició de les diferències quantitatives en el vocalisme i de la confusió entre b i v en el consonantisme, esdevingué caduc: formes com amavit de la 3ª persona del perfet i ambit de la tercera persona del futur, van acabar coincidint i formes com agit, del present, i aget, del futur, també, per exemple. Aquesta fou, sens dubte una raó fonamental pel canvi del futur clàssic per un nou tipus de futur basat, primordialment, en perífrasis -en un primer moment, la perífrasi més utilitzada consistia en un particip en -turus més el verb esse (fàcturus sum = faciam)-. Entre aquestes construccions perifràstiques n'hi havia una que, sense ésser de bon principi la més freqüent, havia de tenir en les llengües romàniques una importància cabdal: la perífrasi formada per un infinitiu seguit de formes conjugades del present del verb habere: així, una construcció com facere habeo -que en un principi significava més o menys "he de fer" va anar essent utilitzada com a substitut de faciam i de facturus sum (ambdues amb el significat de "faré") fins convertir-se en la forma que les llengües romàniques van prendre per formar un futur perifràstic que a la llarga es convertí en un futur altra vegada sintètic: cantare habeo > cantare ayo > cantare ai > cantare e > cantare.

La tendència a substituir determinades formes sintètiques per formes analítiques es manifesta, en segon lloc, en la modificació -òbvia, si comparem les llengües romàniques i el llatí clàssic- de la passiva -que, en el llatí clàssic es construïa d'una manera asimètrica, a cada temps

de l'infectum corresponia un passiu flexiu (laudo, "jo lloo"/laudor, "jo sóc lloat") i a cada temps actiu del perfectum corresponia un passiu perifràstic compost pel participi de passat del verb i formes conjugades del verb esse (laudavi, "jo he lloat"/laudatus sum "jo he estat lloat")-. En les llengües romàniques, en canvi, la passiva es construeix -prescindint del fet que té un ús molt més reduït que en llatí clàssic- amb formes purament analítiques: les formes clàssiques de la passiva dels temps del perfectum han substituït les formes sintètiques clàssiques (laudatus sum ha passat, amb el significat de "jo sóc lloat" i no pas de "jo he estat lloat", a ser la forma de passiva del present) i s'han creat noves formes, desconegudes en el llatí clàssic, pel correlat passiu dels temps actius del perfectum (laudatus fui en lloc de laudatus sum per al perfet [que en català actual ha estat substituït per la perífrasi "vaig ésser lloat"]).

Finalment, hem de destacar, en tercer lloc, la tendència a substituir les formes sintàctiques dels temps del perfectum -perfet (dixi, "jo he dit"), plusquamperfet (dixeram, "jo havia dit") i futur II (dixero, "jo hauré dit")- per formes totalment analítiques construïdes amb el participi del verb i el verb habere. L'origen de la construcció, consagrada en les llengües romàniques (dixi = dictus habeo > "he dit"), ha estat una construcció clàssica, formalment idèntica a la construcció romànica, en la qual, però, els dos components tenien una funció semàntica clarament diferenciada: habere indicava l'acció de posseir, tenir, tec., i el participi indicava que la acció havia acabat. A partir, però, de la caiguda de l'imperi, es consolidà la gramaticalització de la construcció que va acabar substituint els temps simples del perfectum -una frase com episcopum...invitatum habes de les vitae Patrum de Gregori de Tours convida més a traduir invitatum habes per "has invitat" que no pas per "tens invitat", i, per tant, s'acosta molt més al sistema verbal romànic que no pas al del llatí clàssic.

5.5. Sintaxi

Seria inútil, i fins i tot absurd, que en un llibre com aquest intentéssim de caracteritzar, d'una manera global, la sintaxi del llatí vulgar en relació a la sintaxi del llatí clàssic. Ens acontentarem, dons, il·lustrant alguns fenòmens que, creiem, tenen una importància cabdal per entendre el futur desenvolupament de les llengües romàniques i, per tant, del català.

5.5.1. Aparició de l'article

El llatí clàssic no tenia, com és ben sabut, articles. Les llengües romàniques, en canvi, en posseeixen i, etimològicament, es remunten als pronoms demostratius del llatí clàssic -especialment ille, amb l'excepció del sard i de part dels dialectes gascons i catalans que tenen un article derivat del demostratiu ipse-. Si bé és veritat que no es pot pas afirmar, sense caure en un error, que el llatí vulgar posseeix articles -que són, per tant, una creació romànica-, també ho és que el llatí vulgar presentava certes característiques en l'ús dels demostratius que anunciaven l'article romànic. Efectivament, en els textos llatins posteriors a la caiguda de l'imperi, i fins i tot abans, apareixen els demostratius ille i ipse acompanyant el substantiu, amb una certa funció anafòrica, amb tanta freqüència que es pot arribar a parlar d'un pre-article o "articuloide".

5.5.2. La frase

La flexió casual, que bastava per indicar les funcions que cada mot realitzava en la frase, permetia que aquests apareguessin en llatí clàssic amb un ordre relativament lliure: una frase catalana com En Pere crida en Pau, formada per un subjecte (en Pere), un verb transitiu (crida) i un objecte directe (en Pau) podia, en llatí clàssic, presentar-se de sis maneres distintes -Petrus Paulum apellat, Petrus apellat Paulum, Paulum Petrum apellat, etc.-. Aquesta llibertat explica la dis-

torsió dels grups sintàctics tan freqüents en la llengua llatina literària. Això no vol pas dir, però, que el llatí clàssic fos totalment indiferent respecte a l'ordre dels mots de la frase: l'estil, el ritme i certs costums afavorien -bé que sense exigir-lo- un ordre determinat: el verb (V) solia ocórrer en posició final i el subjecte en posició inicial (ordre SOV). L'ordre SVO, que és el més afavorit per les llengües romàniques, ja s'utilitzava, en la llengua parlada, des del començament com reflecteix la inscripció Manios med fhefhaked Numaisioi que apareix en un dels primers monuments romans, i s'anà afermant en èpoques posteriors com demostren els textos més tardans -sense que es puguin oferir dades estadístiques massa completes, en els textos tardans només un terç dels verbs apareix en posició final en contrast amb els textos clàssics on la majoria dels verbs (8 o 9 de cada 10 en Cèsar) apareixien en aquesta posició-. Òbviament, la crisi de la flexió casual, sense que ho fes imprescindible ja que es mantenia una distinció casual bàsica -nominatiu/acusatiu- i, a més les preposicions permetien encara de prescindir de l'ordre per a indicar la funció dels mots, degué precipitar l'adopció d'un ordre més rígid que es feu imprescindible en les llengües romàniques on va arribar a adquirir pertinència sintàctica.

A part de l'ordre dels elements de la frase, la llengua llatina parlada, això és, el llatí vulgar, preferia, com passa en totes les llengües, la frase rectilínia i relativament simple, als períodes llargs i complicats de la llengua literària. Això no vol pas dir, però, com a vegades s'ha afirmat, que entrés en desús la frase complexa (especialment les subordinades): ben al contrari, com de seguida veurem, el llatí vulgar va ampliar l'ús de formes de subordinació poc utilitzades en llatí clàssic. Pel que fa a la coordinació, sembla que el llatí vulgar mantingué intactes les formes clàssiques amb l'excepció que, a més de et (la conjunció que ha originat en la major part de les llengües romàniques la conjunció copulativa per excel·lència -i (català), et (francès), y (castellà), etc.-), es va fer cada cop més freqüent l'ús de sic com a conjunció copulativa -que en romanès ha originat la partícula

si (< sic) equivalent a l'i català-. La subordinació, en canvi, tot i que no canvià substancialment, presenta, en llatí vulgar, dues tendències evolutives que han estat determinants per a les llengües romàniques: per una banda, la pèrdua d'importància de les construccions subordinades formades pel verb principal + acusatiu + infinitiu -que en català ha perviscut essencialment quan el verb principal és un verb de "percepció": la veig/sento/...cantar- que foren substituïdes per construccions introduïdes per quod/quia; per altra banda, les modificacions de les conjuncions subordinants, caracteritzades, en primer lloc, per un augment espectacular de l'ús de quod, en un principi explicativa i causal, fins que esdevingué una mena de "conjunció universal" i, com era d'esperar arreconà l'ús de ut i cum; i, en segon lloc, per la creació d'una gran quantitat de noves conjuncions, especialment mitjançant una preposició i quod (interim quod, max quod, etc.), que han estat la base de moltes de les locucions conjuntives romàniques.²⁶

Notes al capítol II

- (1) Miquel Tarradell, Romanització i cristianització..., pàg. 3.
- (2) Miquel Tarradell, Romanització i cristianització..., pàg. 2.
- (3) Miquel Tarradell, Romanització i cristianització..., pàg. 9.
- (4) Miquel Tarradell, Romanització i cristianització..., pàg. 13.
- (5) cfr. Luis Michelena, Lenguas indígenas y lengua clásica en Hispania. La citació és de la pàg. 46.
- (6) J. Herman, Le latin vulgaire, París 1967, pàg. 16.
- (7) Sant Agustí mateix així ho reconeixia: Melius est reprehendant nos grammatici quam non intelligant populi. Citat per B.E.Vidos, Manual..., Madrid, 1968, pàg. 177.
- (8) Per a tota aquesta qüestió, vegeu W.V.Wartburg, La fragmentación lingüística de la Romania, Madrid 1952.
- (9) Ciceró a De oratore ho explica clarament: quin etiam quod iam subrusticum videtur, olim autem politius, ... (in -us) postreman litteram detrahebant, nisi vocalis insequabatur; ita non erat offensio in versibus, quan nunc fugiunt poetae novi. [Trec la cita de W.V. Wartburg, La fragmentación lingüística..., pàg. 35].
- (10) W.V.Wartburg, La fragmentación..., pàg. 34-6.
- (11) W.V.Wartburg, La fragmentación..., pàg. 10.
- (12) W.V.Wartburg, La fragmentación..., pàg. 83.
- (13) W.J.Entristle, Las lenguas de España: Castellano, Catalán, Vasco y Gallego-Portugués, Madrid 1969, pàg. 70 (L'edició original anglesa és de l'any 1936). Vegeu també el Manual de gramática histórica española de R. Menéndez Pidal on repetidament s'insisteix en la idea del llatí de la Península Ibérica.
- (14) H.Meier, Ensaaios de Fil. Rom., Lisboa, 1948, pàg. 22.
- (15) Vegeu la bibliografia que apareix a Kurt Baldinger, La formación

de los dominios lingüísticos en la Península Ibérica [1958], Madrid 1972², cap. 5, pàgs. 104-12.

- (16) M. Bartoli, Saggi di linguistica spaziale, Torino, 1945.
- (17) Germà Colón, El léxico catalán en la Romania, Madrid 1976, pàg. 12. A la mateixa obra l'autor s'ocupa en tot un capítol (pàgs. 85-94) de les relacions entre el català i l'aragonès. Aquí justifica que la comparació entre el català i el castellà sigui prou representativa per a avaluar les similituds i les discrepàncies entre el català i les llengües clarament ibero-romàniques, basant-se en el fet que avui dia l'aragonès hagi pràcticament desaparegut i en el fet que "en la Edad Media, por lo que se refiere al vocabulario, las soluciones aragonesas eran muy cercanas a las del castellano" (pàg. 85).
- (18) G. Colón, El léxico catalán..., pàg. 12.
- (19) Treiem aquesta taula comparativa de G. Colón, El léxico catalán..., pàgs. 63 i ss. Hi hem afegit, però, les columnes corresponents al llatí "modern" en el quadre 1 i les columnes corresponents al llatí arcaic i a l'occità en el quadre 2.
- Germà Colón, d'altra banda, comparant un fragment de l'edició valenciana de 1490 del Tirant lo Blanch amb la traducció castellana impresa, poc més de vint anys més tard (1511) a Valladolid, ha pogut mostrar que els mots coincidents entre les dues llengües arriben al 62% i que els mots discrepants arriben al 38%. Prenent en consideració només les coincidències i les discrepàncies rellevants (perquè que el català i el castellà coincideixin a usar ull i ojo [< oculu], posem per cas, no té massa interès ja que la mateixa base llatina apareix en totes les llengües romàniques) s'arriba a la conclusió que la base llatina del català és considerablement distinta de la del castellà i que, a més, no hi ha cap coincidència amb el castellà amb la suficient transcendència com per a establir una frontera lèxica amb les gäl.lies (G.Colón, El léxico..., pàg.

- (20) En francès trobem croc amb el significat de "safrà" i crocé amb el significat de "color de safrà, groc". En piemontès trobem també grosen amb el significat de "groc intens".
- (21) G. Colón, El léxico..., pàgs. 10 i 11.
- (22) Vegeu II.3.3.A.
- (23) Vegeu § II.3.3.C.
- (24) A. Maillet, Esquisse d'une histoire de la langue latine, París 1933 (1948)³.
- (25) Excepte a la Romània Oriental on el nominatiu del plural del llatí és la base dels plurals romànics. Vegeu § II.3.3.1.
- (26) Cfr. Veikko Väänänen, Introducción al latín vulgar, Madrid 1971 (1967); C.H. Grandgent, Introducción al latín vulgar, Madrid 1970 (5ª ed.); J. Herman, Le latin vulgaire, París, 1966.

III. Entre el llatí i el català (476-865)

1. Límits

"La invasió sarraïna comportà per a Hispània el major trasbals que s'hagi produït mai en la seva història: trencà la trajectòria normal de la seva evolució històrica introduint un element bàsic, nou i foraster, que havia de condicionar-la per molts segles, constituint el factor essencial de diferenciació amb els altres pobles occidentals europeus nascuts com ella de la desintegració de l'Imperi romà.

La constitució del Regne hispànic dels gots no havia comportat un gran sotrac en la marxa profunda de la civilització romanística del país perquè l'església n'havia assegurat, amb la seva intervenció estatal, la continuïtat. I, en canvi, aquell Regne havia iniciat, ben secundat en això també per aquella intervenció eclesiàstica, la unificació política i cultural de la Hispània.

Ara, amb la invasió sarraïna, quedava truncada, d'una part, aquella aquella continuïtat de civilització, de l'altra, l'obra unificadora".¹

Aquest fragment de Ramon d'Abadal, creiem que ens permet de centrar molt bé els fets més importants del període comprès entre la caiguda de l'Imperi romà (476 d.C.) i el naixement, diguem-ho així, de Catalunya (s. IX) i, al mateix temps, ens justifica de tractar-lo d'una manera unificada. Si bé és cert que la importància dels fets -l'arribada dels visigots, la invasió àrab i la dominació franca- justificaria de estudiar-los separadament, també ho és que les conseqüències que s'en deriven -el fracàs de la política unificadora dels gots, agreujada, si no provocada, per la invasió àrab, i el naixement, amb la ràpida incorporació del nord-est a l'òrbita carolíngia, d'un nou i important factor de diferenciació peninsular- s'encadenen les unes amb les altres d'una manera tan estreta que, com a mínim pel que fa a la història de la nostra llengua, no sabríem tractar-los separadament. Així, doncs, analitzarem ara una època, que va des del segle Vè fins al segle IXè, durant la

qual encara no és lícit del tot de parlar de llengua catalana, però que té una importància cabdal per al seu naixement i per al seu futur desenvolupament.

2. Notes històriques

2.1. L'assaig visigòtic

"La influència romana al nostre país s'havia exercit tan sòlidament que les invasions bàrbares i l'establiment d'un poble germànic -els visigòtics- no sols no va trencar totalment el curs de la romanització, sinó que en molts aspectes va continuar-lo"². Per una banda, els visigots quan van arribar a la nostra terra ja feia més d'un segle que mantenien estrets contactes amb Roma -fins i tot, formaven part del seu exèrcit- i coneixien, per tant, l'idioma llatí i reconeixia la superioritat de la cultura llatina; per altra banda, un cop instal·lats a la Península, en organitzar la dominació, van adaptar-se a l'organització romana anterior i la seva religió -l'arrianisme-, a partir de Leovigild (s. VI), fou abandonada a favor del catolicisme.

A més, la influència de la cultura greco-llatina dels bizantins, que penetrava el món got a partir dels dominis que l'Imperi Romà d'Orient posseïa al sud-est de la península,³ i de la cultura dels jueus, que s'havien establert a la península a partir del segle I d.C., la poca densitat demogràfica dels invasors⁴ i la barreja ètnica que es derivà de la permissió, en època de Xindasvint (s. VII), dels matrimonis mixtos, eren factors que afavorien, òbviament, l'atenuació del caràcter propi dels visigots i la pervivència del món romà. Com diu Ferran Soldevila, "limitada (...) per la poca densitat dels invasors en relació amb la densitat de la població dominada, limitada també pel fet d'haver restat exclosa completament de la dominació visigòtica una part de la nostra terra (les Balears) i exclosa una altra part durant vuitanta anys (el S. del futur reialme valencià); limitada encara per la influència de civilitzacions molt més riques (la llatina, la bizantina i la jueva), no es pot consi-

derar l'aportació visigòtica com un factor de profunda transcendència en l'emmotllament del nostre poble. I, tanmateix, hi ha certs fenòmens ulteriors de la seva vida que, sense l'aportació visigòtica no tindrien explicació".⁵

Deixant de banda la important influència visigòtica en l'aspecte jurídic -la Lex Visigothorum o Liber Iudicis,⁶ promulgada pel rei Recesvint, unificació legislativa per als visigots i hispano-romans, va tenir influència persistent fins el segle XIII- cal observar que, per una banda, va substituir les divisions territorials romanes, la qual cosa va permetre que els pobles que integraven la Tarraconense seguisin avesats a formar una entitat, i, per altra banda, la monarquia visigoda va instaurar unes relacions estretíssimes entre el nord-est (això és: la futura Catalunya) i la Gàl.lia meridional que haurien de ser, de cara a la llengua, importantíssimes en el futur: després d'una breu estada a la nostra terra (414-418), amb la capitalitat a Barcelona, que lentament desplaça Tarragona com a ciutat important del país, els gots, d'acord amb els romans, fundaren el regne de Tolosa del qual, en temps d'Euric (466-484), la Tarraconense ja formava part; quan, pressionats pels francs els gots foren desplaçats de la Gàl.lia a la península (s. VI) i van fundar el regne de Toledo (554) -abans havien establert la capital a Narbona, Barcelona i Sevilla-, la Septimània també continuà formant-ne part. Aquesta relació continuada entre la Septimània i el nord-est peninsular arribà a ser tan ferma en els darrers moments de la monarquia visigoda que va donar lloc a un nucli de possible oposició a l'autoritat de la monarquia de Toledo -així, l'any 673, el general visgot Paulus fou proclamat rei dels dominis gots orientals i, poc després de ser dominada per Vamba la rebel·lió i just en el moment en què es produí la invasió àrab, la monarquia s'havia escindit en dos reialmes, l'un -en el centre i l'oest- governat per Roderic i l'altre -en el nord-est i l'est- per Aquila, potser fill de Vitiza-⁷. L'antagonisme entre el centre i l'est peninsular, que s'havia de reflectir més tard en l'origen de distints poders polítics i de distintes llengües, existia ja, doncs, en

l'època dels visigots. No és pas estrany que, amb motiu de la revolta del general Paulus, aparegués "el que podríem anomenar la primera escomesa literària del poble central contre els pobles d'aquestes parts: la Insulatio in Tyranidem Galliae, atribuïda a sant Julià, arquebisbe de Toledo i les invectives del mateix autor en la seva Historia Excellentissimi Wambae Regis: "¿On és, -exclama en la Insulatio- la llibertat de què ans d'hora, independentment, amb erecta arrogància de supèrvia et gloriejaves? ¿On, les veus engallades amb que detractaves els espanyols d'ésser més tous que les teves dones? ¿On els gestos, en l'orgull de les testes amb què rebutjaves la companyia dels espanyols? ¿On la disgressa amplitud de la teva boca amb què exageraves riqueses sovint incertes?"⁸

2.2. La invasió àrab i la dominació franca

Aquestes mostres de força i de sentit unitarista, però, no semblen pas reflectir la realitat: "res no prova d'una manera tan manifesta la feblesa interna de la monarquia visigòtica com la rapidesa i la facilitat amb què va sucumbir sota l'empenta sarraïna. Una sola batalla -la del Guadalete (711)- fou suficient per anul·lar-la"⁹ I així, desapareixia la primera temptativa d'unitat hispànica independent. Depenia, ara, de la força dels àrabs per a imposar-se en tota la península que poguessin o no substituir els gots en l'empresa unificadora. Diversos factors, però, acabaren impeding-ho: per una banda, hem de senyalar que els àrabs mai no varen dominar tota la península i que, en deixar nuclis lliures, van deixar obert un camí al desenvolupament de les distintes nacions hispàniques; per altra banda, "els sarraïns no portaven cap germen unificador, sinó tot el contrari: portaven una religió diferent, amb les seves sectes hostils, una dualitat de races (àrabs i barabers), llurs acarnissats antagonismes dinàstics, polítics i tribals, un ideal, en fi, imperialista islàmic, no nacionalista hispànic. I de tots els factors de disgregació que suïen, en prendre contacte amb els factors de disgregació que han existit sempre a la Península Ibèrica (factors geogràfics,

ètnics, lingüístics, econòmics), van donar per resultat la ràpida decadència de l'Estat hispano-sarrai i l'afermament de personalitat en els diversos components del territori peninsular".¹⁰ A més, i això per a la història de les llengües romàniques peninsulars serà fonamental, els àrabs van influir d'una manera molt distinta a les diferents zones geogràfiques en què s'establiren a causa, especialment, del fet que la durada, i fins i tot la intensitat, del seu domini no fou idèntic arreu -d'alguna manera, i la llengua s'hi prestava especialment, s'havia de reflectir que els àrabs dominaren la Catalunya Vella amb prou feines un segle, el País Valencià durant ben bé cinc segles i mig i Andalusia durant vuit segles: després de l'alliberament de la Catalunya Vella, a principis del segle IX, aquesta zona "venia a resultar la regió més romanitzada de la Península: era també una de les menys marcades per la petjada sarraïna: dues causes poderoses de diferenciació amb altres terres peninsulars".¹¹

L'ocupació de Catalunya pels àrabs, a part del seu significat global que ja hem destacar, va oferir caràcters especials. En primer lloc, els àrabs hi arribaren com al·liats d'Aquila, rei dels dominis orientals dels visigots, que pugnava amb el rei de la zona central i occidental Roderic, i, per tant, l'ocupació fou més tolerant del que solen fer-nos creure els llibres escolars d'història; en segon lloc, l'ocupació àrab no fou total, ja que les forces visigòtiques contràries als àrabs es refugiaren als Pirineus on, bé essent tributàries dels àrabs o suportant esporàdiques devastacions, s'hi mantingueren relativament independents; en tercer lloc, finalment, l'ocupació àrab no va pas significar una diversificació en el destí de Catalunya i la Gàl·lia meridional perquè els àrabs, durant uns anys, s'havien apoderat de tota la Septimànica (Carcassona caigué el 725). Aquests tres factors, units, acabaren essent el suport famunt el qual havia d'originar-se el nucli diguem-ne català de resistència contra els àrabs. Per una banda, la superestructura àrab del Nord-est peninsular no va pas abandonar la tradició, patent ja amb Aquila, de separar-se del poder central -les revoltes dels valis o go-

vernadors àrabs d'aquesta zona van ésser sempre molt nombroses i en elles es recolzaren els francs en iniciar la reconquesta-. Per altra banda, els nuclis més o menys independents, sempre disposats a recuperar llur poder, juntament amb els hispani que, fugint dels àrabs, es refugiaren a la Septimània quan fou alliberada per Pepí el Breu a mitjan segle VIIIè, degueren estimular els francs a entrar a la Península -amb fracassos inicials com el de Roncesvalles (778)- i a establir-hi un poder que els fos fidel: Girona es lliurà a Carlemany el 785 i, tot seguit, l'Urgell (poc abans del 789), Pallars, Ribagorça, Vic, Cardona, Casserres (aquestes tres darreres ciutats foren repoblades pels francs el 798) i Barcelona (801).

A la dominació àrab, per tant, ben aviat s'hi oposaren, i no només a la zona oriental de la Península, els diversos nuclis que s'havien mantingut més o menys independents i que, d'alguna manera pretenien d'heretar l'antic poder que tenien en l'època visigòtica. Ara bé, "d'aquests nuclis no en sortia la unitat, sinó tot al revés, una fragmentació" de la qual "al territori que amb el temps seria Catalunya correspongué la màxima diferenciació. Els altres nuclis [a la Cantàbria, especialment], uns des dels primers moments, altres ben aviat, es mogueren aïllats i amb independència; el de -diguem-ne incorrectament, només a fi d'entendre'ns- Catalunya, ho féu incorporant-se a un altre país, al Regne franc, aleshores en plena puixança. Això, la subjecció per un llarg temps al domini carolingi, havia de determinar un canvi essencial en la personalitat de la regió afectada".¹²

Sembla que de bon començament la població autòctona no oferí cap mena de resistència. Així, la Crònica de Moissac diu que "els habitants de Girona lliuraren llur ciutat al rei Carles", i els Annals de Barcelona ho confirmen: "Els habitants lliuraren la ciutat de Girona al rei Carles".¹³ Carlemany, a més, va mantenir la tradició legal i el règim visigòtic i el primer comte que anomenà, Bera, fou també got. Això no significa pas, però, que ben aviat no resorgissin els afanys independentistes tradicionals en el nord-est de la Península: basculant sempre entre la

lleialtat a l'Imperi carolingi i l'aliança amb els àrabs, poc a poc, aprofitant-se de la decadència imperial sorgida arrel de la mort de Carlemany i les successives disputes dinàstiques, els comtes actuaven cada vegada amb més independència i els càrrecs anaven esdevenint cada cop més hereditaris -i, per tant, menys subjectes a la voluntat del poder franc-. Les rebel·lions de Bera-i no es pas casualitat que alguns filòlegs hagin cregut fantasiosament que el mot català bare (=traïdor) tingui un origen onomàstic¹⁴; de Bernat de Septimània i del seu fill Guillem, reflecteixen d'una manera constant que a casa nostra hi havia unes forces, cada cop més falses, que pugnaven per desfer-se de qualsevol domini exterior: quan aquestes forces esdevingueren prou fortes per a no necessitar d'al·liar-se, ara amb els francs, ara amb els sarraïns, per a actuar independentment, "s'obrirà el camí que hauria de portar a la independència dels comtats catalans".

2.3. Les institucions i la cultura carolíngies

"L'Imperi carolingi era aleshores Europa. La cultura europea, en el sentit que avui donem a aquests mots, és a l'Imperi de Carlemany que s'havia refugiat. Formar part de l'Imperi era participar de la seva organització administrativa, social, eclesiàstica, de la Renaixença cultural que Carlemany va suscitar-hi. Era també, per a la nostra terra, el gaudi d'una organització diferent de la resta de la Península i, malgrat l'immigració de colons cristians de terres sarraïnes i la prolongació supervivent de la cultura hispano-goda, era, així mateix, l'alliberament de la influència cultural mossaràbiga, o sia, dels cristians toledans i cordovesos, que predominava a Espanya"¹⁵ Aquest text de Ferran Soldevila resum molt bé la importància que, en tots els ordres, tingué la integració del nord-est peninsular a l'imperi carolingi. És cert, ja ho veurem, que la influència directa dels francs, com abans la dels visigots i àrabs, damunt la llengua catalana fou petita. Però ningú no pot dubtar que, en uns moments en què les llengües romàniques tot just començaven a prendre forma, els condicionaments de tota mena que comportà la subjec-

ció a l'imperi havien de ser determinants (com veurem amb més detall al cap. IV).

Administrativament, l'Imperi carolingi s'organitzava en comtats, amb els comtes nomenats directament per l'emperador. Els comtes eren, per tant, l'instrument essencial en la dominació del país: "l'emperador exercia damunt d'ells una gran autoritat que es feia efectiva gràcies al dret, del qual feia ús sovint, de nomenar-los i destituir-los a voluntat, de sotmetre'ls a judici quan ho creia necessari".¹⁶ Aquest poder, però, podia passar com una superestructura, com havia succeït amb els gots, que a la llarga hauria de pesar poc en el país. L'organització social del país i, sobretot, l'organització eclesiàstica, havien de ser més determinants.

Per una banda, el règim especial de propietat que Carlemany va instituir per als hispani que després de la derrota de Roncesvalles (778) es van refugiar a la Septimània, l'aprisió, fou el que "s'anà aplicant sempre que calgué aconseguir el trasllat de nous contingents de població a zones abandonades", és a dir, quan calgué repoblar noves zones reconquerides als sarraïns o despoblades a causa de les disputes internes: "les terres abandonades pels sarraïns i, per tant, objecte d'una repoblació total, eren, a Catalunya, propietat del fisc rei al franc. El comte, representant del rei, disposa per a les seves necessitats del terç dels drets fiscals. Les terres són concedides pels preceptes als hispani, com ja hem dit, i mentre les immunitats i cessions de drets fiscals preparen una disgregació del poder, típicament feudal, el sistema de les aprisions de les terres abandonades fa néixer, al Rosselló i a l'Empordà, les grans propietats i els dominis monàstics. Moltes aprisions són, des dels orígens, alous, és a dir, propietats lliures del tot... La repoblació és, en general, ràpida, gràcies a la relativa abundància d'homes. I, si els comtes, bisbes i monestirs treballen per ells mateixos, hi ha, també, moltes preses de possessió espontànies, en virtut d'àmplies autoritzacions generals. Tot això implica una societat lliure; el nombre dels serfs és molt reduït, en comparació amb el dels que, des del primer mo-

ment, estan situats en el mateix nivell: els fideles del comte. Però aquesta igualtat va desaparèixer ràpidament: els homes que exerceixen un càrrec són cridats a prestar jurament i es converteixen en nobles. Així, es distingeixen tres classes: els barons il·lustres, el majores i els minores... Tot està preparat, doncs, per a arribar a una societat feudal i senyorial..."¹⁷ Això no vol pas dir, com creia Soldevila, que el feudalisme estés ja totalment desenvolupat a Catalunya durant l'època carolíngia, però sí que d'aquesta societat en sortirà el feudalisme.

Per altra banda, l'organització eclesiàstica, secular i regular, imposada, des de bon començament, per l'imperi, fou un altre factor essencial a favor de la penetració efectiva dels francs al nostre país. L'imperi universal d'occident, com a suprem representant dels pobles germànics, havia sorgit com una força important enfront del papat, suprem representant de l'església universal.

L'aliança d'aquests dos poders marcarà tot el període comprès entre els segles VIII i X -els francs ja en coneixien la utilitat d'una tal aliança: la primerenca conversió de Clodoveu (496), i amb ella la del seu poble, deguésser un factor importantíssim en el predomini franc sobre els altres pobles germànics; com diu J. Lortz "mentre els altres pobles germànics van atènyer el cristianisme en la forma arriana, aquests [els francs] el van acceptar immediatament sota la forma catòlica. Això va donar a aquests, conqueridors enemics, la possibilitat de fondre's amb la població indígena romana i catòlica i de formar una unitat. A causa de la falta d'aquesta indispensable unitat interior els estats germànics arrians van descompondre's".¹⁸

Dotada d'una bona organització en diòcesis i circunscripcions metropolitaniques per dalt i d'una bona xarxa de parròquies rurals per baix, l'aliança i el control de l'església era fonamental per a la construcció de l'obra carolíngia: cada nou territori conquerit era ràpidament dotat d'una organització eclesiàstica controlada per l'emperador a través dels concilis que ell mateix convocava i dirigia; cada església era dotada

d'una escola, elemental o superior, des d'on s'expandia, dintre dels límits que imposava l'època, la cultura; els monestirs, més que no pas llocs de vida religiosa, eren focus de civilització en el camp econòmic, científic i artístic. A la força, l'imperi, a través de l'església, havia de condicionar la vida cultural de l'època. I Catalunya no va pas escapar-se d'aquesta influència. En primer lloc, l'organització eclesiàstica visigòtica -uns bisbats corresponents a les ciutats i suburbis i unes diòcesis corresponents a les províncies amb llurs capitals metropolítiques- havia estat enrunada per la invasió sarraïna: la tarraconense, amb la capital a Tarragona, es veia, després de l'alliberament de Barcelona, dividida -una zona en poder dels àrabs i una zona sota el domini franc- i, pel que fa a la zona alliberada, sense una capital. A mida que els antics bisbats foren alliberats -Empúries, Urgell, Girona, Barcelona, Terrassa, Ausona- passaren sota la jurisdicció de la seu metropolitana de Narbona, si és que no desapareixien -com fou el cas d'Empúries i Terrassa-. Si es creava algun nou bisbat -el de Pallars-Roda en substitució del de Lleida, encara sota el poder àrab- també s'integrà a la diòcesi narbonesa. De retop, òbviament, s'integraven a l'església franca. I això és fonamental, perquè església franca i imperi eren una mateixa cosa. L'organització eclesiàstica regular no fou pas una excepció a aquesta integració: "amb el trasbals intern promogut per l'expedició del 778 de Carlemany a Saragossa, es produí un trencament, una interrupció en la continuïtat d'aquella vida monacal [de tradició visigòtica] en tota l'àrea al nord de l'Ebre, entre el riu i la muntanya. Abd-al-Rahman degué suposar que els monjos eren elements simpatitzants amb els exèrcits cristians francs invasors, i quan féu la neteja d'aquella regió, els monjos degueren espargar-se o fugir cap a França, sumant-se a l'emigració hispana.¹⁹ El restabliment de la vida monacal, iniciat cap a finals del segle VIII, havia de fer-se ja a partir del món franc i sempre a través de la regla de Sant Benet (en lloc de la regla de Sant Fructuós). Els monestirs d'Arles sobre el Tec, Sant Andreu de Sureda i

Sant Genís les Fonts, a la vessant nord dels Pirineus, i el de Banyoles, al sud, foren, encara en vida de Carlemany, les primeres manifestacions d'aquesta nova vida monacal. Durant l'època de Lluís el Pietós, cap el 820, es fundà el monestir de Sant Medir, prop de Girona, i, un any més tard, el de les Escaules, a les portes de l'Empordà. L'allau de fundacions ja no s'aturaria. L'església, per tant, es trobava dintre "l'esfera d'influència dels nous corrents imperants en el regne carolingi" i ben allunyada "de l'antiga tradició peninsular visigòtica, que només en les regions occidentals del Pallars i Ribagorça treu encara guspires".²⁰ Les possibles resistències a aquesta influència tenen un moment culminant en la batalla de l'adopció; la ràpida i personal intervenció de Carlemany acabà amb la submissió del bisbe Fèlix d'Urgell: "l'error hispànic" fou la darrera guspira del visigotisme eclesiàstic.²¹ Res no mostra d'una manera més clara la influència cultural de l'església i, amb ella, de l'imperi com la substitució de la litúrgia visigòtica per la litúrgia franco-romana i la substitució de l'escriptura visigòtica per l'escriptura franca.²²

Cal no oblidar, per altra banda, dos fets importantíssims per a la història de les llengües romàniques. D'una banda, que en el període de la dominació franca fou quan s'acomplí la cristianització, és a dir, la romanització i llatinització, del nord-oest català (el Pallars, la Ribagorça i l'Urgell)²³: al segle X, efectivament, la llengua bascoide que coexistia encara amb el llatí vulgar fou arreconada definitivament pel llatí (o romanç). Lingüísticament és en aquesta època quan aquestes terres s'integren a la futura Catalunya. D'altra banda, és important assenyalar que és amb l'imperi carolingi quan per primera vegada tenim notícies de l'existència de llengües distintes del llatí. Les disposicions que en els concilis de Magúncia, Reims i Tours (813) es prenen, respecte a la predicació, així ho indiquen:

De officio praedicationis, si forte episcopus non fuerit in domo sua, aut infirmus est, aut alia aliqua causa exigente

non valuerit, nunquam tamen desit diebus dominicis, aut festi-
vitatibus, qui verbum Dei praedicet, juxta quod intelligere
vulgus possit.²⁴

Episcopi sermones et homilias sanctorum patrum, prius omnes
intelligere possint, secundum proprietatem linguae praedicare
studeant.²⁵

Visum est unanimitati nostrae, ut quilibet episcopus habeat
homelias continentes necessarias admonitiones, quibus subjecti
erudiantur, id est de fide catholica, prout capere possint,
de perpetua retributione bonorum, et aeterna damnatione malo-
rum; de resurrectione quoque futura, et ultimo iudicio, et
quibus operibus possit promereri beata vita, quibusve excludi.
Et ut easdem homilias quisque aperte transferre studeat in
rusticam romanam linguam, aut Theosticam, quo facilius cuncti
possint intelligere quae dicuntur.²⁶

Hem de pensar, òbviament, que les mateixes raons per les quals es feia necessària la predicació in Rusticam Romanam linguam a la Gàl·lia eren vàlides a casa nostra: el poble ja no entenia el llatí eclesiàstic i per tal que el vulgus pogués entendre la predicació es requeria una altra llengua -aquella que nosaltres hem anomenat, més tard, el català-.

4. Les llengües germàniques i el català

Durant el període que va de la caiguda de l'Imperi romà (476 d.C.) a la suposada desintegració de la Marca Hispànica (865), arrel dels intents secessionistes de Guillem de Septimània i el marquès Humfrid, Catalunya es girà d'espatlles al fet peninsular i adoptà una orientació decididament ultrapiurenca. Això, en uns moments decisius per a l'evolució del llatí que es parlava al nord-est, fou transcendental: les tendències lingüístiques disgregadores, frenades, més o menys, durant l'imperi pel prestigi de l'escola, l'administració i la literatura, podien haver-se atenuat, i fins i tot desaparegut, si els gots haguessin reei-

xit en el seu intent de crear un estat nacional peninsular. Ara bé, a la decadència interna del regne got de Toledo -de la qual, sens dubte, era un reflex, o potser una causa, la tradició secessionista oriental, palesa ja abans de l'arribada dels romans i continuada durant el domini d'aquests i dels gots- es va afegir un factor extern fonamental: l'arribada dels àrabs. És aleshores quan, impossible ja la reconstrucció de l'estat nacional got, comencen a consolidar-se els distints regnes peninsulars. És obvi que aquesta situació s'havia de reflectir en la llengua. Si el llatí vulgar peninsular, cada cop més allunyat del llatí literari, es fragmentà en multitud de dialectes amb la caiguda de l'imperi i durant la dominació dels gots, en els qual cristal·litzaven els particularismes lingüístics anteriors, ara, en el moment de l'inici de la reacció contra els àrabs, amb la fragmentació política, aquests dialectes van trobar el recolzament necessari per acabar de consolidar-se.

La distinta aportació de les llengües dels invasors -germàniques en el cas dels visigots i francs, àrab (i bereber) en el cas dels àrabs- a les incipients llengües romàniques acabaria agreujant les diferències i els donarís una fesomia pròpia.

El primer poble germànic que s'establí d'una manera efectiva a la Península, els visigots -recordem que el pas dels sueus, vàndals i alans fou, sobretot pel que fa al nord-est, molt efímer i que, amb l'excepció del topònim Campdevàrol (< campus_vandalus), sembla que no deixaren cap rastre lingüístic- estaven, en el moment de la seva arribada, molt romanitzats. A causa dels contactes que des de feia temps mantenien amb els romans, coneixien el llatí que poc a poc anà substituint el gòtic fins al punt que en el segle VII havia desaparegut totalment. En aquesta situació, tal i com era d'esperar, la influència del gòtic sobre el català havia de resultar molt petita. Un dels filòlegs que més bé coneixen l'aportació germànica a la nostra llengua, P. Aebischer, comença un estudi sobre l'onomàstica catalana en els segles IX-XII amb els següents mots: "Si les restes lexicogràfiques deixades pels pobles germànics

-Sueus, Alans i Vándals, que van desaparèixer ben aviat, arreconats o assimilats per un altre poble germànic, els gots-, tant en el lèxic comú com en la toponímia de la Península Ibèrica, són poc nombroses i gairebé sempre (com a mínim pel que fa als mots del lèxic comú) poc recognoscibles dels elements germànics del fons comú de les llengües romàniques, els invasors deixaren una empremta molt clara: l'onomàstica²⁷. Amb poques paraules se'ns presenta tota la problemàtica de l'estudi de l'aportació germànica al català: l'aportació fou petita, superior en l'onomàstica que en la toponímia i en el lèxic comú i, en aquest darrer cas, la investigació topa amb un problema delicat: la diferenciació entre allò que fou una aportació germànica directa (fruit del seu domini a casa nostra) i allò que fou una aportació indirecta (fruit dels contactes que en èpoques anteriors els pobles germànics ja havien mantingut amb els romans o fruit dels contactes que el català mantingué, en èpoques posteriors, amb llengües que contenien germanismes). Per altra banda, al nord-est peninsular estigué, durant força anys, en contacte amb un altre poble germànic, els francs, i, per tant, una nova dificultat s'afegeix a les que acabem d'esmentar: la distinció entre allò que fou una aportació gòtica d'allò que fou una aportació franca.

4.1. Elements germànics en el lèxic comú

Ja cabem de dir-ho: l'estudi de l'aportació germànica al lèxic comú del català fou escassa i, a més, és molt difícil d'estudiar.²⁸ Coneixem una bona quantitat de germanismes i fins i tot podem, encara que no rotundament, separar l'element gòtic de l'element franc. Serien, per exemple, mots del lèxic comú del català d'origen visigòtic els següents: termes de guerra com elm (< hilm), randa, ran (< ^xrandā), robar (< ^xrau-bōn), espia, espiar (< ^xspaiha), treva (< ^xtriggwa), talar (< ^xtalōn), termes de plantes i de la terra com brossa (< ^xbrukja), brotar (< brūtōn), fang (< fani), termes referents al vestit com falda (< ^xfaldā), roba (< ^xrauba), termes referents a la construcció com alberg (< ^xhariberg), parra (< ^xparra), tapa, tap, tapar (< ^xtappa), termes referents a idees

abstractes com galiar (<^xdwaligôn), llagotelar (<^xlaigon), recar (<^xraca), gana (<^xgaainôn), brega (<brikan), arramir (<hramjan), ric (<reiks), amanir (<manwjan) i alguns altres elements com àspia (<^xhaspa), bram, bramar (<brammôn) i mart (<marθus). Els mots d'origen franc, més abundants que no pas els gòtics -fins al punt que J. Coromines ha afirmat que el franc és l'únic dialecte germànic occidental que ha deixat realment rastres importants en el català²⁹ serien alou (<alod), bacó (<bakko), baldor (<bald), ban (<bann), bornar (<^xbi-gurdan), blau (<blao), bleix (<^xblasiu), blat (<^xplatu), borda (<bord), botar (<bōtan), braó (<brado), brostar (<brūstjan), buc (<būk), bugada (<pūkōn), bosc (<būsk), dard (<darod), dolla (<^xdūlja), feu (<fōdr), franc (<frank), folc (<fūlk), onta (<^xhaunitha), jóc (<jūk), ganivet (<knif), cota (<kotta), créixens (<kresso), gripia (<kripja), cruixir (<krostjan), lleig (<laid), lloure (<lothr), mellerenga (<meisinga), pota (<pauta), esquena (<skina), esquitar (<skitan), esquivar (<skluhan), espet (<spit), esperó (<sporo), tovalla (<thwalja), trescar (<threskan), topí (<top), guaita (<wahta), guaitar (<wahten), guanyar (<^xwaidanjan), gaire (<waigaro), guant (<want), guarir (<warjan), guerra (<werra), guilla (<wigila), borm, brom (<worm).

El que ja no sabem, per a cada cas, com ja hem dit, és si el mot va entrar en el català com un germanisme directe o bé si ens va arribar indirectament com a conseqüència dels germanismes que ja posseïa el llatí quan va arribar a la Península, fruit de les estretes relacions entre els romans i els pobles germànics, o bé com a conseqüència dels germanismes que posseïen altres llengües, el provençal sobretot, qua in fluiren damunt del català. Per una banda, mots com espia, guerra, sabó (<sapone), etc., comuns a totes les llengües romàniques, és probable que haguessin penetrat en el llatí fins i tot molt abans que aquest idioma arribés a la Península. Joan Coromines,³⁰ d'altra banda, ha senyalat que el "limes germanicus i el limes asiaticus, els dos més grans i persistents fronts de lluita durant tot l'imperi romà, degueren con-

vertir-se en el focus de penetració, via llenguatge militar, dels mots germànics i iranians, respectivament. No s'ha d'oblidar, d'altra banda, el món dels esclaus molts dels quals procedien dels exèrcits enemics. No és d'estranyar, aleshores, que entre els termes del germànic primitiu entrats en el llatí sobresurtin els noms de determinats vestits, en particular els noms dels colors de les teles -i després els noms de color de totes les coses, dels aparells i dels mètodes de filar o de teixir, en gran nombre- o bé els termes es refereixen, ben cert, a la guerra". En aquest cas serien germanismes més del llatí que no pas del català. Per altra banda, mots com lleig i bosc, tots dos d'arrel germànica, no entraren pas en el català com a conseqüència de l'estada dels gots o dels francs a casa nostra sinó que ho feren molt més tard a través d'Occitània. Així, per exemple, Joan Coromines afirma: "... no crec que el cat. lleig, femení lleja (avui, parcialment, lletja), i l'ariegès i gascò oriental lètch, lèjo, autoritzin a postular una base ^xlaidius, adaptació del ger. LAID (fr. laid, it. laido). Aquest mot fràncic no es degué introduir directament en la nostra llengua ni en el sud-oest d'Occitània, sinó com a manlleu de la zona occitana on id, it passen respectivament a ǵ, č, zona que comprèn la major part dels dialectes occitans, entre ells tot el llenguadocià menys els departaments de l'Aude, l'Arieja i l'Alta Garona..."³¹ Bosc, per altra banda, està documentat en occità el 806 i fins al segle X no el trobem documentat en català, des d'on va passar a la resta de les llengües ibèriques, segons ha demostrat P. Aebischer.³² Aquests tipus de dificultats ens impedeixen òbviamment de donar una llista segura dels germanismes pròpiament del català. Mots com bare "traïdor" (< ^xbauti-), estona (< ^xstunda/stundō), boig (< ^xbaudius) i òliba, val. óbila (< gòtic ^xuggwīlo; franc ^xūwwīla), que sabem amb seguretat, gràcies als estudis de Joan Coromines, que són germanismes directes són rars: amb moltes dificultats podríem ampliar-ne una mica el nombre. I encara en aquests casos de germanismes segurs és molt difícil de saber si són gòtics o francs. Si bé fonèticament óbila (òliba) és més fàcil de derivar-lo d'un franc arcaic ^xūwwīla, el fet que un mot prete-

sament gràncic no aparegui al sud de França i si a Catalunya ens fa dubtar una mica i afavoreix un origen gòtic ^xuggwīlo.³³ Ens quedem, per tant, amb el dubte.

Per acabar, cal que assenyallem, seguint Joan Coromines, que una dificultat addicional en l'estudi dels germanismes en el lèxic comú ve originada per "la creació paral·lela i independent de paraules onomatopèiques i expressives molt semblants en romanç i en germànic": xericar ("llançar ais i queixes agudes de dolor"), nom molt corrent a Girona, s'assembla molt a l'anglès schrik (pron. sɹɪk), tant des d'un punt de vista fonètic com des d'un punt de vista semàntic; doncs bé, fóra un error creure que el mot català és un germanisme ja que "és inconcebible que un mot així hagi passat de l'anglès directament a una comarca catalana, i tampoc no es veu cap via directa... La semblança és doncs casual, i el mot català és una creació onomatopèica autòctona".³⁴

4.2. Elements germànics en la toponímia catalana

Si en tractar de l'aportació germànica al lèxic comú del català, teníem la sensació de trepitjar un terreny molt poc segur -per les dificultats inherents del tema i per la falta d'investigacions-, l'estudi dels topònims catalans d'origen germànic dóna la sensació d'anar per terres més fermes, sobretot després del monumental treball que Joan Coromines ha dut a terme en confeir el seu Onomasticon Cataloniae.

A) Així, sabem que els noms germànics de persona acabats amb el sufix -sind són l'origen de molts dels topònims catalans acabats en -reny, -ren i sen.³⁵ Gombren o Gombreny, per exemple, provindria d'un gumsind germànic a través (1) del rotacisme de -s- (-s->-r-), fenomen que confirma l'ús, el 1347, de gomsen i que trobem repetit en el topònim gisclareny, en l'Alt Bergadà, que en el segle XIII era Gisclasen; (2) del canvi lògic del grup consonàntic -mr- en -mbr-; i (3) de la confusió de -n final provinent de -nd amb -m final provinent de -nn (que sol donar -ny en català), com ha ocorregut també amb Maçanet de Cabrenys, a l'Empordà,

que era Cabrens l'any 1141 i que s'ha de relacionar amb el Cabrens del Vallespir.

Els topònims Torèn, en el Conflent (< thurisind; torresindo l'any 950) i truitarens, veral de Vilallonga de Ter (< ^xtroc̄tisindus), per una banda, i Espaén, a l'Alt Urgell (< Spanosind; Spaen, Spasen, Spaseny l'any 1337) i Recasens, a l'Empordà, per altra banda, serien exemples, respectivament, sense el canvi -n (< -nd) > -ny i -s- > -r-, tot i que, en èpoques antigues, alguns d'aquests topònims presenten -s- > -r- (Requerens el segle XIII) i -n (< -nd) > -ny (Spaseny el 1337).

B) Un altre grup de topònims d'origen germànic el formen els que provenen del genitiu germànic en -ic, llatinitzat en -ici, que, seguint lleis fonètiques catalanes normals -c (< -c^{e,i}) > -u, ha donat els noms de lloc acabats en -iu.³⁶ Aquesta evolució -ici- > -iu ens la donfirmen les grafies, freqüents antigament, en les quals la -u és transcrita com -d, -z o -l que, en les mateixes posicions, també donaven -u (pace > pad, pa(t)z; licere > leder, lezer). Aquesta terminació d'origen germànic, emparentada amb la castellana o portuguesa en -iz i amb la del sud de la península en -iche, la trobem en els següents topònims: Arderiu o Ardariu, en el terme de la Poble de Lillet (< [Villa] Hardaric); Escariu, a l'Alt Berguedà, emparentat amb Escrìche, a Terol, Escariche, a Guadalajara i Ascarriz, a la Corunya (< Ascarici < Ascaric); Gitarriu, a la Garrotxa (< Witiric), Llongariu, a la Vall de Bianya (< ^xLanguric). Un grup especial de topònims acabats en -iu el formen aquells en els quals s'ha conservat l'element substantiu que regia el genitiu de persona: Villa Hilperic, llatinitzat en Villa Hilperici, per exemple "el poble de Hilperic", ha originat Vilopriu, a l'Empordà, com demostra la grafia Viladprici de l'any 1078, on la primera -d- no és sinó una "grafia inversa" d'un so -u- (Vilauprici, per tant) -com a les corrents grafies de grad per grau (< gradu)- que provindria de -l- implosiva (Vilalprici): -l i -u es confonen correntment en aquesta regió com mostren les pronuncies taup, aubercoc, escaufar, etc. Altres topònims d'aquest tipus serien

Boloriu (< Vila_Eurīc); Montsoriu, en el terme d'Arbúcies (< Monte_Sigi-rīc), etc.

C) La llista de noms de llocs provinents de noms germànics de persona podria encara augmentar-se considerablement (Brangolí, a la Cerdanya < Villa_Angloīni), Fumanya, al Berguedà (< Fulcinam), La Geltrú, agregat de Vilanova (< del nom femení ^xWisaltrud), Briolf, a la Garrotxa (< Berulfi), paral·lel del gallec Verulfe i del portuguès Brufe, Ralleu, en el Conflent (< del nom femení Adhalaid), etc. fins al punt que, deixant el nord-oest a part, és la zona de la península amb major densitat de topònims d'origen germànic.

Els noms de lloc provinents del lèxic comú i dels noms ètnics dels pobles invasors, en canvi, a Catalunya són pràcticament desconeguts. Assenyalem, del primer tipus, l'hipotètic La Sala, a Girona, i Les Sales, a Girona i Tarragona, que podrien provenir d'un gòtic sala "masia", molt freqüent a Galícia. Del segon tipus, deixant de banda Campdevàrol, que ja hem esmentat, podríem, amb dubtes, esmentar La Goda, a Barcelona, i Bassegona, a Girona, acceptats com germanismes per Gamilscheg i, amb reticències, per J.M. Piel. Cal assenyalar, respecte a aquest tipus de noms, que ja ningú no creu en la viabilitat d'un origen germànic del nom de Catalunya (< Gotholandia o Got-Alauni).³⁷

4.3. Elements germànics en l'antroponímia catalana

Com acabem de veure, pràcticament tots els topònims germànics del nord-est de la península tenen el seu origen en un nom germànic de persona. Això ja ens indica que l'onomàstica degué ésser el camp on més influència tingueren els invasors; sens dubte en la llengua actual és el camp on més bé es pot constatar llur dominació a les nostres terres: molts dels noms de persona que s'usen, sotmesos, això si, als capricis de la moda, actualment, van arribar-nos amb les invasions germàniques.

Si fins el segle Vè només trobem a Catalunya noms d'origen mediterrà-

ni -llatins (Dalmatius, Martino, Abundio, etc.), grecs (Andreas, Alexander, etc.) o exclusivament cristians (Abraham, Anna, Daniel, etc., trets de l'antic Testament, o Maria, Marchus, etc., trets del Nou Testament)- a partir del segle Vè comencen a aparèixer, cada cop en una proporció superior, noms com Aizo, Agela, Froila, Fruilo, Ermillis, Witiza, Haribald, Isimbardo, Geribertus, Ermetruete, Wifredus, Belengarius, Ermengod, Bernardus, Ramiro, Raimundus, Bertrandus, Gomesindo, Radulfus, etc., des coneguts fins l'arribada dels pobles germànics i que, per tant, foren duts a casa nostra per ells.

Després dels estudis de P. Aebischer sobre l'onomàstica catalana entre els segles IX i XII coneixem, en primer lloc, la major part dels noms utilitzats a Catalunya pels invasors i pels hispano-romans que, en qüestió de noms, els imitaven, en segon lloc, podem separar aquells noms gòtics dels noms francs i podem, finalment, traçar les línies mestres de la història de l'onomàstica catalana, que en l'actualitat és en molts aspectes, hereva directa de les invasions germàniques.

Sabem, per exemple, que els noms germànics podien ser simples o compostos. Entre els primers assenyaem els acabats en -o/-a (Azo > Aizo 979; Wiso > Guius 1010, Miro > Miro 941; etc.); en els sufixos diminutius -illa (masculí) -illo (femení), -illi (fem.) i -ello (Frawilo > Froila 910; Frawilo > Fruilo 1007; Ermonholdis > Ermilis 1000; Grisila > Cixelo 964, etc.) en el sufix, també diminutiu -inus (Varin > Guarinus 1026) o en el sufix -z (Witiza > Witiza 965). Els noms compostos, per altra banda, solien acabar amb un dels següents elements: -bad (Sendebad > Sendebando 978), -bald (Haribald > Eribal 1031), -bard (Isanbard > Isimbardo 978), -beraht (Garibert > Geribertus 963), -drud (Ermandrud > Ermetruite 993), frith (Seniofred > Seniofredus 945; Wigofred > Wifredus 904), -gar (Beringar > Belengarius 1010), -hari (Truthari > Truitarius 908), -hard (Berinhard > Bernardus 1009), -helm (Willahelm > Uuielmo 988), -mir (Argimir > Argimirus 900), -mund (Ragimund > Raimundus 988), -rand (Bertrand > Bertrandus 1031), -ric (Theudoricus > Teudoricus 904), -sind (Gumesind > Gomesindo

978), -wald (Arnoald > Arnaldus 976), -wulf (Radulf > Radulfus 967), etc. D'aquests noms, sembla que els que acaben en -bald, -beraht, -gar, -hard, -helm i -lindus són una aportació franca ja que no figuren en els cartularis dels territoris que van constituir el regne Astur-lleonès on els francs no van arribar-hi mai.³⁸ Per altra banda, i això confirmació el que acabem de dir, a partir del segle IX i X es fan més abundants a Catalunya, fins el punt que gairebé substitueixen els noms acabats amb sufixos d'aportació gòtica.

No cal dir que la influència que exerciren les llengües germàniques sobre l'onomàstica catalana durant l'època en què el nord-est va estar sotmesa als gots i als francs, important per a qualsevol història de la llengua, no va pas estroncar-se de cop en el moment de la nostra independència "de fet" (s. X) sinó que es perllongà durant molt de temps -només mirant els noms que duïen els nostres primers comtes això es veu clar- i fins i tot es deixa sentir en la llengua catalana actual, plena de Guillems, Bernats, Raimons, etc. Però no fou només en els noms on els pobles germànics revolucionaren l'onomàstica catalana: el sistema onomàstic que ens caracteritza, especialment la utilització d'un nom i d'un cognom, s'introduí també a casa nostra, i a d'altres llocs, a conseqüència de les invasions germàniques. Si el cristianisme havia eliminat el costum romà dels tres apel.latius (Marcus Tullius Cicero) per substituir-lo pel costum d'utilitzar-ne un de sol, sembla que fou una conseqüència del sistema onomàstic germànic la reintroducció dels dos apel.latius. Com Aebischer ha fet notar, "el vocabulari onomàstic de Catalunya es va anar empobrint. Durant segles s'havien creat, mitjançant el doble joc dels elements de l'onomàstica introduïts pels germans, un nombre incalculable de noms. Dóna la impressió, però, que amb el pas dels segles s'hagués perdut el secret, ben simple d'altra banda, d'aquesta creació; ja no es gosava crear nous noms, o, en tot cas, se'n creaven menys: en gran part es vivia del passat. Però els noms hereditaris anaven desapareixent i si n'arribaven del nord, aquesta emigració no arribava a com-

pensar les pèrdues ocorregudes al país".³⁹ Vegem, per exemple, la comparació que Aebischer ha fet dels noms que apareixen citats a les actes de tres èpoques (970-979; 1070-1079 i 1170-1175) que figuren en el cartulari de Sant Cugat. En la primera època, apareixen 238 persones i el nombre de noms és de 172, és a dir, una proporció de 1:1'3. Els noms més repetits en aquests documents, tot i que no sabem si designaven una sola o distintes persones, són Auriolus (8 vegades), Ennego (6), Suniarius (3), Senderedus (4), Wiskafredus (4), Waldamirus (7), Edelricus (2) i Johanes (4). És obvi, per tant, que encara a la fi del segle X era possible, amb un sol nom, designar les persones. En la segona època, la proporció entre persones i noms és de 1:3 (159 persones i 58 noms). Els més freqüents eren Bonefilius (4), Guilelmus (13), Raimundus (27), Bernardus (11), Miro (12), Seniofredus (8) i Ermengaudus (6). Deixant a part el canvi de tipus de noms, és obvi que el més significatiu és que d'algun manera començaven a ser possibles les confusions: hi havia massa persones amb el mateix nom. Aquesta situació s'agreujà un segle més tard, moment en què la proporció de persones i noms és de 1:6 (272 persones i 44 noms) i en què uns pocs noms monopolitzen els favors del públic d'una manera absoluta: Guilelmus (36), Bernardus (39), Johanes (11), Petrus (36), Gerallus (22), Arnallus (20), Raimundus (31), Berengarius (16). "No es pot negar que el lèxic onomàstic s'havia empobrit... Una certa confusió havia, per tant, de produir-se, com a mínim amb els noms més emprats que els altres... Si no es volia arribar al caos, s'havia de trobar un nou mode de denominació, ja que l'antic mode de composició de noms era estrany als homes d'aquesta època, les importacions de noms no eren suficients per a compensar les pèrdues i els casos d'homonímia augmentaven cada dia. És aleshores que aparegué el doble nom".⁴⁰ Denominacions com Edo quem vocant Udalgeiro, Ennego quem vocant Bono filio, etc., en un primer moment, Guiscafredus filio Mocione, Petri filii Raimundi Maier, Arnaldus, prole Leo, Guielelmus, prolis Seniofred, Bernardus Guifredi, Sendredus Leopardi, etc., més tard, són fórmules cada cop més utilitzades per tal de resoldre el problema, a les que s'afegiran

les que utilitzen com a sobrenom un terme geogràfic (Berengarius Bar-chinona, 1182) o la designació d'una professió o ofici (Fedancio, artificen petre 1006, Arnaldi Sabater 1143). En el moment en què els sobrenoms deixin de designar una propietat personal de l'individu i passin a ser hereditaris, cap al segle XIII, es va consolidar el sistema de designació de les persones que ha perviscut fins l'actualitat.

5. La llengua àrab i el català

La presència àrab als actuals dominis lingüístics catalans fou, des d'un punt de vista cronològic, molt complexa: a començaments del segle IX, conquerida ja per l'imperi carolingi la Catalunya Vella, el Llobregat establí una línia divisòria entre àrabs i francs que es manifestà terriblement sòlida. Per dessota d'aquesta frontera, el triangle defensiu Tortosa-Lleida-Tarragona assegurava als àrabs llur domini de la Vall de l'Ebre i, més al sud, de la rica horta valenciana. Com ja veurem més endavant, Tarragona, Tortosa i Lleida no foren conquerides fins el segle XII (1118 la primera i 1148-9 les altres dues). Un segle més tard, València i Mallorca veien arribar les tropes de Jaume I. És obvi que aquesta complexitat s'havia de reflectir en les relacions entre la llengua àrab i la llengua catalana. Amb prou feines vuitanta anys de domini àrab, i encara molt superficial, a la Catalunya Vella havien de pesar molt o poc en el romanç, ja gairebé podríem dir en català, que s'hi parlava. Quan el català, en canvi, fou dut a Lleida i a Tortosa, sembla que trobà una població, els mossàrabs, que havia desenvolupat una llengua romànica autònoma, no massa distinta del català, certament (cfr. cap. IV), però influïda per l'àrab a causa del llarg contacte entre ambdues llengües. Indirectament, així, el català es posava en contacte amb l'àrab. Aquest contacte entre l'àrab i el català hagué d'ésser més fort encara al País Valencià i, en menor grau, a Mallorca, on l'àrab perllongà un segle més que a Tortosa i Lleida el seu domini i on, per primera vegada, el català que arribà amb les tropes de Jaume I inicià

un contacte durador i directe amb la llengua aràbiga: efectivament, els àrabs valencians que no foren expulsats després de la conquesta catalana, els anomenats més tard moriscos, romangueren al País Valencià fins el segle XVII (1609) i constituïren una proporció important, en els primers moments majoritària, de la demografia del país. La seva llengua, l'àrab, com han demostrat recentment Joan Fuster i Dolors Bramon, R.I. Burus i M.C. Barceló,⁴¹ havia de conformar de múltiples maneres la varietat dialectal del català que es desenvolupà al País Valencià. Toponímia i lèxic comú prou que ens demostren d'una manera concloent això que acabem de dir. Dels 502 topònims aràbics que recull Joan Coromines en terres de parla catalana,⁴² només quatre pertanyen a la Catalunya Vella -Jafre, a l'Empordà, Rama, prop de Sant Joan de les Abadesses, Marata i Gallifa-; per dessota del Llobregat, en canvi, els topònims aràbics són molt nombrosos i augmenten a mida que ens acostem a la ciutat de València; les Balears presenten, també, una densitat notable en la toponímia aràbiga: 105 topònims, és a dir, una cinquena part del total que dona Coromines per a tot el domini lingüístic català. El lèxic comú, per altra banda, coincideix amb la localització geogràfica dels noms de lloc: la major part dels noms aràbics del català són d'ús gairebé exclusiu del País Valencià, de les Illes o de la Catalunya Nova. Tant és així que els filòlegs remarquem com un cas notable aquells mots pretesament àrabs d'ús exclusiu a la Catalunya Vella (vegeu, per exemple, l'arabisme Galzerans, gallerans < HAYZORAN del qual Coromines diu que "és notable, essent arabisme, que no el trobi més que en el Principat i no a les altres terres de llengua catalana, castellana o portuguesa"⁴³) i, sovint, dedueixen d'això un origen no aràbic (vegeu, per exemple, el mot tangí, "a Girona, espècie de perol d'estany amb dues anses, destinat a frondre-hi llard, fer-hi confitures, etc.", que podria provenir de l'àrab ṬĀĠĪN, amb un possible creuament del mot magr., ṬANGĪR, d'origen persa, però del qual Coromines diu que "la localització nòrdica del mot català em fa creure que no ve de l'àrab, sinó que el nostre tangí té la mateixa etimologia que el mot aràbic, la qual, com ja era sabut

per a aquest últim no és altra que el grec $\alpha\gamma\gamma\upsilon\upsilon$ "paella"⁴⁴). He de considerar, per tant, que la penetració dels arabismes en el català ha tingut lloc bàsicament a través de València, Mallorca i la Catalunya Nova, és a dir, les zones que durant més de temps foren dominades pels sarraïns, i, per tant, en un estudi com el nostre, que segueix la història de la llengua catalana d'acord amb un ordre cronològic, aquesta penetració s'haurà de tractar més endavant.

No voldríem, però, deixar d'assenyalar, ja ara, algunes de les qüestions que, respecte als contactes entre l'àrab i el català, ens semblen més importants.

En primer lloc, les possibles vies de penetració dels arabismes. Ja hem insinuat que "el pont de major importància entre el món islàmic i l'occident el forma la Península Ibèrica" i, per tant, València una de les zones de la península "que més profundament i intensa absorboren la influència islàmica",⁴⁵ i Mallorca. Els contactes entre el món occidental i l'islam, però, no es reduïren pas a aquest. Sicília, llarg temps dominada pels àrabs, i, més tard, pels catalans, posà en contacte d'una manera indirecta les dues llengües i permeté la penetració de l'àrab en el català. Per exemple, Joan Coromines assenyala que el mot català ragatxo, "minyona poc útil emprada en les feines més humils", de la mateixa família que l'italià ragazzo i que el català ragaç, degué passar de l'àrab RAQQĀS al català a través "de Sicília durant la dominació catalana que seguí la guerra de les vespres".⁴⁶ Les croades són un altre pont entre el món àrab i l'occident que "entra en acció a partir del segle XII i constitueix, per tant, una capa més recent dels arabismes pisans, venecians, genovesos, que més tard es van estendre a la resta d'Itàlia, ultrapassant després les seves fronteres". Finalment, cal no oblidar l'antic exarcats bizantí, des d'on s'expandien "orientalismes de transmissió bizantina que expliquen certa categoria de termes italians"⁴⁷ i, sobretot, les pràctiques comercials, italianes sobretot, que semblen de mostrar un cert coneixement, i ús, de la llengua àrab⁴⁸: així, mots com duana < DĪWĀN o aval < MAWALA, etc., semblen haver-se estés a partir d'a-

quests usos comercials de la llengua àrab. És obvi, però, que aquestes tres vies de penetració àrab en el món occidental tenen una importància mínima en relació amb la primera, és a dir, la via peninsular.

En segon lloc, sembla necessari indicar que l'àrab (i els àrabs) van introduir en el català -i en d'altres llengües romàniques-, a part dels lògics arabismes, mots procedents d'altres llengües. Així, per exemple, Joan Coromines ha destacat l'origen persa dels mots catalans farnaca, "llebre jove", i tabaira, "peça de terrissa", que ens entraren a través dels mots àrabs HÁRNAQ i TABAQ, respectivament,⁴⁹ l'origen grec d'un mot com fustet, "terebintàcia semblant al roldó", que entrà en el català a través de l'àrab FÚSTAQ (< grec $\mu\iota\tau\tau\alpha\chi\iota\sigma\tau\alpha$) o l'origen llatí del mot català sicló, "que té un sol testicle", que entrà en el català també a través de l'àrab SÍQLAB (< llatí sclavus). Amb relació a aquesta qüestió, fóra imprescindible de tenir en compte la composició -per a saber-ne la procedència, la llengua que parlaven, etc.- dels "àrabs" que van arribar el 711 a la península ibèrica i els canvis que l'alteraren al llarg del domini sarraí. És, per exemple, important que el nord d'Àfrica amb prou feines havia rebut la influència islàmica -de la llengua àrab, per tant- a començaments del segle VIII (vegeu V 7). En realitat, una bona part dels "àrabs" que, entre el 711 i la fi del segle IX, s'establiren al País Valencià, com ha posat de manifest Pierre Guichard,⁵⁰ eren, de fet, berebers. Pel que fa a Mallorca, tot i que no disposem d'un estudi cronològic dels fets, sabem també que la major part dels topònims tribals que surten en el Llibre del repartiment es refereixen a tribus berebers (dels MARNIZA, GUMARA, MATGIR, BANUGAFUL (Nafza), HAWWĀRA, MALĪLA, ZANĀTA, ZANNUN (Hawwāra) i MASMUDA).⁵¹ Aquests berebers, és cert, intentaren d'arabitzar-se ràpidament a causa de la islamització religiosa i com a medi d'ascensió social.⁵² Adoptaren, per tant, la llengua àrab tan aviat com els fou possible. A això hem d'atribuir l'aparent poca influència de la llengua camítica que parlaven en el català. Seria necessari, però, un estudi més aprofundit de la qüestió per a poder valorar correctament la penetració real del bereber. De moment, ens hem d'a-

contentar amb el que ha dit Joan Coromines⁵³ sobre el possible caràcter bereber dels topònims mallorquins Tenja, Mall., < TANGĀ (=Tànger), Porto-Salé < SALĒ, el port marroquí de Rabat, Tuent, Mall., conegut antigament com Tuyent, < TAWENT, Sanitja, Men., Vernissa, Mall., Gomera, etc. dels topònims valencians Atzeneta, Vernissa, Senija, Soneja, Bugaia, emparentat amb el Bugia d'Algèria, Tafermatx < TĀFERMA+ MĀTĪŠ, "bressol de l'àliga", La Balarma < BELEZMA, Botisant < BU TISENT "la salina", etc., i, fins i tot, dels topònims de la Catalunya Vella, Benissanet < BENI ZANETA, Bitem < BATTAM, "nom de pistatxo o terebint a les muntanyes de l'Atlas", etc., sense que generalment poguem, però, determinar si aquests topònims corresponen al segle VIII, amb la primera arribada de berebers, o al segle XII, com a conseqüència de la invasió almoràvit. També és possible que la via a través de la qual han penetrat els arabismes i, de retruc, la llengua dels berebers, tingui importància amb relació a l'aglutinació de l'article àrab al-: W.V. Wartburg⁵⁴ ja va assenyalar, respecte a això, que la major part de les paraules àrabs arribades a la Romània a través de Sicília han penetrat sense l'article àrab al- en oposició amb allò que s'ha esdevingut amb els arabismes entrats a través de la península ibèrica; A. Steiger⁵⁵ primer, i H. Lüdke⁵⁶ després, han atribuït el fet a la influència dels sectors berebers dels invasors de la península ibèrica. El fet que els arabismes catalans actualment es caracteritzin per no dur, majoritàriament, l'article àrab aglutinat (cfr., el que en diem més endavant) no sembla pas, però, que pugui ser atribuït a una influència àrab duta a terme des de Sicília ni a l'absència de berebers al País Valencià o les Illes ja que, d'una banda, la major part dels arabismes entraren, lògicament, a través de la invasió àrab del País Valencià del 711 i, d'altra banda, els berebers constituïren el sector majoritari dels "àrabs" que s'hi establiren. Més aviat, com ha assenyalat J.M. Solà i Solé⁵⁷ el fenomen sembla deure's a un fet intern de la mateixa llengua catalana: "la particularidad del catalán... la atribuiríamos, más que a un superficial contacto con el árabe (argumento válido en el caso del italiano, de las lenguas eslavas e, incluso, de los dialectos etiópico),

a certa resistència a acceptar esquemas ajens a la llengua. La veritat és que per lo menys un 12% de los arabismos catalanes exhiben, a lo largo de su historia, dos formes: una con el artículo al- y otra son él... Al incorporarse el arabismo con su artículo correspondiente al-, y al penetrar en el catalán oriental, este al- llegó a pronunciarse como el-, con lo que pasó a identificarse con el artículo determinado masculino. A partir de esta confusión resultaba fácil separar el al- de procedencia oriental de su sustantivo y precipitar su debilitación". Cal no oblidar, finalment, que el bereber no era l'única llengua parlada al nord d'Àfrica. És ben sabut, i sovint ben oblidat, que el llatí tingué una gran difusió a les zones marítimes nordafricanes i que, semblantment a allò que s'esdevenia als altres territoris on havia arribat, havia anat evolucionant vers una llengua romànica, parlada pels Afārika, és a dir, els habitants cristians d'origen romà (els antics Afri), que és anomenada per alguns font àrab ar-rūmī.⁵⁸ Aquesta llengua, que començem a conèixer gràcies al treball de T. Lewicki,⁵⁹ que ha detectat 85 topònims o mots romànics al nord d'Àfrica ('k.štīn < *Agoštīn; (al-) 'ktūb.rī "peix que apareix durant el mes d'octubre en el golf de Tunis" < *october; 'Īglīz, "nom d'una muntanya que domina la ciutat de Marraquech" < *igliz < ecclesia; Ġān < *Ġan o *Žan < Joanes; etc.) i ha pogut iniciar la descripció del que podríem anomenar l'afro-llatí. Els berebers que van arribar a la Península Ibèrica ja el 711, o els que van arribar el s. XII, no podrien haver-nos transmès algun mot romànic africà? L'estat actual de les investigacions no ens permet pas de donar a aquesta pregunta una resposta que és necessària, però, si volíem tenir un panorama complet de la influència en el català de la invasió àrab.

En tercer lloc, cal destacar que l'estudi dels arabismes del català ha d'afrontar problemes estrictament lingüístics que el fan considerablement difícil. Com ja va indicar A. Steiger, "la falta de lingüistes bivalents, capaços de moure's en tots dos móns lingüístics, oriental i europeu, ha fet repetir amb massa freqüència relacions superficials i caprocioses, etimologies arbitràries o errònies, copiades per tradició".⁶⁰

Es urgent, per tant, la formació de romanistes amb coneixements amplis de l'àrab si volem aconseguir, algun dia, estudiar aquesta parcel·la concreta de la història de la nostra llengua. Hi ha, però, un altre factor que ha influït negativament en l'estudi de l'aportació aràbiga al català: "si els investigadors dels arabismes romànics, els Dozy, Engelmann, Eguilaz, Steiger, Baist, Seybold, M.L. Wagner, etc., han dedicat a la nostra llengua una atenció inferior a la que hauria requerit un estudi tant complet com el que hi ha a hores d'ara sobre les dues llengües germanes de ponent, això és degut d'una part a la manca de bons diccionaris catalans i de treballs preliminars d'erudits dels segles passats, com els de Sousa per al portuguès o els d'Aldrete per al castellà, i de l'altra a la circumstància següent: mentre que en castellà i en portuguès, la major part dels arabismes porten aglutinat l'article àrab al-, en català els arabismes que el porten estan en minoria (vegeu el que hem dit abans sobre aquesta qüestió). Als castellans alcachofa, alcanfor, algarroba, algazara, algodón, almotacén, alquitrán, altramuz, altabaque, corresponen en català carxofa, càmfora, gatzara, cotó, mostassà, quitrà, tramús, tabà (o tabac).⁶¹ La diferència s'ha accentuat encara en la llengua moderna que, enlloc dels antics almesc, alморratxa, almangra, almagatzem, alморaduix, *almonfara, algerra, ha implantat mesc, морratxa, mangra, magatzem, marduix, monfara, gera, i els dialectes populars tendeixen a accentuar-la més i més, reemplaçant albercoc per bercoc, alfàbrega per fàbrega, aljub per jub, etc.

Ara bé, els etimòlegs arabistes, concentrats en l'examen dels mots que comencen per l'element al-, que els fornien un indicatiu clar d'arabisme, han deixat sempre un poc de banda els que no hi comencen; així ho ha reconegut un jutge tan competent com Dozy (Gloss., p. VII). D'això resulta que la major part dels mots catalans que es troben en aquest cas, i que no tenen correspondència castellana, els han passat per alt, amb tanta més facilitat que la poca riquesa de la nostra llengua en mots en al-, afegida al comú prejudici, els feia creure que, essent ella molt pobre en arabismes, per a llurs recerques no valia la pena d'estudiar-

la gaire"⁶²

A més d'aquestes dues dificultats essencials, cal anar molt en compte a l'hora d'establir, amb certesa, un origen aràbic a un mot català. Sense que això sigui freqüent, pot donar-se el cas de mots que comencin amb al- i que, en canvi, siguin absolutament romànics (tal seria el cas d'alguassa "la part mascle o que porta la tija", format amb l'article àrab i un nom romànic d'etimologia idèntica a la del verb gronçar (gronxar): a València la mateixa peça s'anomena gronça i és ben probable que a la frontera aragonesa, que és el lloc on es troba el mot català, la o oberta hagi diftongat en wa, fenomen típicament aragonès, i que el grup grua s'hagi reduït a gua (a Graus aquesta peça s'anomena guanza) i que el grup -ns- s'hagi reduït a -s- (ja que a l'Aragó és freqüent el fenomen invers: oso > onso))⁶³ o pot donar-se el cas d'un mot català que tingui una gran similitud amb un mot aràbic a causa de tenir un origen onomatopèic (per exemple, ou gargol "ou covat", molt semblant a l'àrab BAYDA GARGAL a causa del caràcter onomatopèic dels dos mots) o a causa de provenir, d'una manera autònoma, d'un origen comú (tal seria el cas del ja esmentat tangí del català i el TĀĠĪN de l'àrab, tots dos derivats, independentment, del grec $\tau\alpha\gamma\gamma\acute{o}\nu$). L'addició de sufixos romànics a mots àrabs (SATL, àrab, amb els sufixos romànics -iculum o -ellum, han originat setrill o sitrell del català; el mot àrab HARDŪN, substituint el sufix àrab augmentatiu -UN -que en català és diminutiu- pel sufix, ara romànic i amb significat augmentatiu aceum, ha originat el mot català fardatxo o sarvatxo "llangardaix"; etc.), pot induir, d'altra banda, a no pocs errors a l'investigador poc coneixedor de les dues llengües i poc acostumat a l'estudi de les etimologies.

6. El llatí entre els segles VI-XII

6.1. El camí vers l'especialització dels usos del llatí escrit i de reducció del públic (s. VI-VII)

A) Durant l'imperi romà, la literatura es servia, fonamentalment, a través de la lectura pública, de la recitació de les obres literàries en els cercles cultes. "És, doncs, natural, que, a través d'això, la literatura adquirís un caràcter social, que s'adaptés al gaudi dels mots i dels sons i, per tant, que es dirigís més a l'elegància de les formes i a la riquesa o novetat de les modalitats expressives que no pas a la grandiosa i apassionada emoció, i que, buscant un substitutiu de l'apassionament, es tendís al plaer de l'artifici de la declamació. Amb això, la literatura va anar entrant lentament en el camí de l'afuncionalisme retòric (...) El públic de la literatura va perdre poc a poc la seva relació amb la gent de baix, la connexió amb la societat, més àmplia, del poble, de la qual, certament, es diferencia però amb la qual ha d'estar contínuament en contacte per tal de fer possible la pròpia existència (...) el caràcter de la lectura pública i el consegüent aïllament de la classe culta va produir, a la fi del procés, un efecte conservador"⁶⁴ que va allunyar, encara més, la llengua literària de la llengua parlada, fins al punt que hom "té la impressió que, en el segle Vè, l'aristocràcia senatorial i els cercles que s'hi relacionaven parlaven una modalitat elevada de llatí difícilment comprensible a l'home del carrer"⁶⁵ tot i que eren, encara, la mateixa llengua. Aquesta separació entre llatí literari i llatí parlat, que comportava, òbviament, una gradual reducció del públic "lector, va desembocar en una especialització del llatí clàssic, o literari, com a llengua de la jurisprudència, de les cancelleries i de la religió.

Aquesta llengua literària, estranya en bona part a la majoria de la població, fou ensenyada, en un primer moment, a les escoles públiques que, així, n'asseguraven la pervivència, i després -quan les invasions germàniques van liquidar la infraestructura educacional romana- a l'àm-

bit de les grans famílies aristocràtiques romanes. Lentament això va acabar amb la formació clàssica dels homes de cultura: com ha indicat P. Riché⁶⁶ "després de la desaparició de les escoles públiques, els pares s'ocupaven d'ensenyar a llegir i a escriure als fills o bé llogaven un preceptor que se n'encarregués. Formats a la casa familiar, utilitzant els llibres que podien trobar a la biblioteca heretada dels avantpassats, les noves generacions van poder conservar el contacte amb els autors clàssics. Malgrat això, cada nova generació comportava un empoïment en el coneixement dels clàssics i, a la segona meitat del segle VIIè, ja no és possible de trobar-ne cap rastre".

B) Amb la pèrdua del paper preponderant de l'aristocràcia romana -substituída en molts de casos pels nous dirigents "bàrbars" i, en d'altres, fusionant-s'hi- va ser l'església el refugi temporal de la cultura llatina clàssica: malgrat que sovint s'ha repetit que la cultura pagana i la cultura cristiana van ser des d'un bon començament, incompatibles -aduint, per exemple, el testimoni del papa Gregori el Gran que en una carta a Leandre de Sevilla afirma la inconveniència d'ajustar la paraula divina a les regles gramaticals de Donat o que criticava que Didier de Vienne ensenyés gramàtica- no sembla pas que això fos totalment cert -el mateix Gregori el Gran afirmava que "tòt i que la cultura que contenen els llibres profans no serveix, en ella mateixa, per al combat espiritual dels Sants, ella li possibilita l'adquisició d'un coneixement aprofundit de les Santes Escriptures"-⁶⁷ Aquesta cultura cristiana, i això és fonamental, no anava pas destinada únicament, en aquesta època, als clergues sinó també als laics. "No hi havia pas, en efecte, en el segle Vè, dues cultures, l'una religiosa destinada als clergues i l'altra profana per als laics. En el segle VIè la situació era encara semblant".⁶⁸ A la Península Ibèrica trobem, en aquesta època, un bon exemple -segurament amb mostres més brillants que no pas a la resta d'Europa-⁶⁹ d'aquesta pervivència utilitària de la cultura llatina clàssica entre el clergat i de la relació que existia, encara, entre el món de la

religió i els laics. Com assenyala M.C. Díaz y Díaz⁷⁰ "els començaments del segle VIIe marquen (...) un moment fonamental: la politització i posterior reducció al món eclesiàstic de la cultura romana": la cultura llatina clàssica era allò que els romans -i catòlics- de la península podien oposar al nou poder visigot arrià. És per això que es va començar per intentar dotar l'església peninsular d'una sòlida formació que "podria explicar-se tant per un afany de distingir el clergat arrià de l'ortodoxe per la major cultura llatina d'aquest, com per la necessitat de dotar el clergat catòlic d'un bagatge cultural necessari per a les disputes teològiques amb el clergat arrià".⁷¹ El renaixement relatiu de l'interès per la cultura llatina en el segle VII i, fins i tot, la influència provinent de la Gàl.lia Romana o, sobretot, del Nord d'Àfrica -que eren, òbviament, mal vistes pel poder polític visigòtic- haurien estat una conseqüència, doncs, d'una postura política i religiosa del clergat hispanorromà enfrontat als visigots. Aquesta hauria estat la motivació fonamental de Leandre i d'Isidor de Sevilla, per exemple. Les exigències d'una sòlida formació en el clergat catòlic -sancionada en el cànon I del segon Concili de Toledo (536)- i la creació d'escoles episcopals a les quals es pretenia que assistissin tots els futurs clergues, en serien una conseqüència. Amb tot, però, no sembla pas que la cultura llatina a què ens referim sigui una cultura clàssica en el sentit més ajustat del terme, sinó que més aviat hem de pensar en una cultura d'erudició clàssica i fonamentalment eclesiàstica: Isidor de Sevilla i Brauli de Saragossa, per posar només dos exemples il.lustres, utilitzen els autors llatins clàssics, certament, però poques vegades ho fan de primera mà.⁷² Després de la conversió al catolicisme dels visigots (589), la situació no fou pas massa distinta: la formació es feu encara més necessària si es volia aconseguir la plena integració dels dos clergats i, a més, la desaparició dels obstacles que implicava l'arrianisme oficial va permetre un major desenvolupament dels centres difusors de la cultura. Com ha indicat Joan Bastardes⁷³ "la tradició cultural llatina", a diferència de les Gàl.lies o d'Itàlia, "va persistir tenaçment

durant l'època visigòtica; més encara: a partir de la conversió al catolicisme de la cort gòtica (587), s'inicia un moviment cultural de gran importància tant pel nombre d'escriptors com per l'extensió geogràfica que assoleix". D'altra banda, la col.laboració entre la cancelleria real de Toledo i la cancelleria eclesiàstica d'aquella metròpoli -convertida, no sense recels per part dels altres centres de la peridèria,⁷⁴ en la capital religiosa del regne- mostra clarament la relació entre els clergues cultes i els laics que detenien el poder polític en aquesta època. Aquesta cultura llatina eclesiàstica, compromesa amb la lluita contra l'arrianisme abans del 589 i en estreta col.laboració amb el poder polític visigòtic després, es va transmetre a través de l'organització escolar de l'església. Com ha assenyalat Pierre Riché⁷⁵ la major part dels grans bisbes lletrats de la península ibèrica -Leandre i Isidor de Sevilla, Brauli de Saragossa, Joan de Biclar, bisbe de Girona,⁷⁶ etc.- havien estat abans d'ocupar la seu episcopal monjos. Així, dóna la impressió que del monaquisme surt l'"élite" del clergat secular. Les escoles presbiterials i episcopals, doncs, haurien jugat un paper relativament petit amb relació a la pervivència en aquesta època de la cultura llatina clàssica. Hem de destacar, a més, que aquesta cultura només devia estar a l'abast d'una part molt petita del clergat: en els monestirs, no tots els monjos podien accedir-hi; el mateix Isidor de Sevilla, que tant havia de significar com a pont entre la cultura clàssica i la cultura medieval, assenyalava els perills que la cultura pagana implicava si s'estenia als simplices: Gentilium libros vel haereticorum volumina monachus legere caveat; melius est enim eorum perniciosa dogmata ignorare quam per experientiam in aliquem lequeum erroris incurrere.⁷⁷

S'estableix, doncs, una distinció important entre el clergat lletrat -aquell que accedia a la cultura clàssica per aprofitar-la en benefici dels seus interessos eclesiàstics- i els clergues simplices -aquells que podien saber llegir i escriure llatí, però per als quals la cultura pagana era perniciosa-.

C) Al costat d'aquesta cultura llatina cristiana que, seguint els consells de Cassiodor i de Gregori el Gran, aprofitava al màxim la cultura pagana, s'havia estés arreu d'Europa -a la Península Ibèrica amb un clar retard- una altra cultura eclesiàstica, dirigida bàsicament pels corrents monàstics rigoristes, que negava tota possibilitat de compromís entre la cultura antiga, pagana, i la nova cultura cristiana. Pierre Riché ha indicat les causes d'aquest rebuig de la cultura antiga?⁸ la pervivència del paganisme, en certs sectors de la societat, que implicava, si es volia liquidar, que els clergues, per donar exemple, deixessin de banda la cultura pagana, i l'evangelització de les masses urbanes i rurals, posterior cronològicament a la de l'aristocràcia romana, que requeria que la poesia, la literatura hagiogràfica o la predicació els fos comprensible. És, en efecte, important de recordar que fins la caiguda de l'Imperi Romà d'Occident l'entrada d'un nou fidel a l'església catòlica s'havia caracteritzat per anar precedida d'una preparació llarga -tres anys, generalment- que implicava l'adquisició d'una certa cultura, com a mínim religiosa. Després, en canvi, sobretot perquè les transformacions polítiques així ho exigien, es va produir una simplificació extraordinària del ritual del baptisme -el costum de batejar els infants pocs dies després de néixer és en aquesta època quan es generalitza- que afavoria la cristianització massiva de la població. Els coneixements que la majoria dels cristians posseïen sobre la seva pròpia religió eren pràcticament nuls i, per tant, la seva participació activa en les feines eclesiàstiques es féu impossible. D'aquesta manera es va produir una clara diferenciació entre el món dels laics i el món dels clergues?⁹ L'adoctrinament de la massa dels fidels es va convertir així en una de les funcions fonamentals dels ecclesiastici. És per això que la predicació va adquirir tanta importància en aquesta època. Aquesta predicació, però, anava dirigida a un públic il·letrat, que pràcticament no entenia el llatí literari i, per tant, s'havia de fer en una llengua tan pròxima a la llengua parlada com fos possible i,

fins i tot, amb l'ajuda de la muta predicatio -és a dir, l'ajuda de les il·lustracions murals- i del cant. D'aquesta manera, la res va passar a ser més important que els verba i, per tant, es va preferir la rusticitas al semó scholasticus.

Aquest canvi, que a les Gàl·lies es va produir molt abans que a la Península Ibèrica, és molt clar, per exemple, a Cesari D'Arle que, vers el 500, en establir-se a Arle, va rebutjar les lliçons de gramàtica de Pomèrius perquè preferia els sermons senzills a la retòrica: Et ideo rogo humiliter ut contentae sint eruditae aures verba rustica aequanimiter sustinere, dummodo totus grex domini simplici et ut ita dixerim, pedestri sermone pabulum spiritale possit accipere.⁸⁰ El seu exemple va influir fins i tot en Pomerius, l'antic professor de retòrica, que a la De Vita Contemplativa va arribar a oposar els declamatores als doctores.⁸¹ Així, la Bíblia va substituir en la nova cultura les arts liberals. L'única cultura que necessitaven els monjos -els monestirs eren els centres de difusió d'aquestes noves idees- era aquella que els permetia de llegir -ara, per primera vegada, en silenci- les Sagrades Escripures. Aquest abandó de la cultura clàssica -estés també entre el clergat secular en el moment en què els bisbes procedents dels monestirs van intentar de reproduir els costums monàstics a les seus episcopals- va arribar, com ja hem dit, a la Península Ibèrica amb un segle de retard. Amb tot, però, les figures de Fructuós de Braga (4667) i de Valeri de Bierzo (4695) ens en demostren l'existència, sobretot en el Nord-oest peninsular. El fet és important perquè després de la invasió àrab aquests monestirs es van convertir en el refugi d'una bona part del clergat de la península. El nord-est, d'altra banda, i també com a conseqüència de la invasió àrab, va caure ben aviat dins l'òrbita franca i, per tant, va quedar sotmès igualment al procés que acabem de descriure.

Es obvi, i això per a la història de les llengües romàniques és important, que l'acostament entre el llatí literari i la llengua parlada -que es nota a través dels nombrosos errors que trobem en aquell, fruit de la influència d'aquesta, i en la gran quantitat d'hipercorreccions⁸²

va provocar que la llengua escrita fos entesa com una mera modalitat literària de la llengua parlada i, per tant, va impedir l'aparició d'una clara consciència que ambdues llengües eren dues entitats ben diferenciades i irreductibles.

7. Els Pirineus, frontera natural per a la llengua catalana?

La consolidació, amb la Marca Hispànica, de les relacions amb la Septimània -iniciades fortament amb l'estada dels hispani a la vessant nord del Pirineus i continuades a nivell polític fins el segle XIII i a nivell cultural fins molt més tard- havia de tenir, a la llarga, un pes decisiu en les relacions entre el català i el provençal. A la curta, és possible, com diu Ferran Soldevila, que "l'estada de les gens del nostre país a la Septimània, constitueix[ia] un nou lligam la importància de la qual, des de molts punts de vista, àdhuc des del punt de vista lingüístic, no hagi estat potser prou valorada".⁸³ Ferran Soldevila, en aquest text, potser exagera una mica en menysprear la valoració que han donat els lingüistes a les relacions, en època carolíngia, entre el nord-est de la Península i la Gàl·lia meridional. En realitat ha estat corrent de sobrevalorar-ne la importància. Recordem, sinó, el munt de treballs i d'hipòtesis contradictòries sobre l'origen i l'actual extensió de la llengua catalana a la vessant nord-pirenaica, basades totes en la història de la nostra terra durant aquesta època.

Sobre el problema de l'origen i la sub-agrupació romànica del català n'hem parlat a la introducció. Fins ben entrat el primer quart del segle XX, amb la publicació de Das Katalanische, de Meyer-Lübke, 1925, i les Orígenes del español, de Menéndez Pidal, 1926, la major part dels filòlegs considerava el català com un dialecte del provençal que, amb l'arribada dels francs, havia substituït la llengua romànica autòctona, derivada del llatí de la Tarraconense: "El català pertany a la família gal·loromànica i no a la hispànica (castellano-portuguesa); no és tampoc un membre intermig entre ambdues famílies, sinó una mera variant del

provençal; les relacions polítiques que en els segles VIII i IX van determinar en la Marca Hispànica la fundació d'Estats independents, encara que sotmesos nominalment als darrers carolíngis i als primers Capets, expliquen el fet que els habitants de la Septimània i de la Marca Hispànica parlessin la mateixa llengua"⁸⁴ podem llegir en el treball que Morrel-Fatio va dedicar al català, l'any 1888. Aquesta tendència a considerar el català com un dialecte provençal, basada, unes vegades, en fets lingüístics (les similituds entre ambdues llengües) i d'altres vegades en fets històrico-literaris (la utilització del provençal com a llengua poètica fins el segle XV per part dels poetes catalans i el confusio-nisme introduït, sobretot a València, pel nom de llemosí (pròpiament un dialecte provençal: el de Limoges) donat al català antic), ha desaparegut pràcticament en l'actualitat -deixant de banda inexplicables excepcions com la de G. Rohlfs que encara afirma que "el català és, en l'essencial, una dependència del provençal"-⁸⁵ Això no vol pas dir, però, que la polèmica sobre l'origen del català hagi desaparegut totalment. S'accepta l'autonomia de la llengua, és veritat, però la mentalitat de molts lingüistes voldria que una llengua com el català, sense un poder polític que la recolzi, caigués en l'òrbita de les llengües que disposen d'aquest aparell estatal. D'aquí ve la polèmica sobre la subagrupació romànica del català: calent sovint en "els perills del que ara s'anomena manipulació", partidaris del gal·loromanisme o del ibero-romanisme del català s'esforcen encara a resoldre el "famós i fals" problema.⁸⁶ I si el problema, com ja hem dit en la introducció, és un "pseudo-problema", no és menys cert que les relacions catalano-provençals, diguem-ho així, de l'època carolíngia el protagonitzen en bona part. Com a mínim a nivell d'argumentació. Això ja és un símptoma de la importància que els lingüistes, exageradament, els han donat.

El segon problema -l'extensió actual del català a les dues vessants dels Pirineus- també és, creiem, un fals problema. Amb un punt de partida en el qual s'accepten els resultats i els arguments del tractat dels Pirineus (1658) -la implantació de la frontera pirinenca com a lí-

nia divisòria entre els estats espanyol i francès a causa del seu caràcter "natural"- els romanistes s'han estranyat que el català es parli a ambdues bandes dels Pirineus: els defensors del català considerat com un dialecte provençal, ja ho hem vist, explicaven la situació basant-se en fets històrics de l'època carolíngia -els francs, en dominar el nord-est de la península, hi dugueren la llengua provençal-. Els partidaris d'un origen sud-pirineic del català, els íbero-romanistes, per una banda, i els que, sense ficar-se en la polèmica sobre la subagrupació, defensen l'autonomia de la llengua catalana, per altra banda- ¿en quin moment històric han fixat l'expansió del català a la vessant nord-pirenai- ca? Les relacions catalano-provençals dels segles VIII-X tornen a protagonitzar la solució del problema: J. Sarrailh⁸⁷ en modificar el treball de Morel-Fatio, i B. Schödel⁸⁸ per una banda, han elaborat una teoria segons la qual el català hauria estat portat a la vessant nord dels Pirineus juntament amb els hispani que es refugiaren a la Septimània arrel de la invasió sarraïna; H. Morf⁸⁹ per altra banda, després de rebutjar aquesta hipòtesi, que no permet d'explicar perquè el català no s'estengué a d'altres zones de la Septimània on també es refugiaren els hispani, creu que el català va arribar a la vessant nord dels Pirineus a causa de la Marca Hispànica i de la vinculació posterior d'aquesta zona amb el comtat de Barcelona. Aquest problema (deixem de banda l'explicació substratista de M. Sanchis Guarner)⁹⁰ només és tal si s'accepten els arguments de la diplomàcia franco-espanyola del XVII -que defensava únicament els interessos de França i Espanya-: "... que els monts Pirineus, que havien dividit antigament les Gàl.lies de les Espanyes, farien també des d'aleshores la divisió dels dos mateixos reialmes" pre- diu el tractat de Madrid en el qual es basa el tractat dels Pirineus que consumà la divisió de Catalunya. Ara bé, prescindint de si en època romana els Pirineus feien de frontera entre "les Gàl.lies i les Espanyes" -potser caldria no oblidar del tot el paper que les Corberes jugaren en la separació, en època romana, del Rosselló de la Gàl.lia Narbonesa per fundar una colònia separana: Ruscino- el que hem de tenir en compte és

que, com assenyala Pierre Vilar, "... els temps torbats de les invasions, com havia fet la Prehistòria, revelen els Pirineus Orientals com a passadís, no com a límit"⁹¹ En el moment en què neixen les llengües romàniques, en època carolíngia -prescindint de l'època romana, oblidant els prejudicis actuals heretats dels fets ocorreguts en el segle XVII- "la zona desolada, deserta, que insereix entre Perpinyà i Narbona la juxtaposició d'una aspra garriga i d'una llòbrega sèrie d'estanys... degué exercir antigament un paper de zona-frontera. És només aquí que hauria de limitar-se qualsevol cartografia del fet català. Això s'imposaria en "Geografia humana"⁹² Des d'aquesta òptica no és estrany que el català es parli al nord i al sud dels Pirineus. Com a mínim no ho és més del fet que es parli a Girona i a Barcelona.

Notes al capítol 3

- (1) Ramon d'Abadal, El domini carolingi, dins Moments crucials de la història de Catalunya, pàg. 25.
- (2) Ferran Soldevila, Història de Catalunya, Barcelona 1934-5, pàg. 20.
- (3) A partir de l'any 534 les Balears van estar sotmeses al domini de Bizanci; les terres del Sud-est peninsular -i pel que fa a l'actual domini lingüístic català, les contrades d'Elx i de Xàtiva- foren també integrades a l'imperi bizantí durant l'època d'Atanagild (554-567) a qui havien ajudat. Fins l'any 624 no foren expulsats els bizantins.

Sembla onvi que "la influència artística, cultural, mercantil i fins política de Bizanci, que conservava el prestigi de l'autoritat imperial, es deixà sentir al llarg de la nostra terra" (F. Soldevila, Història de Catalunya, pàg. 23) tot i que, en el terreny estrictament lingüístic, sigui difícil de trobar rastres bizantins en el català. Respecte a aquesta qüestió, Badia i Margarit (Gramàtica Històrica Catalana, pàg. 37) pensa que "Hay helenismos posteriores [a aquells que van entrar a través del llatí (vegeu I.3.2.)] que presenten como característica la pronunciación del griego moderno, con su votacismo de la γ = I (como en $\gamma\alpha\nu\omicron\theta\acute{\iota}\gamma$ > botiga). Algunos podrían ser atribuidos a la fugaz dominación bizantina del sudeste de la Península, durante el siglo VI, contemporánea de la visigótica, pero mucha más importancia tienen los que debemos a las relaciones político-comerciales de la Corona de Aragón con Grecia durante la Edad Media...". No especifica pas, però, quins poden ser els hel·lenismes entrats en aquesta època. Joan Coromines, d'altra banda, en el preciós article sobre Les relacions amb Grècia reflectides en el nostre vocabulari (Estudis Universitaris "Catalans" XXII, Homenatge a Antoni Rubió i

Lluch. Miscel.lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics, III, Barcelona 1936, pàgs. 283-315 [article reproduït a Entre dos llenguatges, vol. III, Barcelona 1977, pàgs. 178-227] no esmenta, en concret, cap hel.lenisme entrat a la Península durant aquesta època. El mateix Coromines, però, a Mots Catalans d'origen aràbic "Butlletí de Dialectologia Catalana", vol. XXIV 1936 [1937], reproduït amb correccions i ampliacions a Entre dos llenguatges, vol. III, Barcelona 1977, pàgs. 68-177, que és d'on fem les citacions) esmenta els mots sarvatxo, tangí i tià com a possibles mots relacionats amb el grec. El canvi de fardatxo en sarvatxo (d > v) seria "una supervivència del $\sigma\alpha\nu\rho\acute{\alpha}\chi\iota$ (=savrákij) del baix-grec dels ocupants bizantins de l'alta edat mitjana" (p. 98); tangí i tià, en canvi, tot i que deriven de $\tau\acute{\alpha}\gamma\eta\ \delta\omicron\delta$ i $\tau\acute{\eta}\gamma\alpha\ \delta\omicron\delta$, mots en els quals es reflecteix la pronúncia de γ com $\dot{\iota}$ típica del baix-grec, haurien entrat al Principat per via europea, com sembla requerir la presència d'un tian en occità antic (p. 128).

- (4) El nombre més correntment admès d'invasors visigots és de 200.000. Pocs, en comparació al total d'hispano romans.
- (5) Ferran Soldevila, Història de Catalunya, pàg. 24.
- (6) Hem de senyalar que, com veurem en el pròxim capítol, el primer text conservat en català és un fragment del Forum Iudicum, recopilació de les lleis visigodes.
- (7) Miquel Barceló a El rei Akhila i els fills de Wititza: encara una altra recerca, "Miscellanea Barcinomensia" any XVII, nº XLIX (1978), ps. 59-77 (escrit en resposta a M. Coll i Alentorn, Els successors de Vitiza en la zona nord-est del domini visigòtic, BRABLB, XXXIV (1971-1972), ps. 281-307), creu errònia la identificació entre Aquila i un dels fills de Vitiza, tradicionalment acceptada des de 1889 (F. Fernández y González, Los reyes Acosta y Ehier (Agila II), "España moderna", XI, 2(1889) ps. 83-103); Barceló accepta, però, l'existència d'un poder aristocràtic local

oposat a Toledo: "Hi hagué, doncs, un poder local que res no tenia a veure amb Toledo. Aquests cabdills locals són expressió de la fragmentació local del poder (...) i del fenomen del llarg procés de destribalització i del seu corollari: la formació d'aristocràcies locals. És de suposar que l'avanç àrab-musulmà va fer impossible la instal·lació, tanmateix anacrònica, d'un poder públic centralitzat, reial, d'una ombra de Toledo. Quedaren les aristocràcies locals -autòcton o visigòtic no tenia ja gaire sentit- o ambdues vessants pirinenques arreplegades sobre si mateixes i ben aferrades a la terra, ampliant i aprofundint el domini sobre la resta de la població; implicades en el llarg procés de transformació que porta de la taxació tardorromana a la senyoria feudal" (ps. 75-76).

- (8) Citat per Ferran Soldevila, Història de Catalunya, pàg. 27. Amb tot, però, és excessiva la tendència de Ferran Soldevila i de tants altres historiadors a sobrevalorar aquests fets com a demostratius d'una diferenciació del nord-est de la resta de la Península (vegeu Pierre Vilar, Catalunya dins l'Espanya moderna, Barcelona 1964, vol. I, pàgs. 39-40 i nota 17).
- (9) Ferran Soldevila, Història de Catalunya, pàg. 32.
- (10) Ferran Soldevila, Història de Catalunya, pàgs. 32-3.
- (11) Ferran Soldevila, Història de Catalunya, pàg. 34.
- (12) R. d'Abadal, El domini carolingi, pàg. 26.
- (13) En la conquesta de Barcelona, per exemple, foren els hispanogots els qui lliuraren el cap musulmà (Hamar) als francs (Vegeu, per a una història de la conquesta carolíngia de la Marca Hispànica Josep Mª Salrach, El procés de formació nacional de Catalunya, vol. I, Barcelona 1978).
- (14) Per a una etimologia del mot català bare vegeu Joan Coromines, D'alguns germanismes típics del català, "Mélanges Mario Roques",

- vol. IV, 1951, pàgs, 27-52 [reproduït a Entre dos llenguatges, vol. III, Barcelona 1977, pàgs. 5-44]. Vegeu també § 3.1.
- (15) Ferran Soldevila, Història de Catalunya, pàg. 42.
- (16) R. d'Abadal, El domini carolingi, pàg. 31.
- (17) J. Reglà, Història de Catalunya, vol. I, Barcelona 1969, pàgs. 167-8. Pierre Vilar, Catalunya dins l'Espanya Moderna, vol. II, pàgs. 55 i ss., ja expressava les mateixes idees que J. Reglà (i amb els mateixos mots).
- (18) J. Lortz, Storia della Chiesa nello sviluppo delle sue idee, 1958, pàg. 112.
- (19) R. d'Abadal, El domini carolingi, pàg. 34.
- (20) R. d'Abadal, El domini carolingi, pàg. 35.
- (21) Al voltant de la batalla de l'adopcionisme es dilucidà, de fet, la primacia de Narbona o de Toledo damunt les diòcesis catalanes, mancades d'arquebisbat d'ençà de la invasió sarraïna. L'adopcionisme, doctrina teològica de probables arrels teològiques arrianes formulada per l'Església hispano-goda, fou utilitzat pels jerarques religiosos i laics francs com a argument per tal de desvincular el clergat català de l'òrbita toledana i vincular-lo a la diòcesi narbonesa. Així fou com el domini polític dels francs fou reforçat amb el control de l'Església (des d'aleshores, els monestirs seguiren la Regla de sant Benet abandonant la Regla de sant Fruitós, que seguia el monacat visigòtic); vegeu J.Mª Salrach, El procés de formació..., pàgs. 68-72. Vegeu també, per a la qüestió de l'adopcionisme, R. d'Abadal, La batalla del adopcionisme, dins La pre-Catalunya, vol. II d'Història dels catalans, Barcelona 1961, pàgs. 612-626.
- (22) Fenòmens que estudiem amb més detall al cap. IV.
- (23) Vegeu el cap. I.

- (24) Concili de Magúncia, ca. 25 (J.D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, Venetiis 1769, vol. XIV, col 85).
- (25) Concili de Reims, can. 15 (J.D. Mansi, Sacrorum..., vol. XIV, Col. 78).
- (26) Concili de Tours, can. 17 (J.D. Mansi, Sacrorum..., vol. XIV, Col. 85).
- (27) P. Aebischer, Essai sur l'onomastique Catalane du IXe au XIIe siècle, AORLL, 1928, pàg. 44.
- (28) Vegeu el que diuen sobre els germanismes del català A. Badia i Margarit a Gramática Histórica catalana, pàgs. 40-2, F. de B. Moll a Gramática histórica catalana, pàgs. 45-47, i, sobretot, Joan Corominas a D'alguns germanismes típics del català; Germànic o romànic?, dins Miscelánea filológica en memoria de Amado Alonso, "Archivum", vol. IV, Oviedo 1954, pàgs. 53-73 [reproduït a Entre dos llenguatges, vol. III, pàgs. 45-67] i Noms de lloc catalans d'origen germànic, dins Estudis de toponímia catalana, vol. I, pàgs. 31-65.
- (29) Joan Corominas, Notes etimològiques, BDC XIX, 1931, ps. 19-42, pàg. 24.
- (30) Joan Corominas, D'alguns aspectes desatesos en l'estudi del llatí vulgar, "Els Marges" 15 (1979), ps. 15-26. La citació és de la pàg. 20.
- (31) Joan Corominas, D'alguns germanismes..., pàg. 34, n. 35.
- (32) Paul Aebischer, Par quelle voie "bosque".
- (33) Joan Corominas, D'alguns germanismes..., pàgs. 32-42.
- (34) Joan Corominas, Germànic o romànic?, pàgs. 45-47.
- (35) Joan Corominas, Introducció a l'estudi de la Toponímia, dins Estudis de toponímia catalana, vol. I, pàgs. 14-5 i, sobretot, Noms de lloc catalans d'origen germànic, pàgs. 32-40.

- (36) Joan Corominas, Introducció a l'estudi de la toponímia, pàgs. 14-5 i sobretot, Noms de lloc catalans d'origen germànic, pàgs. 40-55.
- (37) Vegeu la Introducció.
- (38) J.M. Piel, Onomástica germánica, dins Enciclopedia Lingüística Hispánica, vol. I, Madrid 1960, pàgs. 424; també P. Aebischer, Essai sur l'onomastique catalane..., passim.
- (39) P. Aebischer, Essai sur l'onomastique catalane..., pàg. 44.
- (40) P. Aebischer, Essai sur l'onomastique catalane..., pàgs. 50-1.
- (41) Joan Fuster, La llengua dels moriscos, dins Poetes, moriscos i capellans, València 1962, pàgs. 95-100 [reproduït a Obres Completes, vol. I, pàgs. 391-430]; Dolors Bramon, Una llengua, dues llengües, tres llengües?, dins Raons d'identitat del País Valencià, València, 1976, pàgs. 14-47; Robert I. Burus, The language Barrier: The Problems of Bilingualism and Muslim-Christian Interchange in the Medieval Kingdom of Valencia, "Contribution to Mediterranean studies", Mario Vasallo ed., Malta 1974, ps. 116-136 [reproduït a L'Spill 1/2, València 1979, ps. 15-35]; Maria Carme Barceló, La llengua àrab al País Valencià (segles VIII-XVI), "Arguments" IV, 1979, ps. 123-149.
- (42) Joan Corominas, Mapa V, Noms aràbics, dins Estudis de toponímia catalana, vol. I, pàgs. 265-273.
- (43) Joan Coromines, Mots catalans d'origen aràbic, a Entre dos llenguatges, vol. III, pàgs. 68-177. La cita és de la pàg. 87. Aquest treball havia estat publicat, més reduït, a "Butlletí de dialectologia catalana", XXIV, Barcelona 1936 [1937].
- (44) Joan Coromines, Mots catalans d'origen aràbic, pàg. 128.
- (45) A. Steiger, La penetración del léxico árabe en el catalán y provenzal, "VII Congr. Ling. Rom.", Barcelona 1955, pàgs. 555-570. La cita és de la pàg. 557.

Toponímia tribal i toponímia clànica, segons A. Poveda

1. Tribus àrabs: Banū Kināna, Banū Qurayš, Rua'yn, Umayya, Banū Hilal i Bāhila.
2. Tribus berebers: Zannūn, Gumāra, Maṭgara, Banū Gafūl (dels Nafza), Malīla, Hawwāra, Marnīza, Zanāta.

En el mapa s'indica, en primer lloc, el ŷuz' (p. ex. Ŷiŷnau), en segon lloc, la toponímia tribal que apareix en documents de 1232-1276 (p. ex. Banū Gafūl, Malīla, i Hawwāra en el ŷuz' de Ŷiŷnau) i, finalment, el nombre de topònims "àrabs", ja no tribals, de cada ŷuz' (1ª xifra), el nombre de topònims clànics -gairebé tots, atenent l'antropònim de què parteixen, d'origen bereber (Poveda pàg. 54)-, que comencen amb beni- i variants, (2ª xifra) i el percentatge que aquests topònims clànics representen amb relació al total (3ª xifra)

- (52) P. Guichard (op. cit., ps. 127-8) menciona el cas de la família dels Banu Zannun de Toledo que canvià el seu nom, clarament bereber, pel de Dhi-l-Nun. Amb tot, el topònim valencià de Benisanó s'ha mantingut, per a demostrar aquest procés d'arabització, fins l'actualitat.
- (53) Joan Coromines, Sobre els noms de lloc bereber, "Homenaje a Rafael Lapesa", Madrid 1973, ps. 207-218 [reproduït a Entre dos llenguatges, III, Barcelona 1977, ps. 217-238].
- (54) W.V. Wartburg, Grundfragen der etymologischen Forschung, "Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung", 7, 1932, ps. 222-235.
- (55) A. Steiger, , Vox 10,12.
- (56) H. Lüdke, El bereber y la lingüística románica, "Ac. Congr. Madrid 1965" [1968], ps. 467-471.
- (57) J.M. Solà y Solé, El artículo al- en los arabismos del iberorrománico, "Romance Philology", 1968, ps. 275-285.

- (58) Al-Mukaddasī, Descriptio imperii moslemici, Ed. de Goeje, BGA III; citat per T. Lewicki (vegeu la pròxima nota), pàg. 420.
- (59) T. Lewicki, Une langue romane oubliée de l'Afrique du Nord, "Rocznik Orientalityczny", ps. 415-480, Krakow 1953.
- (60) A. Steiger, La penetración del léxico..., pàg. 555.
- (61) Germà Colon, a Un passatge obscur del Llibre de Fortuna e prudència de Bernat Metge, ER X, 1962, ps. 209-216 [reproduït a La llengua catalana en els seus textos, I, Barcelona 1978, ps. 187-196] considera que tabà i tabac no són sinònims i que, mentre que aquest darrer té un ètim àrab TÁBAQ "cistella; panera", el primer tindria una etimologia obscura però idèntica a tabart, donat que significa una cosa semblant.
- (62) Joan Coromines, Mots catalans d'origen aràbic, pàgs. 68-9.
- (63) Joan Coromines, Mots catalans d'origen aràbic, pàgs. 135-6. Un altre mot, en aquest cas un topònim, que en començar per al- ha fet pensar erròniament amb un ètim àrab és Algerri.
- (64) E. Auerbach, Lenguaje literario y público en la Baja latinidad y en la Edad Media [1958] 1966, ps. 239-41.
- (65) E. Auerbach, Lenguaje literario..., p. 245.
- (66) Pierre Riché, Ecoles et enseignement dans le Haut Moyen Age, París 1979, p. 21.
- (67) a In I Reg, V. 84, CCL 144, p. 471. Citat per P. Riché, Ecoles..., p. 32.
- (68) P. Riche, Ecoles... p. 28. També M. Díaz y Díaz, La obra literaria de los obispos visigóticos toledanos: supuestos y circunstancias [1970] 1976 De Isidoro al siglo XI, Barcelona, ps. 89-115, esp. p. 112.
- (69) M. Díaz y Díaz, La cultura de la España visigótica del siglo VII, [1958] dins De Isidoro al siglo XI, Barcelona 1976, ps. 23-55 i

- D. Norgberg, Manuale di Latino Medievale [1968] 1974, ps. 49-54. (Firenze).
- (70) M. Díaz y Díaz, La penetración cultural latina en Hispania en los siglos VI-VII [1976], dins De Isidoro al siglo XI, Barcelona 1976, ps. 11-20. La citació és de la p. 14.
- (71) M. Díaz y Díaz, La cultura de la España..., ps. 24-25.
- (72) Com ha posat de manifest M. Díaz y Díaz a La cultura de la España..., esp. p. 33, les Etimologies d'Isidor, que serien una excepció a això -perquè el mètode així ho exigia- citen primordialment autors eclesiàstics com Jeroni, Agustí, Fulgenci, etc.
- (73) Joan Bastardes i Parera, El latín medieval ELH, I, Madrid 19 , ps. 251-290. La citació és de la p. 254.
- (74) M. Díaz y Díaz, a Isidoro en la Edad Media Hispana [1961], dins De Isidoro al siglo XI, ps. 143-201 i a La obra literaria..., esp. p. 112, ha senyalat com Ildefons de Toledo adopta una actitud d'una relativa reserva respecte a Isidor, en front de la valoració de tots els clergues de Toledo, per tal d'afavorir la consolidació del desplaçament dels centres de cultura de la perifèria peninsular -fonamentalment romana- al centre -de sempre el reducte de la població visigòtica.
- (75) P. Riché, Education et culture dans l'occident barbare: VIè-VIIIè siècles, París 1962. Esp. p. 335-336.
- (76) El bisbe de Girona Joan de Biclar mostra com, al nivell del clergat més culte, no es poden fer diferències geogràfiques a la península: nascut a Santarem, Lusitània, i format durant 17 anys a Constantinopla, va ser abat de Biclar, a la futura Catalunya, i després, bisbe de Girona. No sembla pas, per tant, que fins el segle VIII es puguin fer diferències a la Península Ibèrica entre distintes modalitats de llatí escrit. Sobre Juan de Biclar, vegeu Julio Campos, Juan de Biclario, obispo de Gerona. Su vida y su obra, Madrid

- 1960, i M.C. Díaz y Díaz, La transmisión textual del Biclarense [1963], dins De Isidoro al siglo XI, ps. 119-140.
- (77) Isidor, Regula..., VVVV, 3, PL, LXXXIII, 877.
- (78) P. Riché, Education..., ps. 126-134 i, sobretot, 499 i ss.
- (79) És en aquest moment quan pren forma la distribució de la població en tres estaments ben diferenciats: els que pregunen, els que fan la guerra i els que treballen. Cfr. G. Duby, Los tres órdenes o lo imaginario del feudalismo [1978], Barcelona 1980.
- (80) Cesari d'Arle, Sermo LXXXVI, éd. Morin, p. 353.
- (81) Pomerius, De Vita Contemplativa, I, 22, PL, LIX, 439.
- (82) Sobre aquest acostament entre llengua escrita i llengua parlada vegeu, a més dels treballs ja citats de P. Riché, D. Norberg, Manuale di latino medievale, [1968] Firenze 1974, p. 39-47 i E. Auerbach, Lenguaje literario y público en la baja latinidad y en la Edad Media, p. 247.
- (83) Ferran Soldevila, Història de Catalunya, pàg. 87.
- (84) A. Morel-Fatio, Gründriss der Romanischen Philologie (dirigida per G. Gröber), , 1888.
- (85) G. Rohlfs, Die Lexicalische Differenzierung der romanischen Sprachen, Munic 1954, pàg. 92 (traduïda al castellà: Diferenciación léxica de las lenguas románicas, Madrid 1960).
- (86) G. Colón, El léxico catalán en la Romania, pàg. 26. Vegeu també la Introducció i II.4. d'aquest llibre.
- (87) J. Sarrailh, revisió de la part dedicada al català dels Gründriss de Gröber (cf. nota 51) que havia confegit Morel-Fatio, per a la segona edició. Estrasburg, 1904-6.
- (88) B. Schädel
- (89) H. Morf
- (90) M. Sanchis Guarner, Factores históricos de los dialectos catalanes.

- (91) Pierre Vilar, Catalunya dins l'Espanya moderna, pàg. 39, vol. II.
- (92) Pierre Vilar, Catalunya dins l'Espanya moderna, vol. II, pàg. 181.

IV. El camí vers la independència i la integració del territori: del 785 al 1162

1. Límits

El període que intentarem d'estudiar en aquest capítol comença en el moment en què es forma el territori de la Marca Hispànica¹, situat a l'òrbita carolíngia (Girona: 785, Urgellet i Cerdanya: 789, Barcelona: 801), i s'acaba amb l'entronització d'Alfons I el Cast, el primer comte-rei de Catalunya i Aragó. Durant aquest període de temps la Catalunya Vella inicia, d'una banda, la "marxa vers la independència" i la integració de tots els territoris sota la casa de Barcelona i, de l'altra, l'annexió de les terres situades entre el Llobregat i l'Ebre, la Catalunya Nova, i l'intervencionisme a Occitània.

2. Esdeveniments polítics

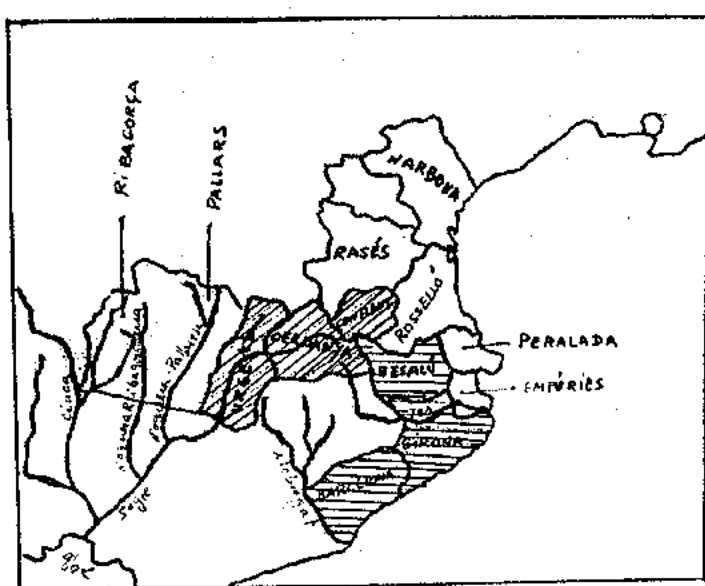
Des d'un punt de vista polític podríem dividir el llarg període que ens ocupa en tres èpoques clarament diferenciades?

A) un període, que aniria del 785 al 878, en què la dominació franca era, des d'un punt de vista polític, total, i que es caracteritza, fonamentalment, pel fet que els càrrecs públics eren considerats com a beneficis de l'emperador -que podia, així, posar i destituir els seus representants- i pel fet que la futura Catalunya es trobava dividida, atenent la dependència administrativa, en dues zones: Cerdanya, Pallars, Urgell i Ribagorça, que depenien de la Marca de Tolosa, i Barcelona, Girona, Empúries i Rosselló, que depenien de la Marca de Septimània.

B) un segon període, que aniria del 878 -moment en què Guifré el Pilós, comte d'Urgell, Cerdanya i Conflent des de l'Assemblea d'Attigny (870), rebia els comtats de Barcelona i Girona (Assemblea de Troyes: 878)- fins el 988 -any en què el comte Borrell es negava a jurar fidelitat al rei franc Hug Capet.

Aquesta segona època ha estat caracteritzada, generalment, per dos fets. En primer lloc, pel procés d'integració que, amb Guifré el Pilós, seguien les terres de la Catalunya Vella: no només s'havia convertit

MAPA I

Els comtats que posseïa Guifré el Pilós des del 870 (//) i 878 (==), segons Ramon d'Abadal, Els primers comtes catalans, Barcelona, 1961

en el més poderós dels comtes catalans en reunir unes terres extensíssimes sinó que, endemés, va crear el comtat d'Ausona, després de repoblar la zona central de Catalunya³, que amb els de Barcelona i Girona, mai dividits per la política testamentària dels comtes, formaren el nucli bàsic de la futura Catalunya.

En segon lloc, aquesta època es caracteritza pel fet que els nobles catalans van seguir un procés d'independització respecte al poder franc. Aquesta independització, que, de facto, havia de culminar el 988, s'havia mostrat amb força des de molt abans: la il·legitimitat de bona part dels monarques francs des de l'entronització d'Odó el 887 havia afeblit, lògicament, els vincles de fidelitat dels comtes catalans que ben aviat va deixar de prestar-los-en jurament; endemés, els comtats van començar a considerar-se com a béns propis -hereditaris, per tant, i no pas un

benefici-: ja Guifré el Pilós va repartir els comtats entre els seus fills -Guifré-Borrell (i Sunyer) van rebre Barcelona, Girona i Osona, Miró va rebre Cerdanya, Berguedà i Conflent i, finalment, Sunifred va rebre l'Urgell- símptoma clar dels canvis que s'estaven produint. D'altra banda, i això també és simptomàtic, les relacions de la casa de Barcelona amb Roma -com a reforç en front del poder franc- i amb els àrabs -fins el període amirí d'al-Manzur (saqueig de Barcelona el 985)- van fer-se més intenses.

C) El tercer període abraçaria els anys situats entre el 988 i el 1162. Durant aquests anys, deixant de banda la feudalització de la societat, la política catalana s'orientà, fonamentalment, a la consecució de tres objectius: (1) l'afermament de l'autoritat de la casa de Barcelona a tota la Catalunya Vella, (2) l'expansió vers els territoris dominats pels àrabs, i (3) l'intervencionisme català a Occitània.

a) L'afermament de l'autoritat de la casa de Barcelona

L'any 1000 hi havia a la Catalunya Vella set cases comtals que es repartien la sobirania del país: les de Barcelona, Urgell, Cerdanya, Besalú, Empúries, Rosselló i Pallars. Com han senyalat J.M. Salrach i M. Aventín, "en front d'aquesta dispersió política, imperant al tombant del segle, alguns factors actuaven en sentit contrari, és a dir, a favor de la cohesió interior de la societat catalana, i en aquest combat entre les forces atomitzadores i les unificadores, les darreres no trigarien a guanyar la partida. A favor seu jugà una vida de relació social que comportava la creació d'un llenguatge comú, l'establiment de vincles familiars entre catalans d'uns i altres comtats i, per damunt de tot, l'existència d'un poderós nucli central, Barcelona-Girona-Ausona que aglutinaria al seu entorn a les restants forces de Catalunya".⁴

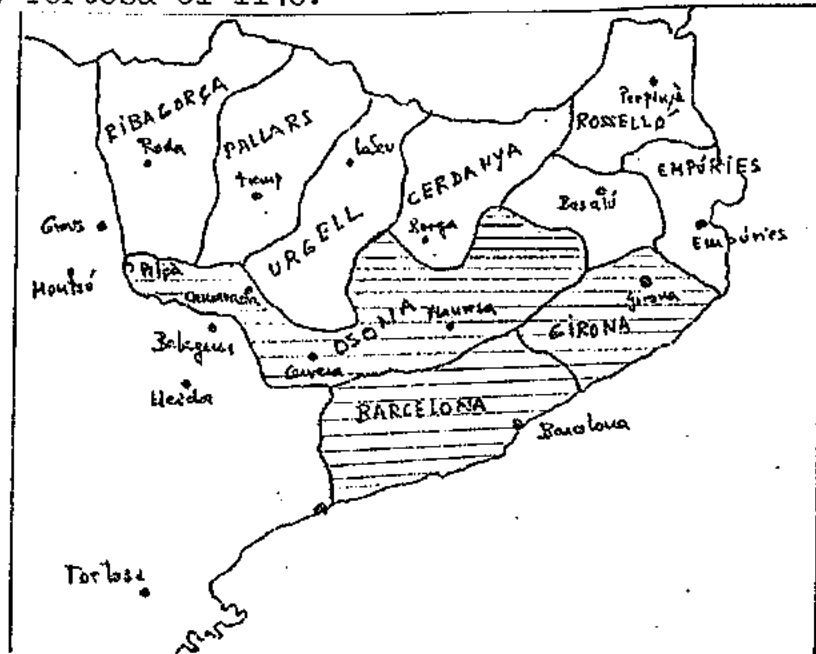
El moment culminant d'aquest procés d'integració cal situar-lo en temps de Ramon Berenguer III el Gran: Besalú fou integrat al casal barceloní el 1111 i la Cerdanya el 1117. A més d'això, la vila de Perelada,

tradicionalment unida a Empúries, figura el 1131 entre els dominis del comte Ramon Berenguer III.

Paral·lel a aquest procés d'integració, o potser a conseqüència, són, d'una banda, la independització de l'església catalana de la metròpoli narbonesa -intentada ja en un viatge que el comte Borrell i el bisbe Ató de Vic efectuaren a Roma el 970 i aconseguida definitivament en època de Ramon Berenguer III a través de la investidura de sant Oleguer, bisbe de Barcelona, com a arquebisbe de Tarragona (1116)- i, de l'altra, la reforma del dret, sobretot amb la redacció, en època de Ramon Berenguer I el Vell, del nucli embrionari de decrets que, amb Ramon Berenguer III o Ramon Berenguer IV reberen la redacció definitiva⁵ en els Usatges.

b) L'expansió vers els territoris dominats pels àrabs

De l'expedició d'al-Mansur de l'any 985 fins el regnat d'Alfons I podríem, seguint J.M. Salrach i M. Aventín, establir cinc períodes ben distints pel que fa a les relacions entre els àrabs i la Catalunya Vella: un primer període (985-1010) de predomini àrab, seguit per un període (1010-1046) caracteritzat per les freqüents incursions catalanes en territori àrab; després, una etapa en què fou freqüent el pagament de pàries per part de diverses taifes àrabs als comtes de Barcelona, seguit d'una estabilització de les fronteres (1090-1149), que s'acabà, després de la unió de Catalunya i Aragó, amb la conquesta de Lleida (i Fraga) el 1149 i de Tortosa el 1148.

Es interessant d'assenyalar que l'inici del segon període, caracteritzat per un cert redreçament militar dels catalans, sembla ser una conseqüència del progressiu desmembrament del califat omeia de Còrdova i del naixement dels regnes de taifes. Amb tot, però, cal tenir molt en compte que aquesta nova situació del món musulmà peninsular coincideix, cronològicament, i sembla ésser-ne la causa, amb el moment de màxima penetració de l'islamisme i de màxima arabització lingüística.⁶ El fet no ha pas de sorprendre'ns: com remarcuem a l'V.3 i a l'V.4, la dispersió de les forces intel·lectuals i polítiques que acompanyà l'esfondrada de Còrdova va facilitar enormement el desenvolupament d'altres centres arabitzadors, més disseminats per la península i, per tant, més efectius. D'altra banda, les freqüents expedicions catalanes a terres àrabs, que tenien una finalitat bàsicament depredadora, va permetre l'acumulació, per part dels comtes catalans d'una certa quantitat d'or i, consegüentment, una certa revitalització econòmica dels comtats.⁷ Aquest flux d'or s'incrementà encara durant el període que va del 1046 al 1090 en què fou una pràctica corrent el cobrament sistemàtic de pàries dels regnes musulmans de Tortosa, Lleida, Saragossa i, fins i tot, València. No és estrany, per tant, que el comerç iniciés una marxa ascendent a partir d'aquesta època. És aquesta renovació del comerç allò que ens explicaria l'intent, reeixit durant molt poc de temps, de conquerir Mallorca per part de Ramon Berenguer III, al·liat amb els pisans i genovesos, que veien el comerç marítim pertorvat pels pirates musulmans de les illes (1115).

Com a contrapartida, però, el sistema de les pàries implicà necessàriament un estancament de la conquesta. De fet, si deivàvem de banda l'expansió ponentina esdevinguda durant el regnat de Ramon Berenguer I el Vell (cfr. Mapa 2), que és important perquè significà un fre a l'expansió natural dels comtats occidentals -Ribagorça, Pallars i Urgell- i, consegüentment, va convertir la conquesta en un afer exclusiu pràcticament de la casa de Barcelona, les fronteres entre el món àrab i el món català pràcticament no es va alterar d'una manera substancial fins

que Ramon Berenguer IV va apoderar-se de Tortosa i de Lleida l'any 1148 i 1149.

c) L'intervencionisme català a Occitània

Durant els segles XI i XII els comtes catalans portaren a terme una política expansiva més enllà dels Pirineus, sobretot a través de la compra de drets i senyorius o de enllaços matrimonials amb membres de les grans cases nobles de l'antiga Gàl.lia Romana. Els moments clau d'aquest procés els podem centrar en època de Ramon Berenguer I, que adquirí amb l'or que arribava de al-andalus els comtats de Carcassona i Rasès (1065), i en època de Ramon Berenguer III que, a través del casament amb Dolça de Provença (1112), annexionà la Provença marítima a la Casa de Barcelona.

Aquestes relacions, com ja veurem, al cap. 5, haurien de tenir importants influències culturals per a la literatura catalana i, de retruc, per a l'ús de la llengua catalana.

3. Vida civil i cultural

3.1. La cultura en el món carolingi

Des d'un punt de vista cultural, i àdhuc polític, un dels fets fonamentals del segle VIII és la fixació dels nous centres de cultura a la Gàl.lia bàrbara i, paral.lelament, la decadència cultural de la Gàl.lia romana. Aquest desplaçament cap el nord dels nous centres de cultura -relacionat, com ha posat de manifest H. Pirenne⁸, amb la decadència general del món mediterrani- es pot explicar pels tres fets següents:

i) per l'expansió àrab que, durant els segles VIIè i VIIIè, havia implicat l'esfondrament relatiu de la cultura llatina de l'Àfrica romana i de la Península Ibèrica i, endemés, una fuga dels homes més cultes a les zones nòrdiques no ocupades,

ii) per l'evangelització de Gran Bretanya i, més tard, d'Alemanya que

havia provocat el naixement de nous centres de cultura en el món germànic i

iii) pel naixement, esdevingut a començaments del segle VIIIè, d'uns nous centres de poder polític -els regnes franc i Lombard i el papat- que des d'un bon començament donaren una extraordinària importància a la cultura. Així, per centrar-nos exclusivament a la Península Itàliaca, la creació de la cort lombarda de Pavia i del monestir de Bobbio, centre d'atracció tradicional per als irlandesos, ajudaren a la recuperació de la vida administrativa de tradició romana, o l'aparició de papes d'origen oriental combinada amb les lluites contra bizanci, amb el corresponent establiment de una colònia grega a Roma, ajudaren a la recuperació de la cultura hel·lenística i dels estudis tradicionals (p.ex., a la Schola Cantorum on es formava l'èlite del clergat romà).

Fruit de tot això fou la creació d'un gran nombre de centres de cultura: Canterbury amb Teodor i Adrià, York amb Willfrid, Hexham amb Acca, Wearmouth i Yarrow amb Beda el Venerable, a les Illes Britàniques; Saint-Denis, Laon, Corbié, Fleury, etc., a les Gàl·lies. És important de destacar que aquests centres de cultura mantenien entre ells unes relacions considerables i això hauria, a la llarga, de tenir importància, d'una banda, perquè la cultura anglosaxona, semblant a la rigorista pel seu menyspreu dels exteriora studia, se'n diferenciava pel fet que a partir de l'estudi de la Bíblia acabà creant un vertader programa d'estudis i, de l'altra, perquè els anglosaxons sempre van haver d'aprendre el llatí com una llengua totalment estrangera -a diferència d'allò que s'esdevenia a la Romània- cosa que explica el seu ús primerenc del vulgar com a llengua escrita i la seva clara consciència de la irreductible diferència entre el llatí i el vulgar.

En el marc general que acabem de dibuixar es va dur a terme allò que es coneix amb el nom de "renovatio carolíngia". Els prínceps anteriors a Carlemany s'havien mostrat, des d'un bon començament, interessats per la cultura: Carles Martell (719-741) a través de les relacions, cada cop

més estretes, amb el monestir de Saint Denis i de l'evangelització d'Àlemanya iniciada per l'anglosaxó Bonifaci; Pepí el Breu i Carloman, a través de l'intent de dur a terme la reforma de l'església, iniciada per Chrodegang a Metz a través de l'extensió entre el clergat secular de formes de vida monàstica (regla dels canonges), un dels símbols més importants de la qual és la introducció de la litúrgia romana. Carlemany (771-814) va seguir la mateixa direcció: després dels seus dos primers viatges a Roma (774 i 781) el trobem voltat a la cort, formant l'Scola Palatina, pels homes que havien d'intentar d'imposar, tot marcant-ne les característiques, la reforma, en la qual predominarien successivament les orientacions dels italians Pere de Pisa i Pau Diaca, de l'anglosaxó Alcuí de York, amb qui s'havia trobat a Parma el 781, dels escocesos Clemens i Dungal i, finalment, de Teodulf, originari de la Marca Hispànica.

Tres foren, resumint-ho molt, els objectius d'aquesta renovatio:

- a) continuar la reforma de la litúrgia,
- b) estendre l'ensenyament al màxim, i
- c) retornar a la llengua escrita, al llatí per tant, el paper que havia tingut a l'administració romana.⁹

Els successors de Carlemany continuaren la tasca que aquest havia iniciat: per exemple, Lluís el Pietós creà les scholae publicae, exclusives per als futurs clergues però pagades per l'emperador- que havia de culminar en època de Carles el Calb.

3.2. Del segle X al segle XII. L'aparició dels ordes religiosos

Poc després de la mort de Carlemany, i sobretot després de Lluís el Pietós i de Carles el Calb, la formidable creació que havia estat l'imperi carolíngi es va veure amenaçada per les lluites internes i per les invasions normandes.

En aquest estat de coses, la vida de l'església es trobà, també, afectada per dos problemes fonamentals: les lluites que mantenien les

seus episcopals per tal d'alliberar-se de la tutela de les seus metropolítiques -que posava en perill tota l'estructura organitzativa eclesiàstica- i la dependència, cada vegada més greu, respecte al poder civil -manifestada fonamentalment a través de la investidura laica i de les pràctiques simoníiques-.

La creació del Sacre Imperi Germànic i la seva conversió en "guia d'occident" va agreujar encara el contenciós entre l'imperi i el papat, que va esclatar amb la ruptura violenta entre Enric IV i el papa Gregori VII: sínode de Worms, convocat per l'emperador, en què el papa fou deposat, excomunió de l'emperador (1076), humiliació de l'emperador a Canossa (1077) i la mort de Gregori VII en el seu exili de Salern (1085). El desenllaç, però, del conflicte -Concordat de Worms entre Enric V i Calixt II (1122), en què s'estatuïa la lliure elecció dels bisbes per part del clergat- va posar les bases d'un nou estat de coses en el qual l'església s'alliberava de la tutela del poder civil i el bisbe de Roma es convertia, com ja havia establert Gregori VII en el seu Dictatus Papae, en l'únic bisbe universal. Les conseqüències immediates d'aquesta nova situació foren, d'una banda, les croades i, de l'altra, l'aparició dels primers ordes religiosos -premonastratesos (1120), cartoixans (1084) i, sobretot, cistercencs (1112)- que a través de la centralització monàstica i de la dependència directa del papat permetien una propagació uniforme de les idees de l'església.

3.3. La vida cultural en els comtats catalans

3.3.1. El canvi d'escriptura

Com assenyala Ramon d'Abadal, un dels elements més importants en l'estudi de la cultura catalana del segle IX i X és l'escriptura ja que "és el signe precursor d'una cultura, d'una filiació escolar".¹⁰ A l'inici del període que ara estudiem va començar, precisament, a produir-se la substitució de l'antiga escriptura visigòtica per l'escriptura carolíngia. A.M. Mundó ha analitzat com es va produir aquest procés.¹¹ Men-

tre que a la major part de l'antic regne visigot l'escriptura visigòtica va mantenir, en la represa cultural posterior a la conquesta àrab, tot el seu vigor, a l'angle nord-est de la península, situat dins l'òrbita de l'imperi de Carlemany, començaven a aparèixer particularitats distintives: els còdexs (ja a mitjans del segle IX) i els documents (en el segon quart del segle IX) mostren, a través de la lletra arrodonida i de les abreviacions, la moda carolíngia. Només el comtat de Ribagorça va resistir-s'hi del tot fins l'any 1000. La Catalunya Nova, encara en poder dels àrabs, usava l'escriptura visigòtica pura encara durant el segle XI.

El canvi definitiu sembla que es va produir en el segle X: la pressió transformadora que exercia l'influx franc "no va tenir efectes sobtats, sinó que es va fer sentir durant tot el segle IX, especialment a la segona meitat. Tant en els llibres com en els documents hi ha exemples d'escriptura mixta, amb predomini adés de les formes visigòtiques amb ductus carolí, adés de les formes carolines amb ductus de regust visigòtic. Abans d'acabar el segle, però, la carolina ja s'escrivia amb perfecció a l'escriptori comtal de Barcelona i a les principals catedrals i monestirs. No obstant això, a les parròquies i en els ambients clericals, la carolina va prendre un aspecte rural (...): és una lletra irregular i desfeta, sovint personal de cada escrivà..."¹²

3.3.2. Els escriptors i les escoles

La gran activitat cultural dels segles IX-XII fou la còpia de manuscrits i l'ensenyament. Com diuen els companys d'Ermemir Quintila, mort el 1080 a Vic, per obra i esforç seu s'han fet molts llibres, i molts clergues han estat instruïts a honor i servei de l'església catedral de Sant Pere.

Ja hem destacat, en parlar de la cultura a Europa, la importància que tingué, durant l'Edat Mitjana, la còpia de manuscrits: la transmissió de la cultura anterior i la seva difusió ho implicava. Els escrip-

toris, localitzats en els monestirs o en les catedrals, eren els llocs on es desenvolupava aquesta activitat. En estudiar els escriptors catalans, molts d'ells encara parcialment desconeguts, s'han pogut detectar dues àrees culturals: l'occident del país, és a dir, l'Urgell, el Pallars i la Ribagorça, on es va mantenir durant més temps la tradició visigòtica en no haver estat interrompuda per la conquesta àrab, i l'orient, fonamentalment Vic, Girona i Barcelona, més obert a la influència franca. La distinta intensitat amb què era acceptada en cada una d'aquestes zones la substitució de l'escriptura visigòtica per la carolíngia i la mateixa batalla de l'adopcionisme,¹³ tan important a l'Urgell, són dues manifestacions importants d'aquest estat de coses.

Entre els escriptors catalans més coneguts hem de destacar el de Ripoll,¹⁴ conegut des del segle X gràcies al treball de R. Beer i el de Vic,¹⁵ conegut des del segle XI gràcies a E. Junyent. Ben poca cosa es coneix, en canvi, dels escriptors de Barcelona, Sant Cugat, Girona, Roda, Urgell, Elna, Cuixà, etc. Amb tot, però, el nombre, relativament considerable, de llibres que posseïen els centres de cultura més importants ens presenta una Catalunya en la qual aquesta activitat cultural devia ser prou intensa. Així, a través dels catàlegs de llibres (le del segle IX, 35 del X, i 50 dels segles XI i XII) sabem que a Ripoll hi havia 65 volums el 979 i 245 el 1047, que a la catedral d'Urgell hi havia 170 còdexs a finals del s. XII, que a Eixalada-Cuixà hi havia 12 còdexs el 852 i que el 878 ja eren 30, que a Elna, a la mort del bisbe Riculf el 915, hi havia 35 còdexs, etc.¹⁶

Com ha senyalat A.M. Mundó,¹⁷ les habituds escriptòries i codico-lògiques catalanes recollien la tradició visigòtica fins a la fi del segle IX (l'escriptura i la distribució de les pàgines a tres columnes) i la tradició tardoromana-irlandesa-francocarolíngia, sobretot a mesura que avançava el segle X: per exemple les il·lustracions de les bibles de Ripoll -la de Farfa i la de Rodes- no presenta ja cap relació amb el món visigòtic o mossàrab.

Si deixàvem de banda l'àmbit, importantíssim, de la mera conservació de la cultura -activitat fonamental dels escriptors- i ens centràvem en la seva difusió, la importància de les escoles és òbvia. Ja hem esmentat que el món carolingi havia intentat constantment la creació d'una infraestructura escolar dirigida fonamentalment a la formació dels clergues. Hem de pensar que la Marca Hispànica no devia pas ésser una excepció a aquesta tendència i que, per tant, al costat de cada catedral i de cada monestir importants hi devia haver una escola. Sabem, per exemple, que un Sunifré de Barcelona es signava doctor parvolorum, que en temps de l'Abat Oliba hi havia més de 12 participants a l'escola de monestir de Ripoll o que Ermemir Quintila de Vic havia intruït a honor i servei de l'església catedral de Sant Pere molts de clergues.

Els alumnes d'aquestes escoles devien ser, en general, els monjos o els clergues. Amb tot, però, no devia ésser-hi estranya la presència d'infants: per exemple, a Ripoll, en temps d'Oliba, hi havia entre el vestuari diverses túniques d'infant, cosa que demostra que en el monestir hi vivien nens que hi estudiaven.

Aquestes escoles, d'altra banda, devien ser ben conegudes al nord dels Pirineus -potser perquè podien fer de pont entre la important ciència àrab i el món occidental europeu- ja que l'any 969 el monjo Gerbert d'Aurillac -el futur papa Silvestre II- fou enviat a Vic per tal de completar la seva formació amb Ató.

No cal dir que el centre més important, i per això ens hi referirem amb una mica més de detall, fou el monestir de Ripoll, sobretot a l'època de l'abat Oliba (1008-1047). Oliba, com indica Pierre Riché,¹⁸ "escriu un llatí clàssic influït per les lectures de Virgili i dels poetes visigots i carolingis. Utilitza, segons els costums de l'època, tot tipus de tècniques poètiques com els versos acróstics, els carmina figurata o els poemes alfabètics. Fa treballar l'scriptorium per a la biblioteca que, a la seva mort, compta amb més de 200 volums. En el catàleg formen un grup apart els libri artium. Hi trobem Donat, Priscià, Terenci,

Virgili, Horaci, el fabulista Avianus, Macrobi, Boeci, tractats d'agrimensura, d'aritmètica, de música, etc.

Aquests llibres ens permeten d'introduir-nos a l'escola de Ripoll i ens mostren la relació que hi devia haver entre l'scriptorium i l'escola. Sabem que hi treballava Arnau, notari i magister, famós pels seus coneixements "filosòfics", Guigré, que va recopiar les Homilies de Gregori, el mestre Oliba, que no hem de confondre amb el famós abat, que ensenyava astronomia, el còmput pasqual i aritmètica. La gramàtica, d'altra banda, també era ensenyada a Ripoll (Priscià n'era l'autor preferit) i, així mateix, uns rudiments de mètrica trets fonamentalment de l'Ars Metrica de Beda que, com ha fet veure Ll. Nicolau d'Olwer no era una obra merament de consulta o d'erudició sinó que era ben bé "el llibre de text" de la seva escola.¹⁹ Els glosaris procedents de Ripoll són també nombrosos: el manuscrit 74 (Arxiu de la Corona d'Aragó, cod. Ripoll), del segle X, conserva 7 glosaris distints, quatre dels quals són alfabètics i un és un important glosari de Juvenal.²⁰ Destaquen, pel seu valor indicatiu, tres manuscrits procedents de Ripoll: (1) el Ms. nº 106, de Gisemund, que conté un florilegi de les obres de Beda, amb ensenyaments del còmput, l'aritmètica i la geometria; (2) el Ms. nº 168, amb extrets de l'aritmètica de Boeci, que conté gloses visigòtiques i àrabs, ço que ens indica que havia circulat pel món mossàrab; i (3) el Ms. nº 225, amb treballs sobre l'astrolabi a partir de traduccions àrabs. La música, d'altra banda, ocupa un lloc privilegiat en els estudis de Ripoll: el catàleg de l'any 1047 menciona 13 antifonaris, 2 proses, 11 missals i 10 himnaris, en els quals s'utilitza una notació neumàtica pròpia. El monjo Oliba, que ja hem esmentat, és potser la figura més important d'aquests estudis musicals.²¹

A part de Ripoll, Sant Miquel de Cuixà, especialment durant l'època de l'abat Garí, amic també de Gerbert i abat, des de l'any 984, d'Aurillac, és un altre monestir important des d'un punt de vista cultural, molt lligat a Ripoll a l'època de l'abat Oliba. Cal no oblidar, però, la importància de les escoles episcopals. Ja hem esmentat el cas de la

de Vic, amb Ató, bon coneixedor de les matemàtiques i a qui fou confiada l'educació de Gerbert -apud quem iAtó: im mathesi plurimum et efficaciter studuit²² i amb Ermemir Quintila, que va fer copiar obres d'Isidor, Alcuí, Priscià i Virgili. Aquestes escoles episcopals permetrien que a la segona meitat del segle XI, semblantment a allò que s'esdevenia arreu d'Europa, "els centres de cultura es desplacin cap a les ciutats, a Barcelona, a Tarragona. Les grans abadies catalanes coneixen el mateix eclipsi que les abadies de França o d'Alemanya"²³ És això allò que ens explica l'actuació a Barcelona de l'arxidiaca Llobet (Lupitus) o de Joseph Hispanus i la seva important tasca de traducció d'obres àrabs, tot i que aquest Joseph Hispanus sigui, potser, Jusuf ben Harum el-Kindi abon Omar, poeta jueu que vivia a Còrdova l'any 970.²⁴

L'escola de Barcelona, situada prop del cementiri de la catedral, va tenir com a mestres Sigefred, gramàtic (1002), Sunifred, gramàtic (1016), Ponç Bonfill, doctor parvolorum (1020), Ramon, nostrae sedis scholam regens (1046), Pere, lector (1088), Eimeric, grammaticus (1108), Renall, Barchinonensis doctor (1109-1114), Marti Bartomeu (1139-1145).²⁵ Aquesta escola sembla haver-se dedicat, preferentment, als estudis jurídics. Aquí Bonshom havia copiat la Lex Gothica que Villanueva²⁶ va trobar a Ripoll o la que hi ha a la Biblioteca de l'Escorial. Bonshom també és autor del tractat Liber iudicum popularis, inspirat en el Liber Sententiarum d'Isidor, i de la Geometria de Gisemund. És també important, des d'aquest punt de vista, la figura de Ponç Bonfill, anomenat el 1011 clericus et iudex, tan relacionada amb els textos jurídics que anys més tard constituïren l'embrió dels Usatges.

Aquest ambient cultural estava en contacte, òbviament, amb l'exterior. Ja hem parlat del Ms. nº 168 de Ripoll que, les gloses àrabs i visigòtiques del qual, ens indiquen una possible circulació per la península.²⁷ Cal assenyalar, d'altra banda, que entre Ripoll i el monestir de Fleury, un dels més importants centres culturals de la Gàl.lia, s'establiren a partir de l'any 1000 unes estretes relacions²⁸: no només l'abat Oliba

intercanviava correspondència amb l'abat Gauzlin sinó que dos monjos catalans -Joan, prior de Santa Cecília de Montserrat, i Bernat- s'hi traslladaren a estudiar i, fins i tot, el primer esdevingué l'abat del monestir franc el 1029, a la mort de Gauzlin.²⁹ Un bon exemple d'aquesta projecció de la cultura de la Marca Hispànica el dóna Gerbert d'Aurillac: les visites que els magnats catalans li feien -Miró Bofill, bisbe de Girona, visità Gerbert el 984 al monestir de Bobbio, d'on era abat- el mantenien en contacte amb el nostre país; d'altra banda, coneixen unes quantes cartes de Gerbert a personatges catalans que ens el mostren ben interessat per la nostra cultura: així, el 984 escrigué una carta a Miró Bofill en què li diu que "el sabi Joseph algunes sentències sobre la multiplicació i la divisió dels números ha publicat, les quals mon pare Adalberó, bisbe de Reims, per vostra diligència tenir desitja",³⁰ en una altra carta, adreçada a Llobert de Barcelona, diu "... aixís, donchs, el llibre d'astronomia traduït per tu envia-mél, puig té'l suplico, y si de mi alguna cosa en recompensa vols, sense duptar demana-ho",³¹ finalment, encara adreça una carta a Giralt, abat d'Aurillac, demanant "el llibre de multiplicació y divisió dels números publicat per Joseph Hispanus",³² La cultura catalana del segle X sembla atreure prou l'Eorupa franca.

3.3.3. Coneixement de llengües

Es obvi que una història de la llengua catalana hauria de preocupar-se per saber el grau de coneixements que, en cada època, es tenia de les distintes llengües que en cada moment podien intervenir en el desenvolupament de la llengua del país. Els coneixements que actualment posseïm sobre la qüestió no ens permeten pas de fer una interpretació dels fets. Amb tot, però, ens hi detindrem una mica, tot esperant que algun investigador ens proporcionï la informació de la qual ara estem, dissortadament, mancats.

El llatí era, com és de suposar, la llengua bàsica dels textos que s'escrigueren a la Catalunya dels segles IX-XI. Ja hem insistit en el

fet que el clericalisme és, potser, allò que millor caracteritza l'Edat Mitjana i, consegüentment, també l'exclusió dels laics del món de la cultura. No ens ha pas d'estranyar, per tant, que el llatí, la llengua dels sectors eclesiàstics, sigui gairebé l'única que tenia accés a l'escriptura. El català, òbviament, era la llengua parlada per la majoria de la població; encara no havia arribat, però, el moment dels vulgars: només en usos molt limitats (documents notariais o juraments de fidelitat feudal) apareix esporàdicament en els textos escrits.

El coneixement del grec era molt reduït. M.C. Díaz y Díaz³³ ha senyalat la "presència d'elements grecs i siris a diverses ciutats de la península, com Mèrida; fins i tot es conserva alguna inscripció grega de famílies gregues. D'altra banda, és coneguda la presència dels bizantins a la costa sud d'Espanya durant bona part del segle VII. Tot això, però, no ha fet del grec una llengua accessible". Pierre Riché,³⁴ endemés, també ha indicat com l'allunyament entre l'orient i l'occident, agreujat a partir de la creació de l'Imperi Romà d'Occident,³⁵ havia implicat un desconeixement cada vegada major de la llengua grega -amb les notables excepcions de Roma i de la Itàlia meridional-. La circulació de manuscrits grecs en el món carolingi (psalteris, Evangelis, Epístoles) no ens ha pas d'enganyar: només amb l'ajut de glosaris llatino-grecs era possible d'entendre, ocasionalment, aquests textos. A Ripoll, per exemple (Ms. nº 74), hi havia un glosari trilingüe llatí-grec-hebreu. Ervigi Marc, jutge barceloní, utilitzava aquests glosaris i a Barcelona actuava, també, un jutge, anomenat Oruç, d'origen grec. Ben poca cosa per a poder dir que el grec era una llengua habitual a casa nostra.³⁶

L'ús i, per tant, el coneixement de la llengua àrab sembla lògic a les terres catalanes dels segles IX-XII, si teníem en compte la necessitat que imposava la presència dels àrabs a bona part de la Península Ibèrica. En molts de casos s'utilitzaven intèrprets, segurament d'origen jueu o, fins i tot, mossàrab. Això no vol pas dir, però, que la llengua àrab no fos coneguda pels catalans: deixant de banda els casos, ja es-

mentats, de Llobet i de Joseph Hispanus que, òbviament, coneixien l'àrab, A.M. Mundó³⁷ ha senyalat la possibilitat que el vescomte Guitart Arnau, que Borrell II envià dues o tres vegades a Còrdova a negociar, conegués l'àrab. També és probable que el bisbe Gotmar de Girona, amic personal d'al-Hakam, a qui regalà l'any 940 el Llibre dels reis francs, hi estés més o menys familiaritzat.³⁸

Per fi, una altra de les llengües que tenia possibilitats de ser coneguda a casa nostra és l'hebreu. Com és ben conegut, els jueus constituïen una comunitat important a totes les ciutats catalanes de l'època. Pels documents A.M. Mundó³⁹ ha pogut afirmar, encara que no d'una manera rotunda, que és més probable que els jueus catalans coneixessin el llatí que no pas que el català fos conegut per sectors externs a les pròpies comunitats jueves: els documents a què ens referim solien ésser escrits en llatí tot i que solien portar, a la fi, un resum en hebreu. També hem esmentat l'existència a Ripoll d'un glosari grec-llatí-hebreu tot i que desconeixem l'ús real que se'n devia fer. Afegim, ara, la presència a Barcelona d'Abraham bar Hiyya, actiu entre el 1133 i el 1145, traductor de l'àrab a l'hebreu, i de Yéhudà al-Harizí (~1165-1225), que ens demostren un cert ús de l'hebreu i el coneixement, per part dels jueus, de la llengua àrab.⁴⁰

4. El llatí entre els segles VIII-XII

4.1. La "Renovatio" carolíngia. Aparició de la consciència de la diferència entre el llatí i el romanc (s. VIII-IX)

4.1.1. La "Renovatio" carolíngia

Ja hem esmentat (cfr. § 4.3.3.1.) que els prínceps carolingis des del segle VIII havien donat una especial importància a la cultura, sobre tot per tal d'aconseguir la reforma de l'església. Amb Carlemany, especialment, la cort es va convertir en el centre de la vida intel·lectual de l'època. Alcuí en fou el principal motor.

Es evident, però cal insistir-hi per tal de no donar una interpretació massa literal al concepte de "renaixement carolingi", que "la finalitat no era fonamentalment el renaixement de l'antiguitat clàssica... Era la cultura llatina cristiana allò que Carlemany volia difondre i de la qual volia elevar el nivell".⁴¹

D. Norgberg⁴² ha fet notar els efectes, i les limitacions, de la reforma escolar en la qualitat del llatí de l'època: la confusió que existia a l'època merovíngia entre e i i, o i u -conseqüència lògica de l'evolució del vocalisme llatí- desaparegué en els textos carolingis. A l'escola s'ensenyava a diferenciar la pronúncia llatina de les grafies d'e i i (= /e/ < Ē, Ī, en la llengua parlada) i d'o i u (= /o/ < Ō, Ū, en la llengua parlada) i, en canvi, s'ensenyava a no fer diferències entre e i o obertes i tancades, inexistents en el llatí clàssic; es va reintroduir, per exemple, la pronúncia de b intervocàlica, esdevinguda y en la llengua parlada, etc. Aquesta nova pronúncia fou, segons sembla, una conseqüència dels mestres irlandesos i anglosaxons perquè "la seva tradició escolar original no s'havia vist perturbada per la ràpida evolució de la llengua parlada de la Romània".⁴³ És obvi que moltes de les propostes de canvi del llatí escrit no van aconseguir implantar-se; per exemple, els mestres insulars no van aconseguir d'implantar la seva pronúncia clàssica de ke i ki en comptes de tse i tsi (Abó de Fleury ens diu a les seves Quaestiones grammaticales que "vinco, vinci, vince" mutato cum vocalibus sono dicimus, quemadmodum et "lego, legi, lege, legam"). Amb tot, però, la impressió general és que la llengua llatina escrita va canviar prou com perquè s'allunyés ràpidament de la llengua parlada. Tant, que va entrar en crisi aquella idea, prevalent a l'època merovíngia, que el llatí escrit no era més que una variant culta de la llengua parlada (cfr. 4.4.2.). S'obria, així, el camí a la presa de consciència de la identitat de les llengües romàniques.⁴⁴

No és estrany, doncs, que durant el segle IX apareguin, en el món carolingi, els primers documents que reflecteixen una certa diferenciació

entre llatí i romanç⁴⁵: el 813, als concilis de Magúncia, Reims i Tours s'exigeix la predicació in rusticam romanam linguam (cfr. el text complet al final del capítol 3) i el 842 s'escriuen els Juraments d'Estrasburg, on ja s'utilitza el francès. A la Península Itàlica les coses segueixen un camí semblant, encara que potser amb un cert retard: el 999 s'escriu l'Epitafi a Gregori V amb la següent inscripció:

Usus francisca, vulgari et voce latina
instituit populos eloquio triplici

on és òbvia la referència al francès, l'italià i el llatí com a llengües diferents.⁴⁶ Un altre cas, sociolingüísticament curiós com de seguida veurem, el constitueixen les inscripcions del segle XI afegides en els frescos de la Passio Sancti Clementis: el pagà Sisíni, ple de còlera en contra de Climent, que havia convertit al cristianisme la seva dona Teodora, ordena (en vulgar) a tres servents que portin i colpegin el sant:

Fili de la pute, traite.
Gosmari, Albertel, traite.
Fàlite dereto oolo palo, Carvoncelle.

Miraculosament, però, els botxins han confós el sant amb una columna, que inútilment colpegen, de la qual surt una veu que diu (en llatí)

Duritia(m) cordis vestri(s)
saxa traere meruistis.

B. Migliorini ja ha fet notar la importància del fet que Sisíni i els seus homes parlin en vulgar (i a un nivell baix) en front de la veu del sant que ressona, solemne, en llatí.⁴⁷ Una dada sociolingüística de primer ordre.

Occitània no fou pas una excepció a aquesta aparició de la consciència de la identitat de la llengua parlada: en una carta que Gerbert d'Aurillac escrigué a Giralt, abat del monestir aquità, li pregunta si Hugo vestra lingua abbicomitem dicitis uxorem duxerit ("si Hug, que en la vostra llengua anomenau abat-comte, ha pres muller").⁴⁸

4.1.2. Consciència de la diferenciació entre el llatí i el català

Dissortadament la nostra documentació d'aquesta època no reflecteix d'una manera tan explícita com en d'altres països europeus la consciència de la irreductible diferenciació entre el llatí i el català. No devien pas ser les coses, però, massa distintes d'allò que hem indicat amb relació a la resta de l'Europa carolíngia si hem de jutjar que la qualitat del llatí que demostren les obres d'autors catalans de l'època: tan l'abat Oliva -al Sermo beati Narcissi o en les obres versificades com el poema In landem monasterii Rivioullensis- el monjo Joan, el futur abat de Fleury de qui ja hem parlat -a, per exemple, el poema que comença Laudi bus egregiis venerais climate uncto escrit en lloança de l'abat Oliva- o el monjo Oliva -en les seves nombroses obres de música, astronomia, matemàtiques, etc.⁴⁹, demostren un ús del llatí similar al que trobem a d'altres centres culturals europeus. Amb tot, però, són molt pocs els indicis que ens permetin de configurar amb una certa seguretat com era el català pre-literari (cfr. § 5.), de l'altra, no en trobem cap al·lusió clara. Ens hem d'acontentar amb indicis indirectes del tipus següent:

1. L'any 839 es va fer l'Acta de consagració i dotació de la catedral d'Urgell⁵⁰ en la qual apareixen transcrits 289 topònims referits als pobles, masos, etc., pertanyents al bisbat. Aquest document és en llatí però té un interès lingüístic evident: tot i que l'escrivà, el prevere julianus, intentava d'escriure, com és lògic, amb una certa afectació llatina, no podia deixar de reflectir algun tret de la llengua parlada. Allò que és més interessant, però, és que tres dies més tard de l'Acta es va escriure un Capbreu dels censos i altres drets del bisbat en el qual alguns topònims, que apareixien a l'Acta en una forma llatinitzada, són transcrits, sembla, en vulgar.⁵¹

<u>Acta</u>	<u>Capbreu</u>	<u>Forma actual</u>
15. Lauredia	<u>Loria</u>	Sant Julià de Lòria
24. Karchibite	<u>Charcoude</u>	Castellnou de Carcolse

33. Napineiros	<u>Nabiners</u>	Nabinés
120. Saliente	<u>Salent</u>	Sallent
153. Meranicos	<u>Meranges</u>	Maranges
183. Palierolus	<u>Palerols</u>	Pallerols
197. Biterris	<u>Beders</u>	Badés
202. Keros albos	<u>Chers albs</u>	Queralps

Deixant de banda l'extraordinari valor que té aquest Capbreu per a la Gramàtica Històrica del català, és obvi que la voluntat de traducció explicitada és un indicatiu clar de la consciència que el català, era sentit com una llengua distinta del llatí. Aquest fóra, per tant, el primer testimoni de la consciència lingüística de què parlem en aquest paràgraf.

2. A finals del segle IX el geògraf àrab Ibn Khordàdhbeh, mort el 885, en fer una descripció de les llengües que utilitzaven els marxants jueus durant els seus periples comercials,⁵² esmenta l'àrab, el persa, el grec, l'afranġiyya, l'andalusiyya i l'eslau. El terme andalusiyya fa referència, amb tota seguretat, a les llengües romàniques parlades en aquesta època a l'al-andalus mediterrani; el terme afranġiyya fa referència, probablement, a les llengües romàniques parlades a la costa mediterrània sota el poder franc, el català inclòs.

3. El 988, en un diploma redactat pel jutge Eroïgi⁵³ es llegeix una al·lusió a la parla rústica (altercantes in alterutrum de ipsa densicula quod et rustice nuncupantur bosco), que és, però, ben poc explícita si la comparàvem amb les que hem esmentat fa un moment en relació a d'altres països europeus.

4. La Vitae Petri Urseoli,⁵⁴ escrita en el monestir de Cuixà cap a la fi del segle XI, ens explica com a la fi del segle X sorprenia els monjos la manera de parlar de Pere Ursèol, dux de Venècia retirat en el monestir el 978 on morí el 988: ait abbati lingua propriae nationis: "O abba, rogo, frusta me". Si el terme "italià" frustare "fuetejar" havia sorprès els monjos de Cuixà en el segle X, tot i que no era del tot es-

trany a Occitània, hem de pensar que la seva llengua era una altra i que ells en tenien una consciència plena.

5. Finalment, esmentem que a la Historia Roderici⁵⁵ es dona una versió de les cartes creuades entre Berenguer Ramon II i el Cid en les quals apareix també una comparació de llengües, en aquest cas entre català i castellà: me autem falsissime deludendo dixisti quod feci aleue⁵⁶ ad forum Castelle aut bauzia⁵⁷ ad forum Gallie.

En definitiva, tot i que podem assegurar que a la Catalunya Vella es parlava ja català en aquesta època i tot i que és ben probable que ja hi existís una clara consciència de la irreductible diferència entre català i llatí, són ben poques -i, sobretot, ben poc explícites- les al·lusions.

4.2. Aspectes creatius del llatí dels segles IX-XI⁵⁸

L'allunyament entre la llengua llatina escrita i la llengua parlada podia haver convertit, i parcialment així fou, el llatí en una llengua artificial i sense vida pròpia, és a dir, en una "llengua morta" la producció literària de la qual estava condemnada a la mera reproducció dels models clàssics. Amb tot, però, diversos elements de la producció llatina medieval, que foren d'una importància cabdal per a les literatures en vulgar, són, des d'un punt de vista creatiu, importants: (i) el desenvolupament de la poesia rítmica amb una sistematització de l'ús de la rima i (ii) el naixement de les "seqüències amb prosa" i dels trops.

A) El desenvolupament de la poesia rítmica

El ritme quantitatiu característic de la poesia llatina clàssica va començar a desaparèixer durant el segle III perquè no trobava ja una base natural en la llengua parlada. És així com es va desenvolupar una poesia rítmica en la qual pren una importància bàsica en la construcció del vers el nombre de síl·labes i la seva accentuació.

Segons D. Norberg, la gènesi d'aquesta poesia rítmica es va produir, inicialment, a partir de la poesia mètrica clàssica que, en ésser recitada, no s'escandia segons les normes mètriques sinó accentuant els mots amb els mateixos accents d'intensitat que tenien en la llengua parlada. Els himnes compostos per Sant Ambrosi en el segle IV (tres dels quals foren incorporats a la litúrgia romana: Aeterne rerum conditor, Splendor paternae gloriae i Aeterni Christi munera), octosíl·labs iàmbics, devien pronunciar-se ja amb un ritme accentual. És a partir d'aquí que s'estengué l'estrofa ambrosiana en la qual la preocupació pel ritme accentual substitueix la preocupació per la quantitat: en comptes d'ocúli, dexté-
ra i famúlos trobem, en la següent estrofa, l'accentuació de la llengua parlada:

Oculi sómnum cápíant,
Cor sémper ád te vígilet,
Déxtera túa prótegat
Fámulos quí te díligunt.

Aquesta poesia rítmica es va veure reforçada, durant l'època que va dels segles IV al VII per dos fets importants: en primer lloc, per la influència de la poesia irlandesa que, lliure de la influència de la tradició clàssica, es basava en el nombre sil·làbic, i, en segon lloc, per la influència del cant del responsori que s'efectuava a la Península Ibèrica i a la Gàl·lia romana. En aquest cant un solista cantava el text (generalment uns versets dels psalms) i l'assemblea responia amb una tornada: Averte Domine // iram furoris tui, (text), Et miseratus parce // populo tuo (tornada). És obvi que la tornada en prosa, però generalment amb un ritme accentual ben marcat condicionat per la melodia, devia influir els nous versos que podien crear-se a partir d'ella. Així, la preces visigòtica esmentada va condicionar el ritme i la melodia de la següent estrofa:

Omnium precibus, pium auditum praebe
Et quae rogamus, Sancte, cito concede.

B) La "sequentia cum prosa" i els trops

Durant la missa es cantaven dos cants intercalats entre l'epístola i l'evangelí: el graduale i l'al.leluia. Aquest darrer es cantava de la manera següent: el solista entonava primerament l'al.leluia que el cor repetia enriquint-la de melismes cantats sobre una sola vocal, anomenats el iubilus que, quan es feia sobre la darrera vocal a s'anomenava sequentia. Per tal d'ajudar a recordar la melodia dels melismes es va introduir el costum, sobretot en el Nord-est de la Gàl·lia durant el segle IX, de sobreposar un text a la sequentia. És el que s'anomena una sequentia cum prosa. Les variacions, cada vegada més agosarades, no tardaren a aparèixer. Per exemple, la següent sequentia cum prosa té una part de text, cantada mentre es feien els melismes sobre la e (i per això es produeix una certa rima en e), i una part de text, cantada mentre es feien els melismes sobre la a (vegeu l'acabament en a):

Alle-
caelestre
Nec non et perenne
-luia
Dic, paraphonista
Cum mera symphonia,
Turba et canora,
Palinodias canta.⁵⁹

Obviament, la rima (en e i en a) s'utilitzava per tal de permetre la confluència del solista i del cor.

No cal dir que les sequentia cum prosa del segle IX van ajudar a la consolidació de la poesia rítmica i a la introducció de la rima.

Un problema més complex, i que encara ha de ser estudiat a fons, fa referència a les formes musicals i literàries dels trops, és a dir, d'aquells textos que, com una ampliació, s'afegien a l'interior -de vegades al començament o al final- de determinats textos litúrgics. D. Norberg

dóna el següent exemple: a Sant Marcial de Limoges es cantava el següent text litúrgic Alleluia, Alleluia. Iustus germinabit et sicut liliu[m] flo-
rebit in aeternum ante Dominu[m] origen d'un text nou, el trop, condicio-
nat rítmicament per la melodia del text litúrgic; per exemple, la sego-
na estrofa del nou himne feia així (subratllem el text litúrgic origi-
nal per tal que es vegi com condicionava la rima assonant del nou himne):

Iustu-s

Et probitate dign-us

Germina-

Pacis et vitae dona

Heredit-abit

Sicut liliu-m

Et gloria rosar-um⁶⁰

Aquests usos del llatí en la litúrgia tenen una importància extraor-
dinària per a la història de les llengües romàniques per dues raons. En
primer lloc, perquè en van condicionar les primeres formes literàries.
Com ha posat de manifest Dag Norberg⁶¹ "per al desenvolupament de la po-
esia medieval, la creació de les seqüències i dels trops (...) va perme-
tre als poetes d'alliberar-se totalment del rigor de la forma dels ver-
sos antics i va crear les seves noves possibilitats d'expressió. Aquesta
podien, ara, construir els seus versos i les seves estrofes lliurement
segons una melodia prefixada, o component-la expressament, i això amb
una riquesa de variants que contrastava netament amb el petit nombre de
formes que permetia la poesia antiga. A través de la seqüència de l'èpo-
ca carolíngia trobem vertaderes obres mestres de la poesia medieval...".
Richard B. Donovan,⁶² d'altra banda, també ha mostrat com "l'immediat ori-
gen del drama litúrgic medieval fou el costum del cant dels trops". En
segon lloc, perquè com ja senyalà E. Auerbach⁶³ "junt amb les formes mè-
triques classicistes de la poesia erudita, segons es practicava a la
cort carolíngia, viu la poesia litúrgica, que és rítmica i que desenvo-
lupa la rima. Aquesta poesia litúrgica és, potser -per la seva funció
pública, per la seva comprensibilitat general, com a mínim fragmentària-

ment, i la música-, la part més efectiva de la poesia llatina de l'època", en el sentit que afeblia la separació, ja molt forta, entre el llatí i les llengües romàniques, convertint-se en "l'únic nexa vertaderament important entre ambdós llenguatges".⁶⁴

Els trops tenien tot sovint un caràcter especialment dramàtic que, ben aviat, els va permetre de convertir-se en petites obres dramàtiques. Per exemple, el trop, cantat durant la pasqua, Quem quaeritis in sepulchro, o Christicole ja es representava en forma de drama en els monestirs i esglésies d'Anglaterra el 965 segons consta a la Regula Concordia.⁶⁵ Aquest drama litúrgic, amb el nom de Visitatio sepulchri, era conegut a bona part d'Europa l'any 1000. Una mica més tard, a partir del segle XI, també es van desenvolupar drames litúrgics relacionats amb el Nadal i l'Epifania.

El desenvolupament dels trops en drames litúrgics, és a dir l'afegit d'una representació al cant i a la recitació del trop, només fou conegut, dins la Península Ibèrica, a l'angle Nord-est i, fonamentalment a Catalunya. Això s'explica perquè després d'entrar a l'òrbita carolíngia en el segle VIII es va produir la substitució de la litúrgia visigòtica per la litúrgia romana,⁶⁶ sobretot en els monestirs i en les esglésies més importants, encara que, òbviament, el ritus mossàrab o visigòtic va resistir més en les zones rurals.⁶⁷ Com ha indicat R.E. Donovan,⁶⁸ "Catalunya era una part d'aquell territori que va veure començar la tradició del drama litúrgic; com a mínim es trobava en contacte vital amb el moviment i totalment exposat a aquestes influències que anaven i venien pel continent d'un monestir a l'altre... Catalunya contenia en els seus límits el mateix germen que va produir els drames en els altres llocs: el ritus franco-romà que prosperava a les escoles musicals monàstiques i la pràctica del cant de les seqüències i dels trops". No es pot oblidar, sobretot, que quan es desenvolupaven els drames litúrgics a les Gàl·lies, el monestir de Ripoll, en el qual el monjo Oliba feia prosperar extraordinàriament els estudis musicals, mantenia relacions sumament fecundes amb Fleury, Moissac, Sant Víctor de Marsella, Sant Marcial de

Limoges, etc.⁶⁹ La resta de la Península Ibèrica, amb l'excepció del nord d'Aragó, "aferrada al ritus mossàrab",⁷⁰ que ignorava els trops, i reformada per Cluny, totalment aliè al teatre litúrgic;⁷¹ va quedar marginada d'aquestes escenificacions incipients que, a la llarga, originaran el primer "teatre", també litúrgic, en vulgar.

Les investigacions que s'han dut a terme a Catalunya⁷² ens demostren l'amplitud del desenvolupament del drama litúrgic a partir com a mínim del segle XI, tant el de tema pasqual com el del tema de Nadal i de l'Epifania. Amb raó, per limitar-nos només a un centre, Jaume Villanueva i Astergo afirmava, en el seu Viaje literario a las Iglesias de España, XII, p. 193), de la catedral de Girona que "Una de las cosas que más deben excitar la curiosidad de los anticuarios en esta iglesia de Gerona es la multitud y singularidad de sus ritos antiguos. Yo creo que así por ellos como por la gravedad de los oficios eclesiásticos mereció esta catedral ser llamada madre de las ceremonias". A la biblioteca d'aquesta madre de las ceremonias es conserva una consueta del segle XIV,⁷³ que conté 8 drames litúrgics medievals, on es troba una referència al trop Quem guaritis i a la representació de la Visitatio sepulchri (et cantores... ordinent Tres Marias et Mercatorem...) i se'ns informa que la representació havia de fer-se sicut ordinatum est in troperio i que, per tant, tenia una tradició anterior al segle XIV. De fet existeix un Troparium-prosarium Gerundense saec. XII a la Biblioteca Nacional de París (Ms. lat. nouv. acq. 495), un Troparium-Prosarium gerundense saec. XV a la Biblioteca de Catalunya de Barcelona (Ms. 911) i un Graduale-troparium Gerundense saec. XV a la Biblioteca de la Col·legiata de Sant Feliu de Girona (Ms. s.n.). En aquest darrer, per exemple, hi ha un fragment d'un manuscrit més antic, del segle XIII o XIV, titulat Respondet Mercator, ja plenament "teatral", que ens relaciona Girona amb Ripoll, on l'escena del mercader era també coneguda. La mateixa consueta gironina ens informa del caràcter "teatral" del trop (fol. 60^v):

Prosa, Victime paschali laudes. Et duo pueri cantent ante letorium versum, Dic nobis, Maria. Et unus puer stans ante altare

sancte Marie induto dalmatica cum alifafa in capite, qui teneat aliquam capcam in manu in representatione resurrectionis Christi. Versa facie uersus chorum respondeat Sepulcrum Christi uiuentis. Et iterum illi duo de Choro dicant Dic nobis, Maria. Et ille qui erit ad altare respondeat angelicos testes. Iterum illi duo de choro dicant Dic nobis, Maria. et ille qui erit ad altare respondit Surrexit Christus Spes mea, et clauiger paret subdiachonem, et diachonus ad euangelium. Postea chorus respondat Credendum est magis.

El mateix tipus d'instruccions trobem en una altra Consueta que es troba a l'església de Sant Feliu.⁷⁴ Pel que fa als drames litúrgics de tema nadalenc, la consueta de la seu gironina (fol. 23^v-24) i la de Sant Feliu (fol. 34) ens indiquen que es representaven els drames relacionats amb l'Ordo prophetarum i la Representatio Partus (ja en català en el segle XV).⁷⁵ També era coneguda la Representatio Martirii Beati Stephani, l'endemà de Nadal, festa dels diaques,⁷⁶ origen de les Epístoles farcides de Sant Esteve del segle XIII. De tots aquests drames litúrgics manuscrits, procedents de Ripoll, dels segles XI i XII, ço que en demostra l'antiguitat.

4.3. El llatí durant el segle XII

A) Durant l'època carolíngia els monestirs foren, com ja hem dit, els focus més importants de civilització; després del segle X, però, quan una nova estructura política, econòmica i intel·lectual comença a prendre forma i cristal·litza en la revitalització de la vida urbana, són les escoles episcopals les que prenen la capdavantera del desenvolupament de la cultura: l'estudi del llatí hi prengué tanta intensitat i perfecció que sovint s'ha parlat del "renaixement" del segle XII.⁷⁷ Amb tot, però, cal no oblidar que "en general, els trets medievals poden advertir-se malgrat l'elegància d'estil dels grans autors. El fet és que la imitació encara no s'havia convertit en un principi estilístic, com

més tard, durant el Renaixement. Hom es sentia encara lliure totalment de crear un estil personal i d'adaptar la llengua a les exigències del moment. L'ensenyament gramatical que donaven les escoles fornïa la base lingüística sobre la qual es creaven noves construccions..."⁷⁸

En el camp de la poesia allò que més destaca durant el segle XI és el gran desenvolupament formal: d'una banda, a través de l'ús, exagerat sovint, de la rima, com per exemple en els versus diferenciales (p. ex.: Unam semper amo, cuius non solvor ab hamo o Cipri, timent dii te: tu fortior es Iove, Dite...), o d'altres complicacions (per exemple, l'ús del vers invertit: Ateragram Roma iem sidroc eulas et oma = Amor te, salve cordis mei amor Margareta); de l'altra, a través del perfeccionament de la mètrica, especialment de l'hexàmetre, que va desenvolupar a partir del segle XI, totes les seves formes medievals, caracteritzades molt sovint per l'ús de la rima interna, com per exemple en el vers lleoní

In terra summus rex est hoc tempore nummus

de la rima entre les darreres síl·labes de cada vers (versus caudati) o de combinacions més complexes, com els versus collaterales (ab/ab)

Noscere defectus delictorum propiorum

Plus habet effectus quam sidera nosse polorum

o els versus cruciferi (ab/ba)

Angelico verbo castus tuus intumet alvus,

Ut fieret salvus homo tentus ab hoste superbo

Aquesta tendència va quedar relativament frenada, sobretot en el camp de la poesia èpica, a partir del 1100 quan en els ambients escolars francesos el renaixement de l'esperit humanístic va permetre de redescobrir la bellesa del vers clàssic. En el camp de la poesia lírica, en canvi, l'oblit de la versificació clàssica fou gairebé total ja que el nou vers rítmic presentava una riquesa de formes molt superior i s'adequava millor a les necessitats específiques de la poesia lírica. Aquesta poesia rítmica, els orígens de la qual ja hem esmentat, va consolidar, durant el segle XII l'estrofa regular, de tal manera que, per exemple, les se-

qüències ja només són recognoscibles per la melodia. És també en aquesta època quan comença a ésser utilitzat el motet, el conductus, etc., i a adquirir un ús extraordinari el vers goliàrdic.

Pel que fa a la prosa, també trobem un desenvolupament interessant, especialment amb relació al ritme. Com és sabut, les clàusules de l'època clàssica (és a dir, les combinacions regulars, a final de frase, de síl.labes llargues i síl.labes breus) s'havien reduït a tres durant l'època imperial:

1.	—	u	//	—	—	u	<u>ducit ad-vitam</u>
2.	—	u	//	—	—	u	<u>victa deserviat</u>
3.	—	~	~	//	—	u	<u>litteris indicare</u>

Aquests tres tipus de clàusules, quan va entrar en crisi la distinció entre vocals llargues i breus, es van simplificar a tres tipus de combinacions regulars de síl.labes tòniques i àtones coneguts amb el nom de cursus:

1.	—	~	//	~	—	~	<u>cursus planus</u>
2.	—	~	//	~	—	~	<u>cursus tardus</u>
3.	—	~	~	//	~	~	<u>cursus velox</u>

Fins el segle X l'ús del cursus, és a dir, de la prosa rítmica, va ser molt escàs, tot i que mai no se'n va perdre el coneixement i fins i tot alguns monestirs, especialment Montecasino, en practicaven l'estudi amb una certa intensitat. És precisament de Montecasino que el 1088 va sortir Giovanni Caetani, cridat a Roma pel papa, per tal de reformar l'ús del llatí de la cancelleria papal. El fet té una importància extraordinària perquè en convertir-se Caetani en papa, amb el nom de Gelasi II, l'ús de la prosa rítmica va estendre's arreu d'Europa. L'any 1187 la Forma dictandi d'Alberto di Morra inicia aquell seguit d'estudis d'altres dictatores que havien de condicionar el llatí i, de retruc, la prosa en vulgar, de totes les cancelleries fins a la fi de l'Edat Mitjana.

B) El llatí a Catalunya durant el segle XII. Ja hem fet esment (a I IV.3.3.2.) de la utilització, en el sistema educatiu de l'escola de Ri-

poll, de l'Ars Metrica de Beda. També hem assenyalat com després del segle XI, en connexió amb la revitalització de les escoles episcopals, es produí a tot Europa un vertader "renaixement" del llatí. Catalunya no en degué pas quedar marginada del tot, sobretot si teníem en compte les relacions que els seus centres culturals més importants havien mantingut, i continuaven mantenint, amb la resta d'Europa. Això, com a mínim, hem de pensar si ateníem la producció llatina de la Catalunya del segle XII i especialment el poema conegut amb el nom de Carmen Campi Doctoris i els poemes que l'Anònim enamorat inclogué en alguns fulls del manuscrit 74 de Ripoll (A.C.A., fons Ripoll) que havien quedat en blanc en el segle X per la mala qualitat del pergamí. El Carmen Campi Doctoris és un poema en llatí sobre El Cid, escrit cap el 1083, la importància del qual ha estat reconeguda per molts investigadors, tot i que sense atribuir-lo a l'activitat intel·lectual del monestir de Ripoll.⁷⁹ Amb tot, però, Roger Wright ha presentat suficients arguments perquè puguem considerar aquest poema (que actualment, i des de 1649, es troba a la Biblioteca Nacional de París, Ms. Latin 5132, procedent de la de Ripoll) com una creació del nostre monestir, que s'ha d'inscriure en les lluites internes que s'esdevingueren en el país després de la mort del comte Ramon Berenguer II "el cap d'estopes" i de la seva atribució a Berenguer Ramon II "el fraticida": el poema hauria estat escrit en un ambient hostil al nou comte (Ripoll pertanyia al comtat de Cerdanya, centre de les activitats en contra del nou comte), tot aprofitant les victòries del Cid, enfrontat a Berenguer Ramon II. Es compon de 45 estrofes sàfiques de quatre versos, tres d'onze síl·labes (---/--/---) i un de cinc síl·labes (---), amb rima homotelèutica. Aquest tipus de mètrica no és estranya a Ripoll: a l'Ars mètrica de Beda, un dels manuals que s'utilitzaven per a l'ensenyament, es descriu (cap. XVIII) precisament l'himne sàfic. Pel que fa a les fonts que han influït aquesta obra, s'han assenyalat Homer, Virgili, Sedulius, la Vulgata i Prudenci. No sembla pas, en canvi, que el Carmen llatí hagi tingut influències d'un poema en vulgar anterior sobre el mateix tema.

Hem de destacar, d'altra banda, que en el mateix manuscrit que conté el Carmen Campi Doctoris apareixen dos himnes més: un en què es celebra la captura de Jerusalem, de cap el 1099, i un panegíric escrit a la mort del comte Ramon Berenguer IV, esdevinguda el 1162. Els poemes de l'Anònim enamorat copiats en el manuscrit quan ja no devia ser utilitzat com a, diguem-ne, manual escolar i que foren dissimulats al màxim -amb versos invertits: p.ex. Laudes alterius ecima = Laudes alterius amice, forma en prosa dels versos copiats, etc.- a causa del seu caràcter amorós, formen un bloc de 22 peces: dos poemes laudatoris (Ad episcopum Metensem i De episcopo papiense), escrits segurament per buscar un protector, una peça adreçada Ad comitissam Frantie (en el text invertit: eitnarfmassi-timocda) i 19 cançons d'amor.

S'ha discutit molt si el copista d'aquests poemes en fou el mateix autor o no. La qüestió és important perquè ens permetria de decidir si un poeta de la qualitat de l'Anònim enamorat visqué a Ripoll o si només hi arribaren els seus poemes -fet que també tindria la seva importància ja que indicaria la recepció d'una certa influència cultural)⁸⁰ Peter Dronke, en un dels últims treballs que s'han ocupat del nostre autor, ha arribat, després d'un estudi minuciós del text, a les següents conclusions:⁸¹

- i) Totes les correccions introduïdes pel copista són d'un tipus perfectament compatible amb correccions del mateix autor i n'hi ha algunes que només són explicables si són de l'autor.
- ii) No s'ha aduït mai cap argument concret en contra de la consideració d'aquests textos com una col·lecció del propi autor que consistiria en transcripció de les seves pròpies cançons, i els fonaments per creure això són més forts del que pensava Nicolau d'Olwer.
- iii) Allò que tenim amb el manuscrit de Ripoll, però, no és pas la còpia final i definitiva de l'autor ni tampoc uns apunts inicials (...) sinó que és probablement una versió que l'autor es

tava encara polint i preparant per a la seva difusió.

Això implicaria, òbviament, que no ens trobem davant d'una bigarrada i heterogènia col·lecció de poemes dispersos, sinó més aviat davant d'una col·lecció homohènia preparada pel mateix autor.

Continuem, però, sense saber la identitat de l'Anònim enamorat, contràriament a allò que afirmava Nicolau, en identificar-lo amb un Arnau de Mont.⁸² És molt improbable, d'altra banda, que el poeta fos un monjo català; més aviat totes les sospites apunten cap a un monjo, resident a Ripoll, però relacionat abans amb el monestir femení de Remiremont. Evidentment, aquest fet té una importància molt relativa -orgulls patriòtics a part- perquè allò que és fonamental és la presència en el nostre monestir -i la consegüent influència- d'un poeta del qual s'ha afirmat que malgrat "que la qualitat de la seva llengua poètica sigui limitada, comparada amb la dels millors poetes amorosos del segle XII, i les seves formes líriques siguin en la majoria dels casos poc estimulants (...) altres característiques del seu treball són tan remarcables que pot ser considerat com un dels poetes més originals de la seva època".⁸³

5. El català pre-literari

Com ja hem afirmat diverses vegades, la llengua que parlaven els habitants de la Catalunya Vella des del segle VIII devia ser ja el català. "No era pas llatí", diu Joan Bastardas, "la llengua que parlaven els barcelonins o gironins durant l'ocupació sarraïna, ni era llatí la llengua col·loquial dels hispans exiliats a la Septimània, arran de la repressió musulmana contra els qui havien col·laborat en la fracassada expedició de Carlemany contra Saragossa l'any 778, o la llengua dels gironins que el 785 feren lliurament voluntari de llur regió a Carlemany o la dels habitants de les comarques de Cerdanya i Urgell que ho feren no gaire més tard. Una llengua romànica parlaven els barcelonins alliberats l'any 801, i aquesta llengua romànica ja no deixarà mai d'ésser ella mateixa. Bé que oberta a influències i pressions externes, evolucionarà sobretot

segons la seva pròpia dinàmica".⁸⁴ L'ús escrit d'aquesta llengua, però, es va retardar considerablement: fins el segle IX no trobem diplomes catalans que ens proporcionin alguna informació, tot i ésser escrits fonamentalment en llatí, sobre algunes de les característiques del romànic i en pocs casos és una informació que ens caracteritzi el català com una llengua diferent dels romànics veïns:

(a) el pas del grup -nd- a -nn- és documentat, per exemple, el 881 en un precepte de Carloman a favor de l'església de Girona: in pago geronnense, s'hi llegeix.⁸⁵ El canvi és ja usual en els documents dels segles X i XI: apennicio (908), connamina (996), commannarei, futur de COMMANDARE (ca. 1035), atennia, imperfet d'ATTENDERE (1074-1102), etc. La simplificació -nn->-n- no sembla pas que s'hagués produït en el segle XI.

(b) la desaparició de les distincions casuals, que diferencia bé el català del romànic de la Gàl·lia meridional on es manté una distinció entre nominatiu i acusatiu, sembla haver-se produït des del mateix origen de la llengua.⁸⁶ Només es mantenia el cas nominatiu en alguns predicats nominals: en un diploma del segle XI trobem go fideles vos ende seré on la terminació de fideles recorda bé el cas nominatiu del llatí. Encara en el segle XIII trobarem algun record d'aquest ús, tan limitat, del nominatiu a les Homilies d'Organyà o a les Vides de Sants Rosselloneses que "recorda curiosament les condicions de conservació del cas recte en reto-romànic".⁸⁷

(c) El lèxic és molt més generós a proporcionar-nos informació. Joan Bastardas,⁸⁸ en el treball que seguim gairebé al peu de la lletra, ens informa de l'ús, per exemple, del nom de la "truita", el peix de riu, des del segle XII: et exeunt ad comitem .mc. truites salades et pro unaquaque ebdomada de sancto Iohanne unque ad festum sacti Michaelis .lx. truites et iste sunt feuo baiuli. Els noms que indiquen relació de parentiu són força ben coneguts.⁸⁹ muller, nét, avi, nebot, cunyat, cosí, besavi, besàvia, besnét, besnéta surten abans del segle XI; tia, en can

vi, només surt el 1080 (et ad sua tia ag tonna .i.); germà, en canvi, no surt enlloc, potser per l'existència en català de frater.

La llista de mota, a vegades més o menys llatinitzats, afecta tots els camps: l'agricultura -llenya, col, armolls, formatge (legna, Kols, almols, formaticos: 1041-1075), noguer, castanyer (kastagnarius et nogarius: 875), claper (et ascendit ipse terminus inde usque in ipso collo ad ipso clapario: 994)-, el joc -escacs (et ad s.Egidii cenobii ipsos meos scachos ad ipsa opera de ecclesia: 1008) o daus (ut nullus homo habitans uille Cardone, si luxerit tabulis uel dads cum munere comune, donet .xii. denarios)-, els dolços -neules (pigmenti et nebularum: 1098)-, o, fins i tot, el nom obscè carall (a través del topònim Caralio peruenit usque in sumitatem ipsius montis qui uocatur Caralio: 982), que ja el 974 havia estat evitat en un document per inhonestum atque incompositum nomen.

De vegades és a través d'una ultracorrecció que podem endevinar com devia ser la llengua catalana parlada en aquesta època pre-literària: així, en un document de 1074-1102 llegim et non abscondam neque negabo me uidere te siue tuum nuncium quociens tu interrogabis me per te uel per tuum nuncium poder de predicto castro, on "l'ús d'interrogare amb l'accepció de petere demostra que demandare presentava una doble accepció, la de petere i la d'interrogare".⁹⁰

Cal tenir present, finalment, la important quantitat de mots derivats directament del lèxic llatí específic del feudalisme, importat, en general, de les terres de la Gàl.lia. Eulàlia Rodón Binué⁹¹ ja ha fet notar com, tot i que part del lèxic del feudalisme va desaparèixer juntament amb la institució que el va crear, una bona part del lèxic del català actual i, per tant, del lèxic dels segles XI i XII, n'és un derivat directe. Així, HOMINATICUM, "l'acte de fer-se homo d'un senyor" ha passat al català actual, amb una ampliació semàntica, homenatge; PAGENSE, format sobre PAGUS "aldea", amb el significat de "persona que habita una aldea", ha originat pagès; *MANSIONATA, "la gent que habita en una matei-

xa zasa: familiars i criats", ha donat mainada, en català antic "gent d'armes" i actualment "grup de nens"; CABALLARIUS "el que va a cavall", format sobre CABALLU, ha originat cavaller; ADDUBARE, del fràncic DUBBAN "colpejar", que significava en el lèxic feudal "el cop a l'esquena que rebia el cavaller", origen de l'actual adobar; BACALLARIUS, utilitzat en els segles X, XI i XII per indicar un tipus de gent del camp, intermedi entre els cavallers i els simples pagesos, que ha donat dos noms, contradictoris semànticament a causa del propi significat originari a cavall entre l'estament superior i l'inferior: bacallar, en català antic "home de baixa condició" (cfr. el bellaco castellà), i batxiller "antigament aprenent" i actualment "aspirant a universitari"; DESFIDARE o DIFFIDARE, "revocar la fidelitat deguda al senyor", origen del català desafiar, usual als Usatges i a les cròniques de Jaume I, Ramon Muntaner o Pere III; etc.

Hem de tenir en compte, d'altra banda, que el llatí dels documents -no pas el de les obres diguem-ne "literàries"- "és sempre només una segona llengua apresada, i de vegades mal apresada, per gent que ha nascut, viu i pensa en una llengua romànica", el català, i que, per tant, és comprensible que "el català hi aflori necessàriament i en més ocasions de les que hom podria imaginar".⁹² En l'acte de la traducció que efectua l'amanuense, sobretot quan no repeteix fórmules fixades, és lògic començar a vacil·lacions entre dues paraules més o menys sinònimes (commendatio i commanda, potestativus i poderós, potestas i poder, adiutor i valedors etc.) o usos hipercultes per tal d'evitar mots genuïnament llatins però sentits com a romànics (patronus per senior, equitare per caballicare, minime per minus, etc.).⁹³ En tots dos casos podem extreure no poques informacions sobre com devia de ser la llengua parlada normalment. Fins i tot no és estrany que la solució romànica predomini obertament sobre la llatina, de vegades llatinitzada a través de sufixos⁹⁴ (cavalgatas, cumbatudam, destreto, desemparaverit, engannun, inganno, esse fadigatum, operturam, fatigamentum, reptamentum, etc.) o de vegades ja sense amagar-ne gens el caràcter romanç: tollta, disnar, loger, assalt, acapte,

encalc, aguayt, lexas, lleudas, compra, pedadges, defendre, defenescho, enmendare, engannare, engan, cavalgadas, etc. No cal insistir en què no més un estudi més complet sobre aquest tipus de documentació ens permetrà de fer, en el futur, una caracterització menys general que aquesta d'això que hem anomenat el català pre-literari.

Els contactes entre el món franc i la Marca Hispànica, que es reflecteixen, òbviament, en la comunitat del lèxic feudal, no impliquen pas, però, que tots els elements que diferenciïen lèxicament el català de la resta de les llengües ibero-romàniques i que l'acosten al gal·lo-romànic en siguin una conseqüència. De vegades s'ha afirmat, per defensar l'ibero-romanisme inicial del català, que "No es pas forçós que totes aquestes divergències apareguessin ja a l'època imperial, ni en la visigòtica; la majoria degueren sorgir a l'últim període de formació dels romanços, quan Catalunya depenia de l'estat Carolingi".⁹⁵ Amb tot, però, Germà Colon⁹⁶ ja ha insistit en què és inconcebible que una llengua canviï de sobte denominacions tan fonamentals com uns pretesos i desconeguts derivats autòctons de FABULARI, COMEDERE, MENSA, FERVERE, AFFLARE, FORMOSUS, QUAERERE, *BUSK-, SOBRINUS, etc., pels actuals parlar, menjar, taula, bullir, trobar, vell, voler, cercar, cosí, etc. I això sense menysprear la important influència franca. Joan Bastardes, en el treball que hem esmentat, ha estudiat alguns mots presents a les llengües ibero-romàniques i que, en la documentació de l'època apareixen també en el llatí de Catalunya. En la major part dels casos, però, n'ha donat una explicació que ens allunya de la hipòtesi que estem comentant i que presuposa l'existència d'un "llatí hispànic". Així, per exemple, ha detectat l'ús del verb IRE, origen del castellà ir, en lloc de l'ANDARE origen del català actual anar (in ipso anno quando homines exierunt de comitatu Barchinona et fuerunt in alias regiones: 1011)⁹⁷ o l'ús d'AMARELLUS, origen del castellà amarillo, en lloc del CROCUS origen del groc del català actual. Una deducció poc afinada podria permetre d'afirmar la comunitat ibero-romànica del llatí origen del català. Amb tot, però, l'ús del verb IRE no era exclusivament hispànic: "Fuit per iuit és un

d'aquells vulgarismes que han triomfat a Hispània, però no és un vulgarisme nascut a Hispània i per això no és sorprenent que el trobem en un text merovingi Vita Landiberti: fuimus uisitare Romam, i encara a Molière (Prec.Rid.): un impromptu que je fis hier chez une Duchesse de mes amies que je fus visiter." AMARELLUS, d'altra banda, que sí que és una innovació típicament hispana i que apareix en un document de Ripoll de l'any 923 (planeta .i. colore amarella diocodrina) "fa l'efecte d'ésser un terme mossàrab que s'aplica solament a les teles precioses importades de l'Espanya ocupada pels àrabs. El groc d'aquestes teles devia ésser especialment apreciat".

4.6. El romanç de la Catalunya Nova abans de la conquesta catalana

A § 4.2. hem esmentat que, durant el regnat de Ramon Berenguer els comtats de Barcelona, Girona i Ausona, el nucli fonamental de la Catalunya Oriental, s'havien estès cap a ponent a través de les conquestes de Camarassa (1050) i Pilçà (1076) de tal manera que, d'una banda, s'enllaçava geogràficament amb Aragó i, de l'altra, es barrava el pas a l'expansió natural de la Catalunya Occidental. A mitjans del segle XII Ramon Berenguer IV s'apoderava de Lleida, Tortosa i Fraga.

Sembla ser que en aquesta època encara no s'havia acomplert del tot, en aquestes terres fins ara dominades pels àrabs, la desaparició de nuclis mossàrabs, que parlaven una llengua romànica derivada del llatí autòcton (cfr. § V.4). Aquests nuclis devien de tenir una importància molt relativa, fins al punt que el professor Joan Vernet ha pogut afirmar "que la frontera superior siguió el desarrollo cultural de Córdoba, y que cuando ésta superó a la cultura cristiana, también aquella la sobrepasó, siendo ambas regiones nucleos de irradiación de la civilización de al-Andalus hacia los países cristianos vecinos"⁹⁸ El nombre de lleidatans i, sobretot, de tortosins que viatjaven a Orient i a Còrdova per tal d'estudiar, dels que ensenyaven matemàtiques ('Abd Allāh b. Fīrruh, s. XI, de Tortosa, i el seu deixeble Abū Bakr Muhammad b. al-walīd

al-Turtūshī, per exemple), en relació especialment amb el problema dels números fraccionats, tant important en la complexa i important qüestió de la partició de les herències prescrita per l'Alcorà i amb la qual s'ha de relacionar el Boethius Aritmethica de Ripoll (Ms. 168) ja esmentat,⁹⁹ dels filòlegs ('Abd al-Rahmān b. 'Alī al-Malik b. 'A'id, mort el 978, de Tortosa, dels metges (Sa'id b. Yahya al-Jashbāb, d'Oscā, resident a Lleida i a Tortosa, on va morir el 930), etc., prou que ens demostra la intensitat i qualitat de la cultura àrab de la futura Catalunya Nova i, consegüentment, el caràcter secundari que devia de tenir-hi la cultura, i la llengua, dels nuclis mossàrabs. Amb tot, l'estudi d'aquests nuclis, sobretot pel que fa als noms de persona, té un interès considerable amb relació a la caracterització, molt provisional de moment, de la llengua, derivada del llatí de la "Baixa Catalunya", que parlaven.

Samuel Gili Gaya¹⁰⁰ va iniciar l'estudi d'una còpia del segle XIV, continguda en el Llibre vert petit de l'Arxiu Municipal de Lleida, d'un text, escrit el 1168 i el 1176 sobre la delimitació dels antics termes de la ciutat quando sarraceni terminaverunt Ilerdam. Aquest etx, fou escrit quan encara era viu el record dels noms de les persones i dels llocs de l'època aràbiga -hem de tenir present que la conquesta de Tortosa i de Lleida no va comportar, per primera vegada, l'expulsió de la població àrab- i, per tant, ens pot proporcionar una informació valuossíssima des d'un punt de vista lingüístic. El fet que ens hàgin de limitar a una còpia del segle XIV invalida, òbviament, la toponímia i els fragments romànics del document: aquella perquè pogué ésser catalanitzada pel copista "modern" i aquest perquè pot ésser un reflex d'un tipus de llatí contaminat pel català del segle XIV, el del copista, i no pas pel romanç lleidatà del XII. Els noms de persones, però, ja no devien de tenir sentit pel copista i, per tant, eren poc susceptibles d'adaptacions. El seu interès, és, així, indubtable. En el document, deixant de banda els noms àrabs, trobem els següents noms romànics, més o menys arabitzats amb els prefixos al-, Abu- o Abin-:

1. Avinferre, avui Vinferri
2. Avinfortunys < Fortuny, < ll. FORTUNIVS, nom corrent seguit del sufix -olu
3. Alroge < Roger
4. Abinhumet < Homet, < ll. ULMETU
5. Avacanicelas, que podria provenir de l'àrab KANISA "església cristiana", o del llatí CANNA "canya", seguit en tots dos casos del sufix llatí -ELLA.
6. Avinuniç < Junici, genitiu de JUNICUS (?).
7. Avinpelach < PELAGIU (?)¹⁰¹
8. Xatavi "el de Xàtiva" < ll. SAETABIS, amb el sufix àrab -i identificat amb el resultat català derivat d'-INU.

De l'anàlisi lingüística d'aquests noms de persona podem deduir els següents fets:

a) È i Ö tòniques del llatí no diftongaven (-ËLLA a Avacanicellas i -ÖLU a Avinfortunys). Aquesta característica diferencia el romanç autòcton de Lleida del de València on amb vacil·lacions es produïa una certa diftongació i l'acosta al romanç català. És per això que R. Menéndez Pidal considerà la Baixa Catalunya com una zona de "dialecto mozàrabe extinguido o moribundo a partir del siglo XII, y que era análogo al catalán (sin diptongación de e, o)". El nom Avinferre del nostre document confirma la no diftongació (< FERRUM) en el cas que s'accentués sobre la primera e; si l'accentuació era Avinferré, aleshores seria un exemple de conversió del sufix -ARIU en /é/ semblantment a allò que s'esdevé en català (ferrer, sabater, forner...) i diferentment a allò que s'esdevenia en el romanç del País Valencià (on -ARIU > -air): ferrair, sabatair, fornair...

b) Desaparició de -r final (Alrogé). Aquesta característica, un exemple més de la qual és l'escriptura àrab de Balagué, sense -r, acosta també el romanç lleidatà al romanç català i l'allunya del de València on -r final, com encara avui en el català que s'hi parla, no era muda.

Fixem-nos que si Avinferre hagués tingut una pronúncia aguda seria un exemple més d'aquest fenomen.

c) -IM-> -m- (Abinhumet < ULMETU). En aquesta evolució coincideixen el romanç lleidatà, el català i el romanç valencià.

d) Observem, finalment, la caiguda de la -o final (Avinhumet) i la formació del plural amb -s darrere consonant (Avinfortunys).

És obvi que el nombre de dades aportades per l'estudi de S. Gili Gaya és insuficient per tal d'arribar a conclusions definitives. Amb tot, però, dos fets semblen confirmar-se: en primer lloc, que el romanç de Lleida, allò que sol anomenar-se el mossàrab lleidatà, és molt semblant a la llengua catalana que hi dugueren els conqueridors i, en segon lloc, que hi ha notables diferències -precisament les que l'acosten al català- amb el romanç de València -el mossàrab valencià (cfr. § V.4.). Com diu Gili Gaya, la conquesta catalana "debió de traer muy pocas novedades lingüísticas a las comarcas del bajo Segre y del Ebro".¹⁰²

Notes

- (1) Sobre les precaucions amb què s'ha d'utilitzar el terme de Marca Hispànica, cfr. Ramon d'Abadal, Nota sobre la locución Marca Hispànica, BRABLB, XXVII (1957-1958), ps. 157-158. Vegeu també J.M. Salrach i M. Aventin, Els orígens històrics, Barcelona, 1977, esp. ps. 24-26.
- (2) Vegeu Ramon d'Abadal, Els primers comtes catalans, Barcelona 1958 i Santiago Sobrequés, Els grans comtes de Barcelona, Barcelona 1961. Són útils, també, els resums de Ramon d'Abadal, El domini carolingi, dins Moments crucials de la història de Catalunya, Barcelona 1962, ps. 25-49 i el llibre de J.M. Salrach i M. Aventin, Els orígens històrics.
- (3) Despoblada des del 826, amb la revolta de Aissó i Guillemon, fill de Berà, contra Carlemany.
- (4) J.M. Salrach i M. Aventin, Els orígens..., p. 86.
- (5) S. Sobrequés, Història de la producció del dret català fins el Decret de Nova Planta, Llibre del segons congrés jurídic català, Barcelona 1972. El treball de S. Sobrequés ha estat reproduït a Girona l'any 1978 pel Col·legi Universitari de Girona.
- (6) Vegeu el capítol V d'aquest llibre. És interessant el treball de Juan Vernet, El Valle del Ebro como nexa entre Oriente y Occidente, BRABLB, XXIII (1950), ps. 249-286, perquè ens mostra fins a quin grau havia penetrat la cultura àrab a les zones frontereres amb la Catalunya Vella.
- (7) Cfr. Miquel Barceló, L'or d'al-Andalus circulant als comtats catalans entre 967 i 1100; un or vist i no vist?, Symposium Numismático de Barcelona, Barcelona 1979, ps. 313-327. No és pas segur, però, segons Barceló que aquest or contribuís al desenvolupament del comerç en aquesta època, contràriament a allò que nosaltres afir-

mem seguidament.

- (8) H. Pirenne, Mahomet et Carlemagne, París 1970.
- (9) Es, per exemple, fonamental el De litteris colendis, redactat segurament per Alcuí, on es donen les normes sobre l'ús del llatí.
- (10) R. d'Abadal, El domini carolingi, pàg. 36.
- (11) A.M. Mundó, La cultura i els llibres, dins Història de Catalunya, Salvat, Barcelona 1979, ps. 262-274.
- (12) A.M. Mundó, La cultura i els llibres, ps. 263-264.
- (13) Cfr. la nota 19 del cap. III.
- (14) R. Beer, Die Handschriften des Klosters von Santa Maria de Ripoll, Vienne, I, 1907 i II, 1908. Traduït al català per P. Barnils dins BRABLB, 1909 i 1910.
- (15) E. Junyent, La Biblioteca de la canònica de Vich en los siglos X i XI, dins Gesammelte zur Kulturgeschichte Spaniens, XI, Münster 1963, ps. 136-145.
- (16) A.M. Mundó, La cultura i els llibres, p. 266.
- (17) A.M. Mundó, La cultura i els llibres, p. 266.
- (18) P. Riché, Les écoles et l'enseignement dans l'Occident chrétien de la fin du Vè siècle au milieu du XIè siècle, París 1979, p. 159.
- (19) Ll. Nicolau d'Olwer, L'escola poètica de Ripoll en els segles X-XIII, AIEC, 1915-1920, ps. 3-84.
- (20) M.C. Díaz y Díaz, Las primeras glosas hispánicas, Barcelona U.A.B., 1978, p. 16. Cfr. també Juan Llauro, Los glosarios de Ripoll, Analecta Sacra Tarraconensia, 1927 (ps. 331-389) i 1928 (ps. 271-341) i Joan Bastardes, Nota sobre la influència dels glosaris en el llatí medieval català (segles X-XI), In Memoriam Carles Riba (1959-1969), Barcelona 1973, ps. 67-73.
- (21) P. Riché, Les écoles et l'enseignement..., ps. 158-161. És fonamental l'obra d'Higiní Anglés, La música a Catalunya fins el segle

XIII, Barcelona 1935.

- (22) Lluís Nicolau d'Olwer, La Catalogne à l'époque Romane, Paris 1932, p. 186.
- (23) P. Riché, Les écoles et l'enseignement..., p. 161.
- (24) Ll. Nicolau, La culture..., p. 188, n. 1.
- (25) Ll. Nicolau, La culture..., p. 244.
- (26) Villanueva, VIII, 51.
- (27) Cfr. § IV.6.
- (28) Més endavant estudiem les repercussions d'aquestes relacions amb relació al naixement del drama litúrgic a casa nostra.
- (29) Ll. Nicolau, La culture..., ps. 206-208, ha estudiat aquestes relacions i d'altres amb Sant Víctor de Marsella.
- (30) Lluís Nicolau d'Olwer, Gerbert (Silvestre II) i la cultura catalana del segle X, EUC IV, 1910, ps. 322-358. El text de Gerbert diu el següent: De multiplicatione et divisione numerorum, Joseph sapiens sententias quasdam editit, eas pater meus Adalbero Remorum Archiepiscopus vestro studio habere cupit (p. 336, ml).
- (31) Ll. Nicolau, Gerbert..., ps. 336, n. 8: Itaque librum de astrologia translatus a te michi petenti dirige, et si quid mei voles in recompensationem, indubitate reposce.
- (32) Ll. Nicolau, Gerbert..., p. 337, n. 7: De multiplicatione et divisione numerorum libellum a Joseph Hispano editum abbas Warnerius penes vos reliquit, eius exemplar in commune rogamus...
- (33) M.C. Díaz y Díaz, La cultura visigótica del siglo VII (1958) dins De Isidoro al siglo XI, Barcelona 1976, ps. 23-55. La citació és de les ps. 52-53.
- (34) P. Riché, Les écoles et l'enseignement..., ps. 92-96.
- (35) H. Pirenne, Mahomet et Carlemagne, Paris 1970.

- (36) A.M. Mundó, La Cultura i els llibres, p. 268.
- (37) A.M. Mundó, La cultura i els llibres, p. 268.
- (38) M. Barceló, Una nota entorn del "Llibre dels reis francs" regalat pel bisbe Gotmar de Girona, l'any 384/940 a al-Hakam, a Còrdova. AIEG XXV, I, 1979-80, ps. 127-136.
- (39) A.M. Mundó, La cultura i els llibres, p. 268.
- (40) Jaume Riera i Sans, "Judeo-català", GEC 1975, VIII, p. 793.
- (41) Dag Narberg, Manuale di latino medievale [1968], Firenze 1974, ps. 62-63.
- (42) Dag Norberg, Manuale..., ps. 62 i ss.
- (43) Dag Norberg, Manuale..., p. 64.
- (44) Afavorit en gran mesura per la influència dels mestres irlandesos que de sempre havien tingut molt clara la irreductible diferència entre el seu vulgar i el llatí.
- (45) La idea tradicional d'una coexistència del llatí i del romanç com a llengües parlades en aquesta època i de l'exclusivitat del llatí en el camp de l'escriptura -que és la base en la qual es fonamenta l'afirmació que a partir del perfeccionament del llatí escrit promogut per la renovatio carolíngia neix la consciència de la diferenciació entre el llatí i els vulgars- ha estat qüestionada, recentment, per Roger Wright a Speaking, Reading and writing late latin and early romance (Neophilologus, LX, Nº 2, abril 1976, ps. 178-189). Segons aquest investigador, el desconeixement actual sobre les relacions entre llengua escrita i llengua parlada a nivell teòric han impedit d'analitzar amb correcció la qüestió. La hipòtesi de Wright consistiria a afirmar que "només algun temps després de l'elecció entre dos sistemes d'escriptura [el del llatí i el del romanç] el poble va començar a considerar el llatí i el romanç escrit com dues llengües distintes més que no pas com dues maneres distintes de plasmar la mateixa llengua en el paper"

(p. 178). L'argumentació de Wright es pot resumir en el següent fragment, extret del seu suggerent treball, que tracta de la significació de la reforma carolíngia: "Fins que no es va dur a terme un intent de reeducació dels clergues i el llatí s'escrivía com a les èpoques anteriors [l'època merovíngia], la major part dels documents de la Romània eren escrits de la mateixa manera com s'ha escrit sempre qualsevol llengua: algunes persones escriuen millor que d'altres, però la correcció de la seva escriptura no ens diu res respecte a com parlaven: les persones que escriuen correctament no parlen, necessàriament, d'una manera arcaica [en llatí classicitzant i no pas en vulgar en el nostre cas].

Aquesta qüestió no es va plantejar mai en el món no romànic on l'aprenentatge del llatí va equivaler a l'aprenentatge de la llengua imperial a través d'aprendre en primer lloc a llegir i a escriure i, en segon lloc (si és que això passava) a aprendre a parlar. D'acord amb això és lògic que el millor llatí del segle VIII aparegui fóra de l'àrea romànica: Beda, d'Anglaterra (que va escriure un tractat d'ortografia). L'anglosaxó Alcuí va aprendre, així, el llatí com una llengua escrita. Quan es va traslladar a la cort de Carlemany la seva primera tasca va consistir a ensenyar la gent a escriure segons la manera antiga; la segona va consistir a ensenyar-los com pronunciar quan llegien en veu alta o recitaven algun text oficial. Les seves regles es van publicar en un tractat d'orthographia, és a dir, en un tractat sobre com escriure correctament: no sobre com dominar una llengua diferent, sinó sobre com escriure l'única llengua que coneixien acceptablement. La llengua que cadascú parlava en la vida real va veure's poc afectada: però quan es produïa la lectura en veu alta Alcuí insistia que s'havien de seguir unes regles, que probablement coincidien amb la manera com ell havia après a llegir en veu alta a York. Totes les lletres del text escrit s'havien de pronunciar clarament de manera que el nombre de sons que cada paraula tenia en la lectura o

la recitació coincidís amb el nombre de lletres que tenia en el text escrit. Això fou important per a tota lectura feta probablement amb veu alta però no va afectar els clergues en les ocasions no oficials (...). L'efecte immediat fou la conversió de la llengua, que era llegida o escrita, en una cosa tan distinta del vernacle que va esdevenir inintel·ligible. Això no tenia massa importància en el ritual litúrgic però, en canvi, feia absurds els sermons, la finalitat dels quals rau, precisament, en la seva comprensibilitat per part dels il·lustrats. Així, el canon disset del Concili de Tours de 813 demana als clergues que es limitin en l'ús del nou sistema quan pronunciessin homilies i que, en canvi, usin la seva llengua normal que era la que, vint anys abans, haurien utilitzat en qualsevol ocasió." (-àg. 181).

Segons això, el terme transferre del canon 17 del Concili de Tours no voldria dir traduir, com nosaltres hem interpretat, sinó, més aviat, canviar, en el sentit de no usar les normes de pronunciació d'Alcuí sinó d'utilitzar les que eren usuals a l'època merovingia. Vegeu, sobre aquest darrer aspecte, Francesco Sabatini, Dalla "Scripta Latina Rustica" alle "Scriptae Romanze", SM³ IX, 1968, ps. 320-358, on, en estudiar els Juraments d'Estrasburg (842), afirma que els fragments que fins ara havíem considerat escrit en romanç i expressius de la consciència lingüística de què parlem foren escrits "utilizzando e sviluppando le sperienze di una tradizione precedente, sentita come molto affine" (p. 344). Per a ell, "La "coscienza del volgare", cioè dell'autonomia del volgare, si è maturata e definita in un periodo molto lungo e al limite si può dire affermata, in sede teorica, solo con Dante" (p. 347).

- (46) B. Migliorini, Storia della lingua italiana, Firenze 1960, p. 90.
- (47) B. Migliorini, Storia..., p. 99.
- (48) Ll. Nicolau d'Olwer, Gerbert..., p. 337.

- (49) Ll. Nicolau d'Olwer, L'escola poètica de Ripoll... amb l'edició dels textos conservats de l'abat Oliva i dels monjos Joan i Oliva.
- (50) Pere Pujol, L'acte de Consagració i dotació de la catedral d'Urgell, de l'any 819 ó 839, ER II (1917), ps. 92-115.
- (51) Aquest Capbreus se'ns ha conservat en una còpia del segle XIII editada recentment, juntament amb l'Acta per Cebrià Baraut, Consagracions d'esglésies a la diòcesi d'Urgell, "Urgèllia" 1, 1979. Podria ser, per tant, encara que ho creiem improbable, que les grafies en "vulgar" fossin de la còpia i no apareguessin a l'original.
- (52) Kitab al-masalik wa-l-mamalik "Llibre dels camins i dels regnes", ed. M.J.D. Goeje, Leiden 1967; citat per Joan Bastardes, El català pre-literari, Actes del IV Col.loqui de la llengua i literatura catalanes, Barcelona 1977, ps. 37-64, la citació és a la p. 41.
- (53) J. Villanueva, Viaje literario a las iglesias de España, XV, 1851, apèndix 34, p. 281; citat per Joan Bastardes, El català pre-literari, p. 41.
- (54) Ed. J. Mabillon, Acta sanctorum ordinis sancti Benedicti, VII (saec. V), Venècia 1737, 15, p. 858; citat per Joan Bastardes, El català pre-literari, p. 41.
- (55) Joan Bastardes, El latín Medieval, ELH I, 1960, p. 284, n. 25.
- (56) Joan Coromines, DCELE. Aleve: "Probablemente del ár. ceib "vicio, defecto, acción culpable"; en la Edad Media aleve fue sólo sustantivo con el sentido de "alevosía", y el empleo como adjetivo, que no aparece hasta el siglo XVI, parece debido a un error gramatical por haberse anticuado el vocablo".
- (57) Joan Coromines, D'alguns germanismes típics del català, Entre dos llenguatges, III, ps. 5-44: BAUZIA fora l'etimologia de bare (=traïdor"). Com a verb, bozavit apareix en un document de l'any 957 (p. 10). BAUZIA derivaria d'un mot germànic *BAUTI < *BAUSI

"engany".

- (58) Seguim gairebé al peu de la lletra Dag Norberg, Manuale di latino medievale [1968], Firenze 1974, ps. 62-82.
- (59) "Canta, parafonista, la paraula celeste i eterna al.leluia amb una perfecta armonia, i vosaltres, armoniosa assemblea, canteu la repetida melodia".
- (60) Annalecta Hymnica XLIX, p. 49..
- (61) Dag Norberg, Manuale..., p. 79.
- (62) Richard B. Donovan, The Liturgical Drama in Medieval Spain, Toronto 1958, p. 168.
- (63) E. Auerbach, Lenguaje literario..., p. 264.
- (64) E. Auerbach, Lenguaje literario..., p. 255.
- (65) Richard B. Donovan, The liturgical Drama..., p. 168.
- (66) Ll. Sardà, La introducció de la litúrgia romana a Catalunya, II Congrés litúrgic de Montserrat, III, Montserrat 1967, ps. 9-19.
- (67) Alexandre Olivar, Les supervivències litúrgiques autòctones a Catalunya en els manuscrits dels segles XI-XII, II Congrés Litúrgic de Montserrat, Montserrat 1967, ps. 21-89.
- (68) Robert B. Donovan, The Liturgical Drama..., p. 29.
- (69) Lluís Nicolau d'Olwer, La Catalogne romane..., ps. 205 i ss.
- (70) El 1080 fou introduïda oficialment, amb el Concili de Burgos, la litúrgia romana a l'occident peninsular.
- (71) Francisco Rico, Las letras latinas del siglo XII en Galicia, León y Castilla, Abaco 2, Madrid 1969, ps. 9-91; la citació és de la p. 27. R.B. Donovan, The Liturgical Drama..., p. 171, ha suggerit que al retard de la introducció de la litúrgia romana a l'occident peninsular s'ha d'afegir el fet que els drames litúrgics degueren entrar ja en llengua vulgar, cosa que els feia inviablès, com a causa de la poca fortuna que hi tingué aquest gènere litúrgic.

- (72) R.B. Donovan, The Liturgical Drama..., és el millor treball sobre aquesta qüestió.
- (73) Consueta antiquissima Ecclesia Gerundensis, 1360, Biblioteca Capitular.
- (74) Consueta Ecclesiae Sancti Felicis, Saec. XV, fol. 73^v.
- (75) R.B. Donovan, The Liturgical Drama..., p. 115.
- (76) Segons es pot veure a la Consueta de la catedral de Girona (cfr. n. 87), fol. 26^v.
- (77) Cfr. J. Ghellinck, L'essor de la litterature latine au XIIe siècle, Brussel·les 1954².
- (78) Seguim en tot a D. Norberg, Manuale..., ps. 83-111. La citació és de la p. 87.
- (79) Cfr. Roger Wright, The first Poem on the Cid: the Carmen Campi Doctors, "Papers of the Liverpool Latin Seminar", 2^{ond} volume, 1979, ps. 213-248. En aquest treball es dona una bibliografia sobre el Carmen que aquí ens ocupa.
- (80) Vegeu Lluís Nicolau d'Olwer, L'escola poètica de Ripoll en els segles X-XIII, AIEC, 1915-1920, ps. 3-84, i Peter Dronke, The Interpretation of the Ripoll Love-Songs, Romance Philology, XXXIII, 1, 1979, ps. 14-42; a la nota 1, p. 14, hi ha una exhaustiva bibliografia sobre aquesta qüestió.
- (81) Peter Dronke, The Interpretation..., p. 16.
- (82) Peter Dronke, The interpretation..., p. 19. Lluís Nicolau d'Olwer, L'escola..., p. 13.
- (83) Peter Dronke, The interpretation..., p. 42.
- (84) Joan Bastardas, El català pre-literari, p. 39.
- (85) Joan Bastardas, El català pre-literari, p. 43.
- (86) Joan Bastardas, El català pre-literari, p. 40.

- (87) Joan Coromines, Vides de Sants Rosselloneses, dins Lleures i converses d'un filòleg, Barcelona 1971, ps. 310-11. Cfr. V.8.
- (88) Joan Bastardas, El català pre-literari, p. 45-51.
- (89) Paul Aebischer, Sur quelques noms de parenté en catalan, ER XIII (1963-1968), ps. 13-25.
- (90) Joan Bastardas, El català pre-literari, p. 48.
- (91) Eulàlia Rodón Binué, El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña, Barcelona 1957; cfr. l'exposició general de la Introducción, ps. V-XXVIII.
- (92) Eulàlia Rodón Binué, El lenguaje..., p. XXIV.
- (93) Eulàlia Rodón Binué, El lenguaje..., p. XXV.
- (94) Eulàlia Rodón Binué, El lenguaje..., p. XXV.
- (95) Rafael Lapesa, Historia de la lengua española [1942], Madrid 1980, vuitena edició molt augmentada; p. 108.
- (96) Germà Colon, Quelques considérations sur le lexique catalan, La linguistique catalane, París 1973, ps. 239-287; p. 262.
- (97) Joan Bastardas, El català pre-literari, ps. 52-54.
- (98) Juan Vernet, El Valle del Ebro como nexo entre oriente y occidente, BARBLE XXIII, 1950, ps. 249-286. Totes les notícies que segueixen les he tretes, si no indico el contrari, d'aquest interessantíssim treball.
- (99) Cfr. p. 13 d'aquest capítol.
- (100) Samuel Gili Gaya, Notas sobre el mozárabe en la Baja Cataluña, Actas del VII Congreso Internacional de Lingüística Románica, Barcelona 1955, ps. 483-492.
- (101) Tot i que Pelai < PELAGIUS és un nom gairebé desconegut a Catalunya, Gili Gaya dóna, en el treball esmentat (p. 486), un exemple de Pelai a la Ribagorça del segle XII.
- (102) S. Gili Gaya, Notas..., p. 490.

V. D'ALFONS I DE CATALUNYA A JAUME I (1162-1276): ENTRE OCCITANIA I LA CONQUESTA DEL SUD-EST PENINSULAR

1. Límits

Estudiarem, en aquest capítol, el període que va des de l'inici del regnat d'Alfons I el Cast (1162-1196), el primer comte-rei, que dominava tot l'Aragó conquerit als àrabs i la Catalunya estricta sencera (vegeu el mapa 1,¹ que mostra les terres que heretà del seu pare Ramon Berenguer IV), fins la mort de Jaume I el Conqueridor (1228-1276) moment en què es clou, pràcticament, l'expansió catalana en terres musulmanes. Comprèn, per tant, els regnats d'Alfons I el Cast, de Pere el Catòlic (1196-1213) i de Jaume I.

2. Esdeveniments polítics

Dues direccions expansionistes marquen la política catalana durant el període que va de mitjan segle XII fins la fi del segle XIII: pel nord, l'Occitània, a l'altra banda dels Pirineus; pel sud, les zones de l'est peninsular que posseïen encara els musulmans (el País Valencià i les Balears). Els interessos catalans a l'Occitània venien de l'època del casament de Ramon Berenguer III amb Dolça de Provença (1112), quan "un vast horitzó, així espiritual com material [s'obrí] a Catalunya. Un idioma fratern era parlat en ambdues contrades; hi brillava, esplendorosa, la poesia dels trobadors; les recíproques influències [contribuïen] a l'estructuració de l'art romànic; el comerç i el poder marítim dels dos països, per l'estímul de l'intercanvi i de la comunicació natural entre ells, en resultaria aviat acrescut..."² Pel que fa a la possible expansió cap el sud, amb Ramon Berenguer IV, ja ho hem vist, s'havia acomplert, després de l'enfortiment que representà la unió catalano-aragonesa, la conquesta de la Catalunya estricta (Tortosa 1148, Lleida 1149) i les terres encara musulmanes havien estat repartides entre Castella i la corona catalano-aragonesa (tractat de Tudilén 1151, sig-

nat amb Alfons VII de Castella) de manera que els comtes-reis es reservaven la conquesta dels regnes de València i de Múrcia. Alfons i el Cast va escollir, primordialment, d'aquestes dues vies d'expansió, l'Occitània. En pocs anys, després d'haver heretat del seu germà Ramon Berenguer III de Provença aquesta terra occitana, es va infeudar de Carcassona, Besiers, Foix, Comenge, Narbona, Montpeller, el Carlat, Rasés, la Bigorra, Bearn, etc. Bona part de la Gàl·lia meridional, per tant, era senyorejada pel sobirà català. És el moment, després ja en parlarem més detingudament, en què Catalunya es relaciona més decididament amb la cultura occitana: n'abraça la llengua, a través de la poesia, i la religió, a través, fins a cert punt, de l'heretgia albigea. I tanmateix no es pot pas dir que Alfons I oblidés la reconquesta. D'una banda assetjà València (1172) i fins i tot arribà a cedir al Monestir de Poblet (1175), per quan fos conquerida, cinquanta joves de terra de conreu a la vila de Cepolla (el Puig de l'Horta de València) amb la condició de fundar-hi un cenobi del Císter; de l'altra, s'al·lià amb Castella per a reconquerir Conca (1177) i, després (tractat de Caçola 1179) modificà els acords de Tudilèn: es renunciava a la reconquesta de Múrcia a canvi del renunciament castellà al senyoriu nominal de València i Múrcia; d'altra banda, en aquesta època es produí la conquesta i repoblació, amb catalans, del Baix Aragó (cfr. V 7).

Pere el Catòlic, fill d'Alfons I, inicialment continuà encara amb més fermesa l'expansió catalana a Occitània, terres que va heretar del seu germà Alfons, a qui les havia donat Alfons I (cfr. mapa 2)³: "fins i tot els comtes de Tolosa canviaren la seva actitud hostil, al punt que Ramon VI es casà amb una germana del comte-rei". Aquest aglutinament de tots els nobles occitans entorn del monarca català obeïa a l'amenaça del papa Innocenci III, el gran enemic de l'heretgia albigea, i del seu protegit, el rei de França. La important contribució de Pere el Catòlic a la lluita contra els musulmans (recordem la seva participació a la batalla de les Naves de Tolosa 1212) no ens ha pas d'enganyar de quina fou la seva política preponderant: la consolidació de la

"unitat" catalano-occitana i la defensa de la Gàl·lia meridional de les ansies expansionistes de França. No és pas aquí on s'ha d'explicar, fil per randa, el desenvolupament d'això que s'ha anomenat "l'intent de creació d'un imperi pirinenc català". Diguem, només, que a Muret (1213) els occitans i, amb ells, els catalans foren anihilats per Simó de Montfort, enviat, amb la benedicció papal, del rei de França. Poques línies tan patètiques s'han escrit sobre la sort d'un exèrcit, com les que Jaume I, fill de Pere el Catòlic, escrigué a la seva Crònica:

E.N Simon de Montfort era a Murel be ab DCCC homens a caval en tro de M, e nostre pare vench sobr.ell prop d.aquel loch on el estava...

E aquel dia que feu la batayla havia jagut ab una dona, si que nos hoim dir depuys a son reboster, qui havia nom Gil, e fo puis frare del Espital, qui havia estat en aquel conseyl, e altre qui ho viren per sos uyls, que anch al evangeli no poc estar en peus, ans s.asech en son setu mentre.s deya.

...

E aqui mori nostre pare. Car així ho ha usat nostre linaytge totz temps, que en les batayles qu.els an feytes ne nos farem, de vençre o morir...⁴

Amb el desastre de Muret, no sols es perdia tota possibilitat d'expansió ultrapirinenca sinó que s'iniciava, amb la minoritat del rei Jaume I, un període ben difícil per a la corona catalano-aragonesa: fins el 1228, 15 anys després de Muret, el destí de la nostre terra estigué en mans del papat, de l'ordre dels templaris (a qui el rei-nen havia estat confiat), i de la noblesa. I quan Jaume I agafà les regnes del poder, de les dues vies d'expansió de què parlàvem, només la del sud quedava oberta. Del 1228 al 1245 els àrabs perdran les Balears (Mallorca cau el 1229) i bona part de l'actual País Valencià (València cau el 1238). Amb pocs anys l'expansió catalana, privada de la via ultrapirinenca (els efectes reals de la batalla de Muret foren legalitzats el

1258 amb el tractat de Corbeil, amb el qual Jaume I renunciava a tots els drets sobre Occitània, llevat de Montpeller), s'havia girat cap el sud i cloïa, així, la reconquesta assignada a Catalunya i Aragó a Caçola.⁵ Val a dir, i això, a la llarga, serà políticament important, que les desavinences entre el rei castellà Alfons X el Savi i Jaume I foren, amb relació a aquest tema la frontera del sud del País Valencià, importants. Amb el tractat d'Almígra (1244) es ratificava el Port de Biar com a límit entre les reconquestes respectives i així, quan, entre el 1261 i el 1264, es produí a Múrcia una rebel·lió dels moros contra Alfons el Savi, Jaume I fou qui la sufocà i qui, després, retornà el regne murcià al rei castellà. Ara bé, després de la conquesta de Múrcia, tal com diu la Crònica de Jaume I "...poblam hi be X milia homens d. armes, entre de nostra terra e d. altres..."⁶ i la Crònica d'Alfons el Savi "...e porque no podía haber gentes de la su tierra que los poblasen, vinieron e poblaron muchos catalanes de los que eran venidos poblar en el reino de Valencia"⁷ i la Crònica de Ramon Muntaner "E con la dita ciutat hac presa, poblà-la tota de catalans, e així mateix Oriola e Elx, e Alacant e Guardamar, Cartagènia e los altres llocs; sí que siats certs que tots aquells que en la dita ciutat de Múrcia e en los davant dits llocs isóni, són vers catalans e parlen de bell catalanesc del món..."⁸, foren molts els catalans que s'hi establiren; i això no degué pas ésser un factor negligible més tard, quan les terres d'Alacant, de parla catalana, passaren al regne de València (cfr. cap. VII).

Què podem dir de la conquesta del País Valencià? Ens manquen dades demogràfiques per valorar el nombre de cristians i la seva composició amb els quals es dugué a terme la repoblació del país. És difícil, per tant, de fixar la proporció de catalanoparlants -deixem de banda, de moment, la qüestió de quins eren els dialectes que predominaven entre els catalans- amb relació a la dels castellanoparlants i amb relació a la població àrab -àrab per la llengua i la religió, no pas ètnicament- que romangué al país després del 1238. I això és important perquè de

la reconquesta sembla sortir d'una banda, la dualitat lingüística valenciana (català/castellanoaragonès) i de l'altra, la convivència, durant tres segles i mig, del català i l'àrab. Pel que fa al primer problema, sembla clar, d'una banda, que "en cap cas la frontera idiomàtica no encaixa amb cap divisió de la prehistòria, en cap de les etapes pre-romanes. És a dir, no té res a veure amb el poblament antic ni amb la història anterior a l'Edat Mitjana. Cal acceptar, dons, que és un fenomen d'arrel medieval".⁹ D'altra banda, tampoc sembla massa clar, Cfr. § V.2.2., que en època musulmana existís ja, en el País Valencià, una diallitat lingüística que es projectaria, més tard, en els parlars romànics. El que sembla clar és que la repoblació fou duta a terme per catalans i aragonesos i que en les zones on s'establiren aquest és on es parla actualment castellà.¹⁰ Pel que fa a la convivència entre l'àrab i el català, fet que forçosament havia de comportar una certa arabització de la llengua catalana (vegeu § V.6 i, per un plantejament més general del problema del contacte entre les dues llengües, § III.4.), és de destacar que amb Jaume I la reconquesta no significà, en general, ni l'anorreament de la població musulmana ni la seva expulsió. En realitat, foren molts els musulmans que romangueren al País Valencià i que, amb més o menys dificultats, continuaren emprant la llengua àrab i pràcticament la seva religió. Quants foren els invasors catalans? Quants els aragonesos? Quina proporció demogràfica representava l'element àrab dins el conjunt dels habitants del País Valencià a finals del segle XIII? La resposta a aquesta qüestió ens és imprescindible per a poder explicar-nos determinats fets lingüístics. I, dissortadament, en sabem ben poc. Per les queixes que Jaume I a la fi del seu regnat (1270) trameté als Consellers de Barcelona sabem que els repobladors cristians, a l'inici, foren pocs: "E no trobarà que en tot lo Regne de València hage poblat de cristians oltra 30.000 hòmens; e per ço car Nós havem vist que el Regne no ha son compliment d'hòmens ni de gent, volem-lo-hi fer, car segons semblança nostra, bé en deuria haver 100.000 cristians al Regne de València. E pus no hi son plus de la summa desús dita, volem hi fer

compliment de tants com NÓS hi poirem allongar, a honor de Déus et a servici de cristianisme e nostre".¹¹ Tant si els 30.000 "hòmens" de què parla Jaume I s'han de multiplicar, perquè es refereix només a "homes" (i així sembla que s'ha d'interpretar, ja que després distingeix entre "hòmens" i "gent"), com si no, és clar que l'assimilació dels musulmans -o, com a mínim, l'equilibri entre les dues comunitats- representava un problema per a Jaume I. Tant és així, que S. Sobrequés ha pogut afirmar que "València, durant la Baixa Edat Mitjana seguí essent un país musulmà on els cristians representaven només l'estructura urbana dirigent".¹² I si bé és cert que, de mica en mica, la densitat demogràfica de les dues comunitats s'anà equilibrant, fins que, ja en el segle XV, el nombre de cristians acabà superant el dels musulmans, el problema no es resolgué del tot fins el 1609, quan es decretà l'expulsió dels moriscos.

3. Vida cultural i civil

3.1. El món dels trobadors

En parlar del món cultural de la Catalunya dels segles XII i XIII es fa necessària una al·lusió, en primer lloc, a la poesia trobadoresca, conreada, des d'un segle abans, a Occitània, i que ben aviat fou acceptada com a pròpia -pel que fa a l'estil i, consegüentment, pel que fa a la llengua (l'occità)- pels nostres trobadors i, en segon lloc, a l'ambient espiritual dels països d'Oc que, amb el seu caràcter contestatari condicionà el futur de les relacions occitano-catalanes d'una manera absoluta. I tot i que nosaltres parlarem d'aquests dos aspectes separatament, bo seria que algú estudiés amb atenció els lligams que degueren existir entre els heretges càtars o els cismàtics valdesos -els pobres de Lió- i els trobadors; així, per exemple, existeix una tencó del català Huguet de Mataplana, fill d'un dels nobles que la Crònica de Jaume I blasma per haver abandonat Pere el Catòlic a Muret tot i que hi va trobar la mort:

Scometre us voill, Reculaire;
Pois vestirs no's dura gaire,
De paubretat es confraire
Als bons homes de Leun,
Mas de fe no'n semblatz un,
Que vos es fols e jugaire,
E de putans cortejaire.

en la qual és òbvia la referència positiva als valdesos (els "bons homes de Leon").¹³

Els trobadors, nom amb el qual es designava als creadors en llengua vulgar occitana -poeta era el nom dels escriptors en llatí-, no sols redactaven els textos de les seves poesies, sinó que també hi posaven música per tal que es difonguessin amb el cant. Això comportava un cert grau de professionalització, ja que no era fàcil d'assimilar les tècniques poètiques i musicals dels poemes trobadorescos: trobadors només ho eren els senyors feudals o aquells poetes que trobaven l'ajut d'un senyor feudal que actuava, així, com a "mecenes". D'aquesta manera es creà com una mena de confraria tancada, els membres de la qual quedaven socialment igualats, fossin nobles o d'origen humil (recordem només els debats entre el rei Alfons I i Giraut de Bornelh).

Amb els contactes entre la cort dels comtes-reis catalano-aragonesos i l'Occitània els nostres poetes van adoptar l'estil i la llengua dels trobadors de manera que els primers testimonis literaris catalans no són escrits en la llengua del país -el català. A l'apartat V.4. intentarem de donar una explicació de fenomen, ben complex d'altra banda.

3.2. La vida religiosa

A) Càtars i Valdesos. Al llarg del segle XII havia arrelat a Occitània l'heretgia càtara o albigesa, una doctrina maniqueïsta d'origen oriental, contra la qual s'havia organitzat la croada que havia de finir, el 1213, a Muret, amb les aspiracions catalanes ultrapirinenques. A

casa nostra, tot i que fins da poc s'havia cregut el contrari, el catarisme tingué força adeptes, sobretot en el món del comerç i en el món de la noblesa feudal. Les causes de l'expansió del catarisme a Catalunya foren, segons ha fet veure Jordi Ventura, d'ordre social: d'una banda, la incipient burgesia, necessitada d'un instrument amb què oposar-se al llast feudal, agrari, de la Catalunya tradicional, i de l'altra, els senyors feudals, necessitats d'una justificació del seu anticlericalisme, foren les classes socials que, aliades momentàniament en això, recolzaren les idees herètiques.¹

En íntima connexió amb el catarisme, també a les terres d'Oc, s'havia desenvolupat un moviment cismàtic -la valdesia, que pren el nom del seu fundador, el comerciant de Lió Valdesius- format per seglars, l'objectiu del qual era la predicació de la pobresa absoluta. D'aquest moviment en sortí el moviment d'Els pobres catòlics, el fundador del qual fou Duran d'Oscà, antic valdès, que tingué una certa importància en el món cultural català del s. XIII.

En contra d'aquestes heretgies fou fundada, a Occitània la Inquisició que, el 1238, el papa Gregori IX i Jaume I estengueren a les terres de Catalunya i d'Aragó. Tot i que era encara una inquisició en mans dels bisbes, no es pot pas dir que la repressió que dugué a terme fos més suau que la de la futura inquisició espanyola: el 1258 fou cremat viu, a Perpinyà, Bernat d'Alió, el 1262 i el 1269 foren desenterrades i cremades les despulles de Pere de Saissac i d'Arnau de Castellbó, etc.

Un dels aspectes que més ens interessien d'aquests moviments herètics i cismàtics es relaciona amb la predicació. Ja hem dit que els valdesos eren fonamentalment seglars i que la seva activitat es centrava en la predicació. Precisament el trencament de Valdesius amb l'església havia de venir per aquest cantó: l'església no podia permetre que qualsevol persona prediqués i, per tant, interpretés les Escriptures. Això ens duu a un dels aspectes més interessants d'aquests moviments: les traduccions en vulgar de les Escriptures. La irrupció en el món de l'es

glésia dels seglars implicava, és clar, un retrocés de la llengua sacralitzada que era el llatí i un avenç corresponent dels vulgars. Per això Valdesius "prengué al seu servei dos clergues de Lió perquè li traduïssin els seus textos en llengua vulgar. Esteve d'Anse es convertí en traductor, mentre que Bernat Ydrós, satis hnratus et dives in civitate Lugdunensi, escrivia al seu dictat".¹⁵ I bé, els nostres heretges no feren cap traducció? La qüestió és important, sobretot en una època en què els vulgars encara eren, respecte al llatí, relativament menyspreats. Com a mínim ho eren en tant que llenguatges intel·ligibles per a tothom, en front del llatí, llenguatge de "casta". Doncs bé, a les Corts de 1234 Jaume I "va manar que ningú no tingués llibres del vell o novell Testament en romanç i que si algú en tenia els lliurés; en cas contrari, tant si era clergue com llec, així com a sospitòs d'heretgia fos haüt fins que se'n fos purgat".¹⁶ Hem de pensar que hi havia traduccions de la Bíblia, de part de la Bíblia com a mínim, a començaments del segle XIII. Endemés, Duran d'Oscà, valdès un temps i "pobre catòlic" un altre temps, és autor de dues obres en llatí -Liber antiheresis i Liber contra manicheos- l'estudi de les quals ha fet pensar que existia "una veritable oficina de textos i de llibres, creats enterament, a Catalunya, per Duran d'Oscà i els seus deixebles abans i després del seu retorn a l'Església".¹⁷ Els dos llibres esmentats foren escrits en llatí, certament, però traeixen una llatinitat catalana. Podem pensar, raonablement, que entre aquest conjunt de llibres, alguns fossin escrits en la nostra llengua? De moment, aquesta qüestió és difícil de respondre però, com ha mostrat Jordi Ventura, hi ha una gran semblança entre "expressions contingudes a les Homilies d'Organyà (cfr. V.8.) i les del manuscrit del Palau de les Arts de Lió, d'una banda; i d'una altra, entre les antigues traduccions catalanes del Nou Testament i les versions occitanes del mateix text, aquestes d'origen indiscutiblement herètic".¹⁸ I tot i que les Homilies d'Organyà no poden ésser un text càtar (perquè s'hi admet la divinitat de Jesucrist), si que podrien ésser un text plenament valdès o influït pels valdesos perquè el manuscrit del Palau de les Arts

de Lió, utilitzat pels albigesos, és un text valdès, plenament ortodox, i que traeix la llengua de Perpinyà! I no només això. L'interès per les escriptures arromançades devia ésser tan fort que el 1278 Alfons II encarregà a Jaume de Montjuïc que les traduís del francès i, per un document del 1308, sabem que els albigesos occitans compraven bíblies a la possessió catalana de Montpeller: "el delator de Pere Autier, Pere de Luzenac, declarava davant els inquisidors del tribunal de Jofre d'Ablis, reunits el 19 de Gener del 1308, que Autier i el seu fill Jaume, A Larnat, a casa de N'Arnau Issaura

ostenderunt michi quendam librum valde pulcrum et cum
optima littera bononiensi et perobtime illuminatum de
adhurio et minone, ubi erant evangelia in romancio et
epistole beati Pauli... Et rogavit me dicus Jacobus
quod emerem ei si quando redirem Tholose unam bibliam
completam, si invenirem de comuni precio usque ad XX
libras vel circa... Et tunc ego dixi eis quod non cre-
debam de tot illo anno redire Tholosam, quia fuerant
ibi captus, sed intendebar ire in Montepessulano vel
Ilderde ad studendum, et se in recessi mitterent mihi
peccuniam, quod ego eis mitterem dictam bibliam de Mon-
tepessulano, ubi inveniuntur satis.¹⁹

A més de tot això, a la Biblioteca de Catalunya es troba una traducció catalana anterior a 1310, de dos capítols de Sant Joan emparentats directíssimament amb un text occità, actualment a Assisi, anterior a 1335, de filiació evidentment beguina (cfr. 4.C.b.).

Encara el 1317, en relació, ara, amb els beguins, que també tendien a traduir les escriptures en vulgar (cfr. el capítol VII, on es parla d'Arnau de Vilanova), el Concili Provincial de Tarragona havia de prohibir que ne habeant libros theologicos in vulgari.²⁰

B) El món àrab. Deixant de banda la lluita de l'església contra els he-

terodoxos occitans, hem de tenir en compte, a més, que l'església, sobretot a partir de la conquesta de València i de les Balears, tenia una altra tasca important a dur a terme endemés del combat religiós a Occitània: es tracta de la conversió dels musulmans, pas previ -i mai aconseguit- a la seva assimilació. És amb relació a aquest tema que hem d'explicar-nos la fundació al Principat de l'ordre del mercedaris, certs aspectes de l'actuació dels dominicans i franciscans, i les polèmiques antimusulmanes (i anti jueves) que tant sovintejaren en el segle XIII.²¹ Profundament lligades amb aquestes polèmiques i amb l'activitat evangelitzadora s'esdevingueren la fundació de l'estudi d'àrab de Múrcia entre el 1218 i la tercera dècada del s. XIII i la del Col·legi de llengües orientals de Barcelona, fundat, aquest, a instàncies del Capítol General de l'orde de Predicadors celebrat a Valencienes el 1259: Iniungimus priori provinciali Hispaniae quod ipse ordinet aliquod studium ad addiscendam linguam arabicam in conventu Barchinonensi vel alibi, et ibidem collocet fratres aliquos...²² Lligat amb aquests dos col·legis destaca la figura de Ramon Martí, "catalán de nación, natural de Subirats, hijo del hábito deste convento [el de Santa Catalina] de Barcelona",²³ mestre d'hebreu d'Arnau de Vilanova,²⁴ multum sufficiens in latino, philosophus in Arabico, magnus rabinus et magister in Hebraico, et in lingua chaldaica multum doctus,²⁵ autor d'obres contra els jueus, especialment el Pugio fidei contra Iudaeos, i, potser, d'un diccionari àrab-llatí, el Vocabulista in Arabico, del qual ens ocuparem més endavant.²⁶

3.3. La Reforma jurídica

Cal fer esment, en tercer lloc, de la revolució jurídica que es produí a casa nostra en el període que estudiem. És obvi que la progressiva unificació del país entorn de la figura del comte Ramon Berenguer IV havia d'anar acompanyada de l'elaboració d'un dret territorial que pogués, a la llarga, substituir, d'una banda, els pactes de tipus feu-

dal -les convenientiae- i, de l'altra, les lleis godes cada vegada menys adequades a la nova realitat del país. És cert que a l'inici dels Usatges, on es troba compilat aquest nou dret, es diu, explícitament, que aquest codi és atribuïble a Ramon Berenguer I (1035-1076), però avui dia sembla que una tal atribució tenia únicament la finalitat de donar suport històric a l'intent de Ramon Berenguer IV d'imposar una legislació que no pot ésser anterior a la fi de la primera meitat del segle XII.²⁷ És en aquesta època quan les lleis godes, que encara a començaments del segle XII foren traduïdes al català, com ha demostrat A. Mundó en descobrir un fragment del Forum Iudicum visigot en la nostra llengua,²⁸ entraren definitivament en crisi i fou necessària la compilació, per part dels legistes romanitzants de la Cúria comtal, dels principis de concepció monàrquica que predominaven especialment en els medis jurídics d'Itàlia i Provença:

Com lo senyor En Ramon Berenguer, comte e marquès de Barcelona, apoderador d'Espanya, hac onor e vi e conec que en tots plets de la terra no podien ésser observades les "Ligs godes", e vi molts clams e molts plets que aquelles "Ligs" no jutyaven especialment, per loor e per conseyl dels seus, ab la molt sàvia muller sua Na Dalmur, establí e més usatges ab què tots temps los clams e les malafetes fossen destrets, e pledeyats, jutyats e ordenats, esmenats, o vengats...²⁹

Durant la segona meitat del segle XII i la primera meitat del XIII s'anaren afegint al nucli inicial de vers el 1150 disposicions noves d'Alfons I, Pere I i Jaume I, constituint-se, així, el corpus bàsic dels Usatges al qual el 1251 les Corts donaren un caràcter gairebé oficial. Hem de remarcar, a més, que durant el regnat de Jaume I (1213-1276) es produí la plena recepció del dret romà, la influència del qual ja es palesava en els Usatges de 1150. Malgrat que el 1247, primer, i el 1251, després, es fes una prohibició expressa a la invocació de lleis romanes (i de les lleis gòtiques), el rei no deixà de voltar-se de juristes

formats a Bolonya, com Ramon de Penyafort, Vidal de Canelles o Pere Albert, que informaren plenament els Furs de València amb el dret comú.

4. Provençal i català

Les estretíssimes relacions que a partir del segle XII Catalunya mantingué amb Occitània afavoriren que la poesia trobadoresca que s'hi conreava s'introduís a casa nostra. El fet és fonamental perquè en uns moments en què els vulgars tot just iniciaven l'accés a la literatura escrita -és a dir, començaven a plantejar-se la possibilitat de l'existència d'una llengua literària distinta del llatí- era fins a cert punt lògic que el model literari que es seguia, la poesia trobadoresca en el cas que ens ocupa, afavorís o, potser, impliqués l'adopció de la llengua amb què aquest model s'havia divulgat -el provençal. I això és el que d'esdevingué: els poetes catalans trobadorescos adoptaren el provençal, i no pas el català, com a llengua de la seva producció a partir del segle XII i fins el segle XV. No és pas aquí on estudiarem la història de l'ús del provençal com a llengua de la poesia catalana; això ho deixem per als pròxims capítols. Ara, només voldríem plantejar, d'una manera general, el problema i intentar d'estudiar-ne les causes.

A) La busca d'una llengua literària. Si ens situàvem en el context geogràfic i temporal adequat -l'Europa romànica dels segles XII-XIII- i si teníem en compte allò a què hem fet referència en parlar del llatí (cfr. cap. IV), de seguida comprendrem que allò que plantejà la necessitat d'una substitució, parcial certament, del llatí fou la inaccessibilitat de les noves classes socials ascendents a aquesta llengua monopolitzada per l'església, i comprendrem també que el problema que una tal substitució suscitava consistia a trobar una llengua literària nova, que fos estable i universal com el llatí. El següent fragment de les Razos de Trobar de Raimon Vidal de Besalú prou que ens mostren aquest interès per accedir a un cert tipus de cultura de noves classes socials:

Primerament sapies que totes gens, christians, iuheus, sarrahins, senyor, emperador, rey, princep, duch, comte, vezcomte, comdor, vezcomdor, cavaller, clerch, burgues, vila, o home pauch e gran menon [tot] dia trobar e xantar, en així qu'en volon trobar o qu'en volon entendre o qu'en volon dir o qu'en volon ausir; car a greu seretz en negun loch tan privat ne tan sol, pus que gen hi ha pouca o molta, que ades non haviatz cantar o un o autre o tots ensemps, que neys li pastor de la montanya [...] e tot lo maior solaç qu'il han es de xantar. E tuyt li mal e li be del mon son en membraença e en memoria mes per trobar que per als.³⁰

I això arreu de l'Europa romànica: quan Dante, que compongué el De Vulgari Eloquentia entre el 1303 i el 1305, es proposà de defensar el vulgar com una opció literària en front del llatí, ho feu reivindicant-ne la dignitat que li atorgava el fet de poder assolir un valor gramatical comparable al de la llengua llatina. El vulgar sarà luce nuova, sole nuovo, lo quale surgerà là dove l'usato tramonterà, e darà lume a coloro que sono in tenebre e in oscuritade, per lo usato sole che a loro non luce escrigué a la fi del Convivio, escrit entre 1303 i 1307.³¹ El llatí (lo usato sole) no serveix ja (non luce) per a molta gent que, així, no pot accedir a la cultura (coloro que sono in tenebre); es fa necessària, per tant, l'aparició d'un sole nuovo, la llengua literària vulgar. Aquest sole nuovo hauria de ser màximament afí al llatí pel que fa a l'estabilitat i allò que feia estable el llatí era l'artificialitat, el fet que fos una llengua no parlada i, per tant, no susceptible de mutacions en el temps i en l'espai -incorruptibilitat i unitat foren els termes positius de què hauria de gaudir la nova llengua literària, el sole nuovo.

L'Europa romànica (en front de l'Europa grega i de l'Europa germànico-eslava, que completaven el panorama lingüístic europeu segons Dan-

te) s'havia servit, fins aleshores, d'una llengua única -l'Ydioma tripharium- que podríem identificar amb el llatí escrit. En el nou marc proposat per Dante s'havia d'escollir entre una de les tres llengües possibles: la llengua d'oil parlada pels francs, la llengua del sí, parlada pels "latini" i la llengua d'oc, parlada pels Yspani, és a dir, catalans i occitans. Dante, no pas sense dubtes en algun moment, opta per la llengua del sí a partir de la qual proposa de crear una llengua italiana comuna -no utilitzada com a llengua quotidiana, per tant, atenent la considerable fragmentació dialectal italiana- en la qual l'art (= gramatica) dominés sobre l'ús.

No és pas, òbviament, el problema italià allò que ens interessa. Si hem parlat de Dante i de les seves reflexions lingüístiques ha estat per fer veure, d'una banda, que el problema de la creació d'una llengua literària era comú a tota Europa, i de l'altra, per descriure el marc general en què el problema es va plantejar: l'oposició entre gramatica o art i ús, entre llengua literària i llengua parlada i la primacia que, amb relació a la construcció d'una llengua literària, es donava a l'art. La llengua literària era, per tant, una llengua volgudament artificial perquè a l'època se sentia que havia de ser així. No ens ha d'estranyar pas, doncs, que d'allà els Alps i d'ençà els Pirineus, ben bé un segle abans que Dant plantegés el problema a Itàlia, els trobadors "italians" i catalans adoptessin, sense que això significués un trauma especialment difícil de digerir, una llengua que els era estranya, fet, a més, al qual ja estaven avesats tenint en compte l'ús històric del llatí com a llengua literària. Aquesta llengua que no els era pròpia -el provençal- gaudia de totes aquelles característiques que permetien de considerar-la una art, una llengua artificial, distinta del llatí, però, com aquest, estable en el temps i en l'espai.

Que el provençal ha de ser considerat, en tant que llengua dels trobadors, com una llengua artificial, ho demostren molt clarament els següents versos de la Vida de Sant Honorat escrits per Raimon Feraut,

nascut a la Provença, on l'autor es disculpa de possibles errors literaris

car ma lengua non es
de dreg proensales.³²

Proensales no significa aquí, òbviament, la llengua que el mateix Raimon Feraut parlava (el provençal), sinó la llengua literària artificial a la qual no corresponia concretament cap llengua parlada: era una art que, com deia Dante, no seguia, ni fóra bo que ho fes, cap ús.

Es per tant comprensible aquella identificació entre model de literatura i model de llengua literària de què hem parlat abans.³³ A Catalunya tenim uns bells testimonis d'això en els següents fragments de les Razós de Trobar (d'abans del 1213) escrites per Raimon Vidal de Besalú:

- i) Per que debes saber que la parladura francesa val mays
e es pus avinent a far romanç e retronxas e pastorellas,
et aycellas de Lemosi valon mays a cansos, a serventes,
a verses. E per totas las terras del nostre lengatge
son en maior auctoritat li cantar de la parladura de Lemozi que de null'autre.³⁴
- ii) Aprés tot aiso doves saber qe gramatica fa 'v' genres,
so es a saber, le masculins e.l feminins e.l neutris
e.l comuns [et omne]. Mas en romans totas las paraolas
del mont, adiectivas o substantivas son masculinas o femininas o comunas... Et dar vos n'ai eisemple dels masculins et dels feminins: en gramatica es arbres feminins
e cros es neutris, et ditz los hom en romans masculins;
en gramatica fa hom asculin amor, et mar neutrin, et ditz
los [hom] feminins en romans.³⁵

L'oposició entre gramàtica (= llengua literària) i romans és explícita en aquest fragment (ii). En el fragment (i) és clara, en canvi, la identificació que es fa entre gènere literari i llengua literària.

També és molt clar el següent fragment -que treiem de Martí de Ri-

quer- de les Regles de trobar de Jofre de Foixà (1290):

... eu altrey li que segons art éi dix ver, e que ls deu
així pausar; mas no li autrey que li trobador erràson,
per ço car ús venc art, e longa costuma per dret és haü-
da tant que venc per ús.

diu Jofre de Foixà quan afirma que Ramon Vidal retreu l'error que certs trobadors cometien en escriure eu cre en comptes d'eu crey, car cre és propi de la tercera persona.³⁶

B) Llengua literària (art) i llengua parlada (ús). Tot el que acabem de dir no significa pas, òbviament, que el proensales, la llengua literària dels trobadors, no tingués cap mena de relació amb els distints dialectes occitans parlats: sobretot durant el segle XII i part del segle XIII els trobadors nascuts a Occitània podien accedir al proensales entès com a art o gramàtica amb unes certes dificultats, certament, però amb una facilitat superior a la dels trobadors no occitans. Això ens explica perquè els primers tractats sobre les "regles de trobar" és a dir, sobre l'art, hagin estat escrits fóra d'Occitània i per a un públic no occità. En aquest sentit destaquen el Donatz Proensals d'Uc Faidit, escrit pels volts de 1246, al nord d'Itàlia i les Razos de Trobar de Raimon Vidal de Besalú, escrit abans del 1213, les Regles de Trobar de Jofre de Foixà, escrites vers el 1290, la Doctrina de compondre dictats, anònim, de la segona meitat del segle XIII i, finalment, els dos tractats anònims conservats en el manuscrit 129 de Ripoll, de l'última dècada del segle XIII, escrits tots a Catalunya o per autors catalans.³⁷

Les Razos de trobar de Raimon Vidal ens parlen de les dificultats, sigui quina sigui la seva llengua quotidiana, que implicava l'aprenentatge de l'art

E sapies que aquest saber de trobar anch may no fo mes
ne aiostatz tant be en un sol loch, mas que cascus s'o
ac en son cor segons que fo prims e entendens. Ne creatz

que nulls homs n'aia estat mestre n'en sia estat per-
feits; car tant es le saber car e fis que nulls hom no
s'en dona garda, mas del/tot conexera totz homs prims e
entendens qui be esgart aquest libre. Empero, eu no dich
ges qu'eu sia perfeitz ne mestre; mas tant ne diray, se-
gons ço qu'eu cuig, en aquest libre, que totz homs qui
be.l entendra ne haia bon cor ne soptil en trobar poyra
far sos cantars ses tota vergonya.³⁸

i dels relatius avantatges que devien tenir els trobadors occitans (per als quals hi havia una menor distància entre l'ús i l'art)

...E tuyt li homs qui en la terra son nat e noyritz han
la parladura natural e dreyta. Mays quant us d'els es
eyxitz de la parladura per una rima que aura mester o
per altre causa, mayls ho coneix ceyl qui ha la parladu-
ra regoneguda que null altre; e aquell no cuydon ta mal
far com / fan com la gitan de sa natura, axi com se cuy-
don que llur lenga sia³⁹

tot i que el caràcter immutable de l'art i l'evolució constant del provençal parlat acabaren, també, produint una escissió entre les dues modalitats lingüístiques (proensailes/art i provençal/ús) prou notable com per fer necessaris a la mateixa Occitània els tractats gramaticals.⁴⁰

Per tal d'explicar-nos l'adopció del proensailes per part dels trobadors catalans hem fet ús del concepte de llengua literària predominant durant els segles XII i XIII. No seria just, però, que no fessim esment de tres altres factors importants:

i) En primer lloc, l'afinitat lingüística que existia entre la llengua catalana i l'occità parlat. Ja hem destacat que, reconeixent-ne les dificultats, els trobadors occitans devien, sobretot en els primers moments, accedir a l'art amb més facilitat que no pas els altres trobadors. D'aquests, però, els trobadors catalans devien ser els que trobaven

l'art menys inaccessible, perquè entre català parlat i occità parlat les distàncies no devien pas ésser excessives. Tot i que avui ja ningú no dubta de la independència de les dues llengües -ni tampoc no en dubtaven, com de seguida veurem, els mateixos trobadors- el seu estudi diacrònic n'indica cada cop amb més força l'estretíssima afinitat. Germà Colon ha fet veure en els seus estudis lexicogràfics que les solutions lexicales du Gallo-roman et du catalan rapprochent donc étroitement les deux domaines. Mais le lien se resserre plus encore avec l'occitan qu'avec le reste de la Gaule, fins al punt que es pot arribar a parlar d'una unitat catalano-occitana, d'un continuum entre les dues llengües.⁴¹

ii) En segon lloc, quan després de la derrota dels occitans a Murret (1213) s'imposà el colonialisme francès a Occitània, el centre de l'activitat literària trobadoresca es va desplaçar al sud dels Pirineus, a la cort dels comtes-reis catalano-aragonesos.

iii) En tercer lloc, no podem oblidar, d'una banda, que, com ha assenyalat Martí de Riquer, la literatura trobadoresca, en un intent d'eliminar la tensió entre la petita noblesa i els grans senyors creant una mena de punt de confluència i d'igualació en la ficció cavalleresca, és un producte típic del feudalisme -fins al punt que bona part del lèxic trobadoresc és un calc del lèxic del feudalisme- i que aquesta organització de la societat havia arrelat a casa nostra amb tanta força com a Occitània.⁴² D'altra banda, també Martí de Riquer ha remarcat, en estudiar la formació i la cultura dels trobadors, la dependència de la poesia dels trobadors respecte a la cultura retòrica que tradicionalment es donava en els monestirs: "El arte de los trovadores reproduce, como es lógico, las enseñanzas que éstos han aprendido en las escuelas, y una parte de su credo poético es, en el fondo, un traslado a la lengua vulgar de lo que vieron teorizado para la composición latina en los tratados de retórica que estudiaron. Así vemos que expresiones frecuentes como colorar un chan, polir un chan, passar la lima -que se hallan entre otros, en Cercamon, Raimbaut d'Aurenga, Giraut de Bornelh, Arnaut

Daniel- traduccen los conceptos de colores rethorici, verba polita, inventio perpolita que las artes poéticas medievales heredaron de la retórica latina y desarrollaron con asiduidad...⁴³ Ja hem remarcant en el capítol precedent que aquest ensenyament de la retòrica llatina, dut a terme en els monestirs fonamentalment, afecta l'angle nord-est de la península amb la mateixa intensitat que a la Gàl·lia romana. No ens ha pas d'estranyar, per tant, l'afinitat cultural, quant a la formació inicial i al context social, dels trobadors de les dues vessants dels Pirineus. Per totes aquestes raons, la identificació entre catalans i occitans era tal que Albertet de Sisteron (que va escriure entre 1194 i 1221) arriba a identificar catalans i occitans anomenant-los tots amb el nostre gentilici!⁴⁴

Monges, causetz: Segon vostra siensa,
qual valon mais, catalan o franses?
E met de sai Guascuenha e Proensa,
E Lemozi, Alvernh' e Vianes,
e de lai met la terra dels dos reis.⁴⁵

C) La consciència de la diferència entre el català i el proensales. Una darrera qüestió que s'ha d'estudiar, d'una manera general, en plantejar el problema de les relacions entre les dues llengües que ens ocupen fa referència a l'actitud que els trobadors catalans tenien en relació amb l'adopció, per a escriure, d'una llengua distinta de la pròpia.

a) És evident que a través dels tractats gramaticals, sobretot d'aquells que van ésser escrits per catalans -a Catalunya, com les Razos de trobar de Raimon Vidal de Besalú, com fóra de Catalunya, com les Regles de trobar de Jofre de Fouxà, escrites a Sicília- podríem obtenir alguna informació sobre la consciència de la diferència entre el català i el proensales.

Raimon Vidal no fa mai cap distinció explícita entre ambdues llengües. El fet s'ha intentat d'explicar a través del fet que en les Razos de trobar només es fa referència a la llengua en tant que art, és a dir,

en tant que llengua literària, deixant de banda, d'una manera gairebé sistemàtica a la llengua en tant que ús. És a dir, l'obra parla, fonamentalment, d'una llengua artificial literària. Això, òbviament, implicava -atenent al fet que a principis del segle XIII no existia una literatura en català, ni que sigui en prosa- la inexistència d'una llengua literària catalana oposable al proensales.

A finals del segle XIII, en canvi, Jofre de Foixà coneixia una llengua catalana utilitzada, certament en obras en prosa, a un nivell relativament literari: obres de tipus religiós, historiogràfic i jurídic (cfr. V.7.). En front del proensales, per tant, existia una altra opció que, sembla, implicava ja alguna al·lusió a la distinció entre ambdues llengües. D'altra banda, no es pot oblidar, com ja hem esmentat a la pàg. 100 d'aquest capítol, que Jofre de Foixà donava a l'ús, és a dir, la llengua parlada, una certa importància en tant que font de determinats usos a l'art: ...per ço car ús venç art, e longa costuma per dret és haüda tant que venç per ús... Els següents dos textos són ben explícits respecte a la clara consciència que Jofre de Foixà tenia de les diferències entre català i proensales:

- i) Lengatge fay a gardar, car si tu vols far un cantar en frances, no's tayn que'y mesckes proençal ne cicilia ne gallego ne altre lengatge que sia strayn a aquell; ne aytan be, si'l faç proençal, no's tayn que'y mescles frances ne altre lengatge sino d'aquell. E sapies que en trobar proensales se enten lengatges de Proença, de Vianes, d'Alvernya, e de Limosi, e d'altres terres qui llur son de pres, les quals parlen per cas. Empero, si tu trobes en cantar proençals alcun mot qui sia frances o catalanesch, pus hom aquell mot diga en Proença o en una de aquelles terres qui han lengatge convinent, les quals lor son pres, aquells motz potz pausar o metre en ton trobar o en ton cantar; e si avso fas, no potz dir

per axo que sia fals. E dels damunt ditz motz potz pendre eximpli per aquestz: /païs, va, sus, e d'altres motz qui son frances e lemosi; axi com dona o castell, saber, haver, e motz d'altres qui son catalans e proençals; mes en los cantars son mes proençals que altres.⁴⁶

- ii) Encara sapies qu'eu te do altra regla per raho d'alguns noms en los quals erron alguns homs que usen de trobar, e assenyalamet en Cathalunya. E ulls cuydon ho far per gal/lart parlar o per tal que mellors venga a llurs rimes, e fallen en axi en los noms termenatz en -ars, en -ers, en -irs, en -ors, en -urs, que trason dels motz aquella lletra r, per que la mudon d'enteniment e de lengatge; en axi que moltz homens ay eu vists a cuy venion en les rimes aytal mot: amars, cars, avars; espers, plasiars, volers; martirs, ausirs, sentirs; flors, amors, colors; purs, murs, seurs. E trasion per la dita raho aquella r de la fi del mot, en axi que com degren dir amars, cars, avars, dezien amas, cas, avas; e com degren dir spers, plasiars, volers, e dizon spes, plazes, voles; e com degren dir martirs, dizen martis; e com devien dir amors, dizion amos; e com devien dir purs, scurs, dizion pus, scus; per que fallion malament en moltes de maneyres. E tu garde-t que en axi no ho messesses per re, que no volrria dir nulla re en aytals lochs.⁴⁷

No cal dir que en obres escrites més tard, com per exemple el Torci-many de Lluís d'Averçó les referències a la consciència de la distinció entre el català i el proensaless. Amb tot, però, deixem aquesta qüestió -la importància de la qual és menor en èpoques posteriors perquè és més fàcilment explicable- per als capítols posteriors.

b) D'altra banda, no podem deixar d'esmentar les traduccions al català de textos occitans perquè sembla obvi que el fet de traduir implica

un reconeixement explícit de l'existència de dues llengües distintes. En aquest sentit, i deixant de banda traduccions tardanes com les que solen aduir-se (per exemple la traducció de poemes en proensales de Guillem de Masdovelles, s. XIV-XV, fetes pel seu nebot Joan Berenguer de Masdovelles, s. XV), és interessant d'esmentar que a la Biblioteca de Catalunya [Ms. 740, fol. 87^d-89^d] es conserven dos capítols de l'Evangeli de Sant Joan (XII i XIV) en català que estan directíssimament emparentats amb un text en occità que actualment es troba a Assisi [Chiesa Nuova, Ms. 9 (o 10) fol. 132-133] de procedència indubtablement beguina. Deixant de banda la qüestió, a la qual més tard alludirem, entre les traduccions catalanes fetes pels cercles beguins i les traduccions occitanes de textos religiosos, allò que nosaltres voldríem destacar és que Josep Perarnau,⁴⁸ editor d'aquests dos textos, que podem datar com anterior al 1310 el català i anterior al 1335 l'occità, semblen procedir, tots dos, d'un text occità més antic, segurament del segle XI, del qual el text català seria una traducció i el text occità una adaptació (modernització).⁴⁹ El fet és important perquè, en primer lloc, ens situa l'acció traductora -i de retruc la consciència de la distinció entre ambdues llengües- en una època força reculada de la nostra història i, en segon lloc, perquè ens mostra que la distinció entre les dues llengües no només es "coneixia" a nivell de llengua literària sinó també a un nivell més pròxim, encara que no idèntic, a la parla quotidiana de la qual els dos textos en qüestió, pel seu caràcter religiosos, no devien allunyar-se massa.

5. Els parlars romànics de València i de Mallorca anteriors a la conquesta de Jaume I

5.1. Tenim escasses notícies de quina fou la sort dels habitants autòctons de València i de Mallorca durant la dominació, llarguíssima, dels àrabs. Menys sabem, encara, quin fou el seu comportament lingüístic. Cal insistir, això sí, que, semblantment a allò que s'havia esdevingut

a la resta de la Península Ibèrica, la població autòctona anterior no fou expulsada després de la invasió sarraïna. Contràriament a aquesta idea, massa repetida per part de la historiografia peninsular, que sol presentar-nos la invasió dels àrabs com una mena de catàstrofe total,⁵⁰ després de la invasió àrab la major part de la població continuà essent més o menys la mateixa que hi havia abans. Una part d'aquesta població, això sí, degué adoptar la religió musulmana -són els anomenats muladís. Una altra part -aquells que coneixem amb el nom de mossàrabs- es va mantenir fidel al cristianisme. La toponímia bé prou que sembla reflectir la presència, durant la dominació àrab, de nuclis mossàrabs: trobem al País Valencià, a Mallorca i a la Catalunya Nova topònims que indiquen l'existència de pràctiques religioses cristianes i, per tant, de mossàrabs: Alcanissia i La Canessia a Alacant, Alquenènsia a València, Ses Canessies a Menorca, deriven del mot àrab KANĪSA que té el significat d'"església cristiana"; Conesa, a Tarragona, deriva del diminutiu de KANĪSA, KUNAYSA; Arrom a Mallorca derivat de RUM, "cristià" i Romí i Rumia, a Mallorca, derivat de RŪMĪ.⁵¹ No sabem, però, quina fou la importància qualitativa i quantitativa dels mossàrabs ni quina fou la història d'aquests nuclis. No hem d'oblidar, però, que per a poder fixar aquesta importància hauríem de conèixer, òbviament, quina era la incidència del cristianisme entre el 313 i el 711 a les zones ocupades pels àrabs a partir del segle VIIIè. Segons Enric Llobregat, que ha estudiat la qüestió a València, el cristianisme, abans del 711, només era la religió d'una minoria urbana i benestant. Aquestes són les conclusions a què ha arribat: "Vist, doncs els testimonis cristians inequívocs (en número de catorze per a quatre segles llargs) i la seva importació al món circumdant: objectes rics, d'importació, provinents d'usuaris ciutadans, enfront de la massa de població, habitant al camp i pagana; vista la data tardana de la cristianització, no lligada a la predicació apostòlica sinó a les relacions -probablement comercials- amb el nord d'Àfrica; vist que les comunitats organitzades no comencen més enllà de principi del segle VI, i que la vida monàstica que d'elles es desprén no és ni

abundant ni d'eclosió primerenca; vista l'evidència del manteniment de ritus i cultes pagans entre la població rural, majoritària demogràfica-ment; amb totes aquestes dades ens podem fer una panoràmica essencial del que fou el cristianisme primitiu valencià, des dels seus orígens, devers l'eclosió de la pau de l'església, fins a la seva fi, de lenta agonia, sota la pressió creixent de l'islam, que havia anat guanyant a la majoritària població pagana, en part per l'ascens social i econòmic que la conversió produïa als renegats, i en part, tot i que segurament mínima, per l'enriquiment espiritual que significava la islamització".⁵²

Nosaltres no sabríem valorar amb justícia unes afirmacions com aquestes que canvien totalment les idees que sobre la qüestió han circulat generalment, és a dir, l'idea d'una península totalment cristianitzada a partir de l'oficialització, a l'imperi romà, del cristianisme (313). La importància de la qüestió, però, és òbvia: de la valoració que d'aquí un temps es pugui fer del cristianisme peninsular pre-musulmà derivarà la valoració que poguem fer del fenomen religiós anomenat mossarabisme i, per a aquells que condicionen la pervivència del romanç autòcton valencià a la història dels mossàrabs, de la llengua mossàrab. No podem oblidar, d'altra banda, que l'arrianisme fou la doctrina inicial del cristianisme dels visigots (fins la conversió "oficial" al catolicisme) i que durant el segle VIII el cristianisme de la península abraçà, potser per oposar-se al món carolingi, l'adopcionisme gairebé d'una manera oficial. Tant l'arrianisme com l'adopcionisme podien haver suavitzat les diferències doctrinals entre l'islam i el cristianisme i haver afavorit, per tant, el canvi de religió dels cristians. Allò que s'havia esdevingut al nord d'Àfrica podria ser-nos, altra vegada, de model.⁵³

El que sembla clar, però, és que bona part dels nuclis autòctons, sobretot dels que van adoptar la religió musulmana, seduïts pel prestigi de la cultura àrab, molt superior a la cultura europea del moment,⁵⁴ van adoptar-ne, lentament, la llengua i els costums, de tal manera que cent-trenta anys després de la invasió, l'escriptor llatino-mossàrab

de Còrdova Alva Paulus es lamentava així:

"Heu proh dolor! Linguam suam nesciunt Christiani, et linguam propriam non advertunt latini, ita ut ex omni Christi collegio vix inveniantur unus in millenio hominum genere qui salutorias fratri possit rationabiliter dirigere literas. Et reperitur absque numero multiplex turba qui erudite caldaicas verborum explicet pompas."⁵⁵

Textos com aquest, però, no ens han pas de fer creure que les llengües romàniques que sorgiren del llatí a les zones ocupades pels àrabs haguessin desaparegut ràpidament poc després del 711. Tal rapidesa en l'adopció de la llengua dels nouvinguts per part de la població autòctona és desmentida per allò que ha succeït en altres casos més ben coneguts dels sociolingüistes; sense anar més lluny, i per moure'ns en el mateix terreny de l'arabització, en el nord d'Àfrica. De fet, si no adoptem la posició, gairebé general i derivada de la idea que la península estava predestinada, com el Nord d'Àfrica, a ser el que és, de considerar la Península Ibèrica com un cas totalment distint de les altres zones ocupades poc abans pels àrabs⁵⁶ -Egipte, Tuníssia, Marroc, etc.- és obvi que l'estudi i/o la consideració d'allò que succeí en aquestes contrades amb relació a la resistència a l'arabització i, per tant, a la pervivència de les llengües autòctones, ens seria força il·lustrador.⁵⁷ D'altra banda, i això també és generalment menystingut per part dels especialistes, és molt improbable que l'única llengua que, immediatament després del 711, entrà en contacte amb les llengües autòctones del País Valencià i de Mallorca fos l'àrab. Si ateníem la cronologia de l'ocupació del nord d'Àfrica (vegeu el mapa 3), sembla clar que els berebers, que constituïen la base de la repoblació valenciana i mallorquina sorgida arran de la invasió àrab, devien estar el 711 molt poc arabitzats des d'un punt de vista lingüístic. Durant un període més o menys llarg, que començaria el 711, la pugna lingüística correlativa a la pugna àrabs/indígenes degué establir-se entre el bereber i el ro-

manç, llengües, totes dues, que partienla pressió assimiladora de l'àrab a la qual, només més tard, cedirien totalment. És obvi, aleshores, i no pas misteriós, que el romanç autòcton perdurés mentre lluitava amb el bereber, també amenaçat i amb un prestigi menor que no pas l'àrab: és el mateix que succeí amb el romanç autòcton de Tunis, per exemple (cfr. la nota 5).

El desconeixement, molt sovint voluntari (ens temem), de les dues qüestions que acabem d'esmentar -com s'esdevingué l'arabització lingüística del nord d'Àfrica? quina llengua parlaven els "àrabs" que el 711 travessaren Gibraltar i s'establiren al País Valencià i Mallorca i com s'esdevingué la seva arabització i la de la població autòctona? ha impedit, i ens impedirà encara, de tractar correctament el conflicte lingüístic (potser fora millor parlar, fins i tot, de conflictes lingüístics) de València i de Mallorca entre el 711 i el segle XIII (per a València fins el 1509). El sentit comú, per tant, sembla exigir una certa prudència. I si els estudis que posseim en l'actualitat sobre la qüestió semblen deficients des de molts punts de vista és precisament perquè, en el millor dels casos, no s'han ni plantejat els problemes que acabem d'esmentar.⁵⁸

Sigui com sigui, però, tot sembla dur a afirmar que el mossàrab va-

lencià i mallorquí no desaparegueren de sobte després del 711. Ja hem esmentat un text (Cfr. cap. III) del segle IX en el qual el geògraf musulmà Ibn Khordâhbeh al.ludeix, entre d'altres, a les llengües andalusiyya o conjunt de llengües romàniques parlades, en aquell moment, en les zones de la península sota el poder àrab. Les investigacions de F. J. Simonet,⁵⁹ d'altra banda, ja deixaren clar a la fi del segle XIX que la defecció per part de la població autòctona de la llengua pròpia no havia estat, quan existí, tan ràpida com hom havia pensat fins aleshores. Desconeixem, això sí, i en part a causa de la poca atenció donada a allò que a la mateixa època succeïa en d'altres contrades també ocupades pels àrabs, el ritme i la intensitat de l'arabització; es discuteix, fins i tot, si aquest procés aconseguí d'eliminar el romanç autòcton de València i alguns estudiosos han arribat a afirmar que no només l'arabització no va eliminar el romanç sinó que els àrabs acabaren essent bilingües. Tot, a priori, és possible. Només un estudi menat per sociolingüistes i historiadors sense prejudicis podria aclarir la qüestió. I no sembla pas que l'interès de tots aquells que han protagonitzat les polèmiques més recents vagi en aquesta direcció. Més aviat sembla que la cerimònia de la confusió sigui admesa, involuntàriament en el millor dels casos, per abonar declaracions més ideològiques que no pas científiques entorn d'una qüestió que afecta directament la història de la llengua catalana: la identitat de la parla actual del País Valencià. És per això que l'estudi de la història del mossàrab de València adquireix una importància especial en un assaig com el nostre.

5.2. La polèmica actual sobre la parla actual del País Valencià.

5.2.1. En afrontar el problema dels orígens i, per tant, la identitat de la parla actual del País Valencià, els estudiosos han pres inicialment dues posicions totalment enfrontades: d'una banda, aquells que defensen que la parla actual del País Valencià és la llengua catalana que hi portaren els catalans arran de la conquesta de 1238 i, de l'altra,

aquells que defensen que el valencià actual no és altra cosa que una perllongació del mossàrab (i, per tant, del llatí autòcton). Les dues posicions, però, tendeixen a coincidir en el fet de partir de la confusió sistemàtica entre l'arabització religiosa i l'arabització lingüística: els muladí, segons això, haurien adoptat ràpidament la llengua àrab i els mossàrabs haurien continuat usant el romanç autòcton anomenat, precisament per això, mossàrab. A l'apartat anterior ja hem fet esment dels dubtes que ens origina una tal idea: no només no és necessari que les coses fossin així (i per tant s'haurien de demostrar amb fets) sinó que és més aviat improbable, per raons relatives a tot canvi de llengua i per raons de tipus històric (els berebers que s'establiren al País Valencià no s'arabitzaren fins molt més tard del 711),⁶⁰ que els muladí s'arabitzessin massa ràpidament. Al marge, però, dels nostres dubtes, sembla clar que acceptant la identificació del fenomen religiós i del fenomen lingüístic n'hi hauria prou estudiant la història del grup mossàrab, és a dir, d'aquell grup que protagonitzà, segons aquest parti pris dels estudiosos que hem al·ludit en començar aquest apartat, en exclusiva l'ús del romanç durant la dominació àrab per a prendre una posició amb relació a l'origen del valencià actual. F. Carreras Candi ja defensà la continuïtat del mossàrab fins el 1238, i, per tant, va possibilitar la defensa de la idea que el valencià actual pot ser una perllongació del mossàrab quan afirma, en la Geografia General del Reino de València⁶¹: Lo expuesto parece suficiente para acabar con antiguos prejuicios y dejar justificada la afirmación de hablarse en Valencia la lengua ibérica romanceada al tiempo de su conquista por Jaime I. Per tal de negar tal afirmació, renovada recentment, n'hi hauria prou demostrant que els mossàrabs desaparegueren -i amb ells la seva llengua- abans del 1238. Com ha fet veure M. Sanchis Guarner,⁶² diversos fets esdevinguts entre el 711 i el 1238 havien provocat gairebé la total desaparició dels nuclis mossaràbics de València -la importància dels quals degué ser, com ja hem dit, molt relativa-: en primer lloc, la invasió Almoràvit (1086), que comportà una "autèntica africanització del país,

una onada de fanatisme i d'intolerància: víctimes propiciatòries en foren sobretot els mossàrabs";⁶³ la caiguda de València sota aquest nou poder s'esdevingué provisionalment entre 1092 i 1094 i definitivament el 1102⁶⁴ i provocà una forta emigració de mossàrabs a Castella. La duresa d'aquesta època es reflecteix prou bé en la toponímia aràbiga del país: de MURĀBIT "monjo guerrer" deriven els Miravet de la Conca de Tremp, de la Ribera d'Ebre i de Castelló de la Plana i l'Almoràvit de l'Horta d'Oriola; de RIBĀT "fortalesa" procedeixen la Ràpita de Montsià, de l'Alt Xúquer i de Mallorca, prop de Dènia, Rabat a l'Horta de Gandia i Rebate, a l'horta d'Oriola; d'AL-MUNASTĪR "convent fronterer" deriva Almoster, en el Camp de Tarragona, Almonacid, a la Vall de Sogorb i Monastil, prop d'Elda. En segon lloc, l'atac d'Alfons el Bataller, rei d'Aragó, dut a terme el 1125 amb l'ajut dels mossàrabs comportà, en el moment de la seva retirada, una fugida massiva de mossàrabs que anaren a repoblar les terres aragoneses acabades de conquerir, fet que demostra la "Carta de Alfaro" (1126) concedida per Alfons el Bataller a

vos totos mozarabis quos ego traxi, cum Dei auxilio, de potestate sarracenorum, et adduxi in terras christianorum... laxastis vestras casas et vestras hereditates et venistis mecum populare ad meas terras.⁶⁵

Amb aquesta segona emigració de mossàrabs, que fou, segons que sembla, massiva -unes 10.000 famílies-⁶⁶ la població cristiana de València -fos molt nombrosa o no- degué quedar ben reduïda: la ciutat esdevingué, doncs, més àrab que mai. Si a això afegim les deportacions de mossàrabs, que es veieren obligats a establir-se a Fez i Mequinez, a l'interior del Marroc (1102 i 1126),⁶⁷ es constatarà el descens demogràfic de la població mossàrab, segurament ja minsa, de la València del segle XII. Aquest buit de població fou compensat amb l'establiment de noves tribus de berebers -que ara sí que podien estar totalment arabitzats- dels grups nòmades ZANĀTA (nom que ha donat origen al topònim

Atzaneta de l'Alt Maestrat, de la Vall d'Uixó, de la Vall d'Albaida, de la Vall de Pego, de la Vall de Guadalest) i de la tribu sedentària SINHAGA (nom que es reflecteix a Seneja, a la Vall d'Uixó, Soneja, a la Vall de Sogorb, i Senija, a la Marina). Segons això, i partint de l'esmentada identificació entre el grup religiós dels mossàrabs i el grup que parlava el romanç autòcton, aquesta llengua hauria desaparegut gairebé totalment durant el segle XII i, per tant, no hauria pogut haver-se perllongat fins els nostres dies.

A tot estirar, "els mossàrabs valencians [haurien conservat] el seu esllanguit parlar romànic, en major o menor grau, fins la seva integració en els estats de Jaume I. Aquest parlar mossaràbic valencià, malgrat el seu esmorteïment, havia de contribuir activament per a la transformació de l'idioma català importat del Nord pels conqueridors i imprimir a la llengua dels valencians la seva fesomia caracteritzada".⁶⁸

Aquesta pervivència "esllanguida" i gairebé imperceptible del fenomen mossàrab que M. Sanchis Guarner addueix com a prova de la ruptura existent entre la parla actual del País Valencià i la parla romànica autòctona implica, però, una certa idea de la invasió àrab -l'assimilació religiosa (islamització) i posteriorment lingüística (arabització) de la major part de la població autòctona per part dels invasors i, a més, l'eliminació gairebé total i, sovint, violenta, dels focus de resistència- respecte a la qual alguns "publicistes" no estan d'acord. En bona part de les invasions, l'escassetat demogràfica dels invasors ha implicat que els fets s'esdevinguessin d'una manera distinta i que fossin els invasors els que s'assimilessin a la població autòctona. En el cas de la invasió àrab s'ha de comptar, òbviament, amb la tesi que la invasió àrab no va existir, en realitat, perquè fou ràpidament assimilada per la realitat peninsular (cfr. nota 55) i que, per tant, la llengua predominant durant l'ocupació va continuar essent el romanç autòcton del País Valencià. Segons això, la població musulmana -i, òbviament, la població mossàrab, minoritària i en franca decadència fins a la seva desaparició durant el segle XII- del País Valencià hauria estat bilingüe,

usant l'àrab com a llengua culta, literària i administrativa i el mossàrab valencià com a llengua de cada dia. Aquesta és la tesi que defensa, per exemple, Antonio Ubieto⁶⁹ basant-se en un text del filòsof àrab Ibn Sīda (segle XI), autor del Kitāb al-Muḥaṣṣaṣ, diccionari analògic de l'àrab clàssic, en el qual es disculpa dels errors lingüístics que pugui cometre a causa de la seva convivència "amb gent que parla una llengua romànica". El text diu així: fakayfa bī ma^ca ta' aḥḥuri 'awānī wa bu^cdi makānī wa muṣāḥibati li-l-^caḡam, i fou traduït per J. Ribera Tarragó⁷⁰ de la manera següent: "y como no he de cometerlos yo [els errors], si escribo en tiempos tan alejados (de cuando el árabe se hablaba con pureza) y teniendo que vivir con personas que hablan romance?". Com ja ha senyalat un arabista,⁷¹ deixant de banda el fet que d'altres coetanis textos semblen demostrar el contrari (que els musulmans parlaven només àrab) -per exemple, el Cid, en el mateix segle, després d'apoderar-se de València va encomanar als mossàrabs la defensa dels murs de la ciutat perquè parlaven com els àrabs-, el text de Sīda només fa referència al segle XI, època en la qual podia estar-se produint el canvi lingüístic (del romanç a l'àrab) que, pels motius que hem anat esmentant al llarg d'aquestes pàgines i pel que ens indica l'arabització del Nord d'Àfrica, degué ésser relativament lent i degué culminar en aquesta època. Però a més, Dolors Bramon en un treball recent⁷² ha fet veure que la traducció que féu Ribera del text àrab en qüestió és defectuós en el punt, precisament, clau: l'expressió àrab li-l-^caḡam no pot interpretar-se en un sentit lingüístic (llengua romànica) sinó ètnic (gent no àrab). Seria un terme similar al παρβαροι dels grecs. I tots els historiadors estan d'acord que, donada la poca importància demogràfica dels invasors, la població musulmana estava constituïda bàsicament per "gent no àrab" (tota la població autòctona i els berebers que arribaren juntament amb els àrabs però superant-los demogràficament en una proporció de 2 a 1). No sembla pas, per tant, que el text en qüestió fonamenti massa bé la idea d'un predomini del romanç, com a mínim al nivell de llengua parlada, en el País Valencià. Això no vol pas

dir, però, que aquesta idea fos impossible ni que la idea contrària (la d'una arabització total dels musulmans) quedi demostrada: amb la nova interoretació del text de Sīda es perd una prova del bilingüisme dels musulmans i, per tant, ens obliga a continuar la recerca.

5.2.2. En aquest sentit, els treballs que posseïm són poc nombrosos però concloents. D'una banda, en estudiar la situació a posteriori dels musulmans que no foren expulsats després del 1238 (els moriscos), Joan Fuster⁷³ i Dolors Bramon⁷⁴ i M^a del Carme Barceló⁷⁵ demostren que l'única llengua generalitzada entre els moriscos entre el 1238 i el 1509 era l'àrab i d'això infereixen, òbviament, que l'àrab devia ser també la llengua que parlaven abans del 1238. D'altra banda, Pierre Guichard,⁷⁶ estudiant la incidència de la invasió àrab damunt de la població autòctona, majoritària, considera que l'estructura antropològica del país va quedar prou modificada com perquè es pugui sospitar que l'arabització lingüística també degué ésser, encara que lenta, molt forta. Finalment, R.I. Burns,⁷⁷ aporta prou dades situades cronològicament en el moment de la conquesta -el moment més significatiu, per tant- com per acabar de demostrar que les conclusions apriorístiques de P. Guichard i les conclusions aposteriorístiques de Joan Fuster, Dolors Bramon i M^a del Carme Barceló són correctes.

Vegem, ara, algunes d'aquestes dades. Pel que fa a la situació lingüística del País Valencià i de Mallorca durant la primera meitat del segle XIII, quan encara és impossible que el català hagués pogut incidir d'una manera significativa en el país, n'hi ha prou amb una ullada al Llibre dels feyts del Rei Jaume I (del qual utilitzarem l'edició de Josep Mª Casacuberta, Barcelona 1926) per adonar-nos que els àrabs de Mallorca i del País Valencià parlaven àrab i que la llengua constituïa, constantment, un impediment a la relació entre els conqueridors catalans i la població autòctona valenciana conquerida. Posem-ne alguns exemples significatius:

A) Conquesta de Mallorca

Al cap. 60, en explicar-nos la mort a mans dels conqueridors d'un sarraí, la Crònica ens diu el següent: ... e el volch se levar, e mes ma a la espaa. E en tant, nos fom sobre el, e anch no.s volch retre tro que mori, ans com hom li deya: -Ren.te-, el deya -Le mulex-, que vol dir: "No, senyor".

Al cap. 76 i 79, la Crònica ens explica com s'esdevingueren les negociacions entre els catalans i els musulmans mallorquins per tal de pactar la rendició d'aquests últims. Els següents dos fragments pertanyen a aquests dos capítols: E parlaren lo rey tan solament, ab II de sos veyls, e Don Nuno e l.alfaquim qui anava per trujanma... (cap. 76). E quan lo rey de Maylorques los vee espaordir, feu conseyl general e dix los en sa algaravia... (cap. 79).

Al cap. 85 apareix una altra escena en la qual el rei àrab de l'illa parla als seus: Ab tant fo vengut lo rey de Maylorques cavalcan en I caval blanch, e el havia nom Xech Abohehie; e crida los seus: -Roddo!- que vol tan dir c<h>om: -Estar!-.

B) Negociacions amb Menorca

Al cap. 119, la Crònica ens parla de l'arribada dels catalans a Menorca i de l'inici de les negociacions amb els musulmans de l'illa: E les galees posaren les popes en terra, e els hagren enviats per almetrachs, e per astores e per coxins, e que siguessen e.s aplegassen. E exiren tots III de les galees, e l iueu que nos lo havien liurat per trujanma.

C) Conquesta de Peníscola

Al cap. 182, la Crònica ens explica que el rei, essent a Aragó, va rebre un missatger de N'Eixamèn d'Urrea, que en aquells moments es trobava a Borriana, amb unes cartes que li havien enviat els sarraïns de Peníscola: -E envia.us mi aqui ab la carta que.ls sarraïns li enviaren-.

E nos faem la ligir a I sarrahl que havia en Terol, qui sabia ligir d'algaravia, e trobam les paraules de la carta segons que.l missatge les deva.

D) Conquesta d'Almassora

Al cap. 189, en parlar dels preparatius de la presa d'Almassora, se'ns explica que un escuder de Don Pero Cornell sabia algaravia: E I escuder seu, per nom Miquel Pereç, sabia algaravia, e anava a vegades a Almeçora per traure catius dels sarraïns...

E) Conquesta de Xàtiva

Al cap. 321, en parlar dels preparatius de la conquesta de Xàtiva, la Crònica ens diu el següent: E quan haguem menjar, enviam per Don Rodrigo Liçana, e dixem li: -Don Rodrigo, hojam missa mayti, que nos havem aestmat I pug que creem que sera bo a bastida-. E quan vench a l'endemà, hoida missa, faem enselar; e mentre enselavem los cavals e prenien les armes, vench Abenferri, e dix-nos a una part, denan lo trujanma nostre, que si no.l talavem, que.ns daria los catius.

F) Expulsió de musulmans de l'Horta de València

Al cap. 367, se'ns diu que després de decidir que els musulmans havien de deixar l'Horta de València, el rei envià als sarraïns cartes e missatges en arabich con los manavem e.ls donavem dia que, a I mes, s.apareylassen d.exir de nostra terra...

G) Conquesta de Villena

Al cap. 411 se'ns expliquen les negociacions prèvies a la conquesta de Villena: E la nuyt ells [els musulmans] nos enviaren II sarraïns ab la resposta; e la I d.aquels era latinat.

H) Conquesta d'Elx

Al cap. 416, durant les negociacions prèvies a la conquesta d'Elx, la Crònica ens diu el següent: E quan nos haguem parlat ab ells, enviam

missatge a Elx, per I trujaman nostre, ab la exea, ab nostra carta, que.ns enviassen II i III sarraïns dels bons de la vila, e que parlassen ab ells...

I) Campanya de Múrcia

Els següents fragments, trets respectivament dels capítols 436, 437, 439 i 447, pertanyen a la part de la Crònica en què se'ns narra la campanya que Jaume I dugué a terme a Múrcia (zona que un cop conquerida i repoblada de catalans, passaria a Castella):

cap. 436. Ab tant, enviam lains la exea ab I sarraï, e que dices al algutzir que exis a nos, que nos voliem parlar ab ell, per ben d.ell e d.aquels de la vila. E el envia.ns a dir que li enviassen I cavaller, e nos enviam li I cavaller per nom Domingo Lopes, qui era poblador de Murvedre e sabia algaravia, e En Astruch, juheu, qui era scriva nostre d.algaravia.

cap. 437. E nos estiguem en nostre seti, e ells vengren, e salidaren nos, e fermaren nos los jonols davant e besaren nos la ma. E faem los tots exir de casa, sino tan solament ells e N.Astruch, juheu damunt dit, qui era trujaman.

cap. 439. E quan vench lo dissapte mati, enviaren nos messatge que.ls enviassen guiar, e venrien; e nos faem ho, e vengren. E nos tenguem los lo menjar apareyllat, d.aqueles coses que son damunt dites; e sempre meteren ma a adobar de menjar la companya lur. E tornaren a nos l.algutzir e.l cavaller, de qui no.ns membra.l nom; e havien tan gran poder abdos en la vida, e l.algutzir de tot en tot, que tot ço que ells faessen ab nos, hauria valor. E nos faem tots aquels que.y eren partir de-nant nos, sino tan solament N.Astruch e aquels sarraïns.

cap. 447. E nos dixem los que en aquesta manera era empres, sino que ells no.u entenien; car les mesquites voliem que ells les tenguessen mas: -¿Que farien los cristians si no havien esglesia en que entrassen? E que la esglesia sia a la porta del alcacer, e c.hom crit "Ala lo sab-

ba, o Alla", cant jo dormire, prop de la testa, aço, si be ho entenets,
no es cosa covinent.

Sembla clar, si ens atenem a la Crònica, que pels volts del primer quart de segle XIII, els catalans necessitaven un intèrpret (un trujama o trujaman) per comunicar-se amb els musulmans; que els musulmans necessitaven també un intèrpret (un àrab latinat) per comunicar-se amb els conqueridors; que els conqueridors tenien una clara consciència de quina era l'algaravia que parlaven els musulmans (l'arabich), que fins i tot és reproduïda, a la seva manera, en tres textos. Només una referència trobem al pretès romanç (el mossàrab) que segons Ubieto i d'altres, coneixien i parlaven quotidianament els musulmans -es tracta del següent fragment que la Crònica posa en boca dels moros de Peníscola: Seyor, queres-bo tu així? E nós lo queremos ens fiaremos de tu, e daretemos lo castello en la tua fe-⁷⁸ cap referència al pretès bilingüisme.

D'aquesta manera es comprenen totes les dades aportades per Joan Fuster, Dolors Bramon i M^a del Carme Barceló sobre la situació lingüística dels mudèjars (moriscos més tard) pels quals la llengua fou un element bàsic de resistència. Tal i com advertia el Dr. Esteban, bisbe d'Oriola, el 1595, referint-se als moriscos, quando los pueblos estan sujetos a un mismo imperio, los vasallos tienen la obligación de aprender la lengua de su dueño,⁷⁹ la llengua àrab dels moriscos, en convertir-se en un fre per a qualsevol intent d'assimilació de la minoria nacional musulmana, es va convertir en un punt central de tota la campanya antimusulmana menada durant el segle XVI i començos del XVII. Les dades sobre el monolingüisme de signe àrab dels moriscos es poden multiplicar incesantment.⁸⁰ quan el 1582 s'acordà l'expulsió dels moriscos, que no fou efectiva fins el 1609, es van enviar quatre o cinc espies per a ynquirir si habían tenido o tenían intento y motivo de levantarse; aquests espies havien de vestir ábito turquesco i havien d'entendre la lengua aráviga.⁸¹ El ja esmentat Dr. Esteban, afirmava dels àrabs que la lengua les es impedimento de su conversión i, per tant, de la

seva assimilació. Quan el 1528 es negocià entre 12 representants de les moreries de València i Carles V, després de la derrota d'aquells a la Serra d'Espadà, els àrabs demanaren que no s'apliqués el decret que els obligava a mudar los bestidos moriscos i a dexar la dicha algaravia o lenguaje morisco perquè en el dicho Reyno la mayor parte de los moros y casi todas las moras no saben hablar aliamia.⁸² Tot apunta vers la mateixa direcció: els musulmans que vivien al País Valencià entre el 1238 i el 1609, a diferència dels que vivien a Aragó o a Castella,⁸³ parlaven exclusivament en àrab. És difícil de creure, deixant de banda les dades que hem esmentat abans sobre la època de la conquesta, que abans del 1238, quan l'àrab era la llengua dominant, els musulmans de València haguessin parlat romanç (mossàrab) i que, després del 1238, quan el català (o el mossàrab segons Ubieto) era la llengua dominant, haguessin abandonat la seva llengua habitual per a adoptar l'àrab. És difícil de creure, per tant, en la continuïtat del mossàrab en la llengua actual del País Valencià.⁸⁴ Més aviat, i abandonant ara la identificació entre el fet religiós i el fet lingüístic, com ha indicat Pierre Guichard, els canvis que s'esdevingueren al País Valencià àrab durant el segle XI -és a dir, el "despertar de l'activitat econòmica i de la vida urbana" i l'establiment a les províncies de la major part dels savis, homes de lletres i juristes, després (i a causa) de la desaparició del califat -permeten d'afirmar que "és probable que els centres urbans secundaris tinguessin un paper important en un procés d'arabització que, contràriament al que sovint s'afirma sense cap prova, sembla haver apuntat, a la vetlla de la conquesta cristiana, a l'eliminació pràcticament total dels antics dialectes romans i a la utilització generalitzada de l'àrab, alhora com a llengua vulgar i com a llengua de cultura".⁸⁵

5.3. Característiques del romanç anterior a la conquesta de València i Mallorca

L'estudi del romanç pre-janmí valencià i balear s'ha basat generalment en la toponímia actual i, sobretot, en la toponímia i l'antroponí-

mia dels Llibres de Repartiment de València i de Mallorca. Les dades que ofereixen aquests dos grups de fonts presenten, però, tantes influències lingüístiques alienes al mossàrab que molt sovint els pretesos mossarabismes hi apareixen completament deformats: els Llibres de Repartiment, escrits en llatí (amb l'excepció d'una còpia catalana del Llibre de Repartiment de Mallorca) mostren continuament la pressió de la influència cultista que llatinitza sovint les formes mossàrabs; d'altra banda, els copistes catalans difícilment podien sotstreure's a la pressió de la seva pròpia llengua i és ben probable que molts dels topònims dels Llibres de Repartiment haguessin estat catalanitzats (no cal dir que en la toponímia actual és això el que gairebé sistemàticament s'ha esdevingut fins el 1940 en què, amb el franquisme, es castellanitzà a dojo la toponímia de tota la península). A més, no es pot oblidar que abans de ser rebuts pels conqueridors catalans, els mossarabismes havien estat ja influïts per la llengua àrab. D'aquesta manera, les fonts per a l'estudi de les llengües romàniques parlades durant una part de la dominació àrab a les zones conquerides més tard estroben sotmeses a tres pressions distorsionadores (arabització, llatinització, catalanització) que en fan ben difícil l'estudi.⁸⁶ Així, per exemple, no ha pogut resoldre's el problema de la sonorització de les sordes llatines que, en els Llibres de Repartiment, apareixen indistintament com a sordes o com a sonores. És característic del mossàrab la conservació de la sorda i és una influència catalana la sonorització? És característic del mossàrab la sonorització, coincidint aleshores amb el català, i és una influència llatinitzant el manteniment de la sorda? És ben difícil de decidir-se per cap de les dues solucions.⁸⁷ I aquests dubtes són constants. Amb tot, però, és possible d'establir, a partir dels Llibres de Repartiment, algunes de les característiques del mossàrab:

A) Conservació dels diftongs decreixents -AI- i -AU-

Tant la toponímia actual (Moraira, Llombai, Patraix, etc., a Valèn-

cia; Moncaire, Llenaire, etc., a Mallorca), com els Llibres de Repartiment (Aurel < Aureli, Moschayra, Alpetrayre, Alfornayr, Alfillayre, Laurer < dim. de Lauru, Abintauro, Benimaurel, etc., a València; Taupine, < Talpinu, Auriolaez < Aureolu, Laurerlex < pl. de Lau raria, Maura, Algaudence < Gaudentiū, etc., a Mallorca) semblen demostrar que, a diferència d'allò que succeïa en català, el romanç de València es resistia a la monoftongació de -ai- i -au- en -e- i -o-. Amb tot, però, apareixen certs topònims en els Llibres de Repartiment (Corbeira < Corvaria i Unqueira < juncaria, Cinquayros, Chingueyr i Xinguer < quinque+ariu [> Xinguer], a València; Palumber a Mallorca) que semblen mostrar una incipient monoftongació de -ai en -e- passant per l'etapa -ei-.

B) Manteniment de -o final

En els Llibres de Repartiment trobem mots amb -o final i mots que l'han perduda: rahal locoplan, rahal Aben Sanx, rahal Montagut, molín Alforñ i Benjuzuf Per, en front de Montegellos, Abenferro, Aben cotoz (< ar. ibn gothos), domos de Alcayd Petro, Portu Topino, Domos de Lopo Alcáraz, AbenSanxo, etc., a Mallorca; domos de Lop Alcorcery, portam de Taulat, domos de Mahomet Alforner, en front de domos de Mahomet Passarello, alq. de Benilopo, rehal Avin sanxo, Alombo, Yelo, alch. de Muro, etc., a València. No són estranys, tampoc, els topònims actuals amb una -o conservada: Porto-Pi, Porto-Cristo, Porto-Petro, Porto-Saler, Capocorb, Campos, Muro, Banyos, etc., a Mallorca; Muro, Alombo, Campe-llo, Pego, Gorgos, Foios, Turballos, etc., a València. Les dades ambigües dels Llibres de Repartiment les hem d'interpretar, segons que sembla, de la manera següent: el mossàrab valencià i balear mantenia la pronúncia de les -o finals perquè si no fóra incompreensible que els escriptors catalans les haguessin introduïdes contràriament a la tendència que els imposava la seva pròpia llengua. D'altra banda, la llengua àrab⁸⁸ i el costum lingüístic dels escribes afavoria l'eliminació de les -o finals: i la catalanització explicaria els noms sense -o.

Cal tenir en compte, però, que la tendència llatinitzant provocà de

vegades la introducció d'una -o allà on normalment no devia d'aparèixer: cognoms catalans, arribats a partir de la conquesta, com Ripoll, Olzet, Despuig, i Ferret, apareixen transcrits en els Llibres de Repartiment com Ripollo, Olzeto, De podio i Ferreto.⁸⁹

C) Diftongació de Ē i Ō llatines davant Iot

En el Llibre de Repartiment de Mallorca apareix un topònim (Luelh < Lōlium) que sembla indicar que el romanç de Mallorca, semblantment a allò que passava en els altres dialectes del mossàrab i, també, en català, diftongava les Ē i Ō breus llatines davant d'una Iot. Ramon Menéndez Pidal,⁹⁰ d'altra banda, ha assenyalat l'existència d'un altre topònim (Quelga, 1096?, 1100, Guelga, 1100 i Kolja 1103 < Colia), ara en el País Valencià, que confirma aquesta diftongació encara que a Foios < fōveos⁹¹ amb el canvi de f- > p-, aquesta diftongació no es dona.⁹² A diferència, però, del català, el mossàrab no monoftongaria el diftong resultant de Ē i Ō + Iot en i i u⁹³ (que donaria els catalans Culla < Cōlia i Jull < Lōlium, aquest darrer encara viu en el lèxci comú en jull "cugula" i julivert [< lōlium vīrīdem]).⁹⁴

D) Palatalització de l- inicial

L'única solució que ofereixen els Llibres de Repartiment per a la l- inicial llatina és la grafia l: Locoplan, Laucarige, Luelh, Lup, Laurariex, etc., a Mallorca; Lopo, Lauret, Alombo, etc., a València. Això no vol pas dir, però, que el romanç de València i de Mallorca es comportés d'una manera distinta dels altres dialectes mossàrabs que, segons sembla, palatalitzaven la l- inicial (malgrat que també transcrivien l- llatina amb la grafia l): donades les lleis ortogràfiques de l'àrab, no més es podia transcriure una palatal inicial [=l < l-] amb una lām senzilla o amb una yā; d'altra banda, els copistes catalans, de la mateixa manera que solien evitar-ho en la seva llengua,⁹⁵ és probable que escriuissin el so l dels mossarabismes amb la grafia l. Galmés de Fuentes⁹⁶ ha aportat a més, un topònim actual de la zona valenciana castellano-

parlant (Llobregales) que sembla confirmar l'existència d'una palatalització de l- en mossàrab, atès que aquesta ll- no pot ser deguda a influència posterior a la reconquesta perquè el castellano-aragonès no realitza aquesta palatalització.

E) Manteniment de g- i j- inicials

En els Llibres de Repartiment apareixen molt pocs exemples de topònims procedents d'un mot llatí amb g- o j- inicial: el topònim reha de Algeubs, de Mallorca, no pot tenir-se en compte perquè es tracta d'un arabisme (encara que algeubs tingui un origen llatí: gypsum < gr. γύψος); a València trobem Yelo, alch. Yellas i Yeneva, l'element y dels quals sembla representar una g- o j- llatines, i confirmar, per tant, el manteniment, com a palatal, en mossàrab llevatí de la consonant llatina. Amb tot, és possible que hi hagués una certa tendència a la desaparició d'aquesta consonant atès el topònim Unqueira < Juncaira, com fa notar Galmés de Fuentes.⁹⁷

F) Manteniment dels grups -mb- i -nd- llatins

Es ben sabut que les llengües romàniques de la península convertiren el grup -mb- en -m- passant per una etapa intermèdia de -mm-, i que el català, a més reduí el grup -nd- a -n- passant per -nn-. Aquesta evolució ha estat atribuïda a la influència osco-umbra que ena arribà, sobretot al nord-est, amb la romanització.⁹⁸ Doncs bé, el mossàrab llevatí, semblantment a la resta dels dialectes mossàrabs, manté els grups -mb- i -nd- inalterats com demostren, en primer lloc, els Llibres de Repartiment de València (Alombo, Alumber, Andarilla o Anderella, Andilla, Onda < Unda, domos de Mahomet Alondarella, etc.) i de Mallorca (Palumber o Palumbariu, rahal Columber, Solanda o Sulanda, Goronda, rahal Sandato-la, etc.) i, en segon lloc, la toponímia actual (Llombo, Llombai, Fondó, Quatretonda, a València) i fins i tot el lèxic comú (Orandella, Barandat i mondar "esporgar la vinya", a València i Colombaire a Mallorca).

G) Manteniment del grup -tr- i -dr-

Des del magnífic estudi de Joan Coromines,⁹⁹ és ben sabut que el grup llatí -tr- es redueix, en català a -dr- mentre que el grup romànic -t'r- es redueix a -r-: patrinus > padrí, vitreum > vidre enfront de pater > pare i presbiter > prevere. D'altra banda, el grup llatí -dr- es mantenia inalterat en català mentre que el grup romànic -d'r- solia vocalitzar la -d- en -u-: hedera < heura enfront de quadrum > caire. El castellà, d'altra banda, convertia -tr- en -dr- fos quina fos la data originària (llatina o romànica) i mantenia inalterat el grup -dr-. El mossàrab, en canvi, sembla que va seguir una evolució distinta i no alterà ni el grup -tr- ni el grup -dr-!¹⁰⁰ en el Llibre de Repartiment de València trobem Petraer, alq. de Petra, Petre, domos de Amet Alpetrayre < petrariu, Pedruelo, etc., i en el Llibre de Repartiment de Mallorca rahal Petruxella ^{o Petruzel} Petra, alch. Otrollarix, etc.

H) Ē i Ō llatines

L'evolució de Ē i Ō llatines és una de les qüestions més debatudes de la fonètica del mossàrab llevantí. Determinar si existí una diftongació espontània, com en els dialectes centrals del mossàrab i com en el castellà, o si, en canvi, no existí tal diftongació, com en el mossàrab lleidatà (cfr. cap. IV, d'aquest llibre) i com en el català, ha estat una de les qüestions de la fonètica mossàrab que ha aixecat més polseguera. Les dades que proporcionen els Llibres de Repartiment són, realment, difícils de valorar. D'una banda, són freqüents els noms sense diftongació, tant a València (domos de Auenbona, Villanova, raal Alpon-ti, Abingalgol < gallu + ōllu, Alchomco < conchu, Abinferro, domos de Mohamat Aixello < avicēllu, Villa de Axerra < sērram, Aucel < avicēllu, etc.) com a Mallorca (Orioles < pl. de aureōlu, alch. Bilanova, Portupi o Portu Topino, Buniola < vineōla, Abenbunel < dim. de bōnum, alch. de Benicael < callēm, Xerra < sērram, Petra, etc.). D'altra banda, també hi apareixen, en una proporció inferior, noms amb diftongació: Pedruelo, Pozulo [on la grafia y podria representar el diftong ue],¹⁰¹ Azuela,

Fuexcha, Xilviela, Andarilla, Andilla, Bitilla¹⁰² < vitellam, Turrim que vocatur Gastiella, a València; Pozueletx, Ponzuatx o Ponzuach o Pozuatch, Benimonagchil < monachum + ĕllu o monacellu, a Mallorca. Així, doncs, en front d'una majoria de casos sense diftongació, els Llibres de Repartiment presenten alguns casos de diftongs ue, ie i ua.

Segons A. Galmés de Fuentes,¹⁰³ les formes sense diftongació les hem d'atribuir a una llatinització o a una catalanització feta pels escriptors i les formes diftongades serien les que realment representarien la fonètica mossàrab de València i de Mallorca: la diftongació, originada a Toledo, hauria penetrat València que, per haver pertangut a la Província Cartaginense, depenia civilment i eclesiàstica de la ciutat castellana. M. Sanchis Guarner, en canvi, després de negar aquesta vinculació de València amb Toledo, creu que la diftongació, com demostren els actuals topònims de Granada Castel de Ferro, Fonte, Fontes, Albuñol, etc. no havia arribat a les regions mossàrabs extremes: "la incipient diftongació mossàrab, a més de ser imprecisa (já, jé, wó i wé) era vacil·lant, i els habitants menys rústics deixaven de practicar-la. La innovació toledana es pogué haver consolidat ja a Saragossa i el Guadalquivir, però no havia arribat a imposar-se a les regions del litoral de la Mediterrània o de l'Atlàntic."¹⁰⁴ D'aquesta manera, és probable que en època mossàrab ja existís una divisió lingüística al País Valencià: una zona amb diftongació espontània de ĕ i ō llatines i una zona sense diftongació. Això explicaria les formes sense diftongació del País Valencià castellano-parlant (Castelnovo, Barchel, Chirel, Pejarel, Buñol, etc.) i, a més, aquells topònims que presenten, ja en època antiga, una doble forma (diftongada i no diftongada): "les alternances dels textos àrabs orióla-oriwela, i al-pont-Al-pwont (...)"¹⁰⁵ podria indicar que llavors, com ara, tals poblacions principals i frontereres tindrien dos noms mossaràbics, un propi de les regions on no es produïa la diftongació i un altre dels que sí que diftongaven".¹⁰⁶

En l'estat actual de les investigacions no és pas possible de decan-

tar-nos a favor de cap de les dues hipòtesis. És remarcable, però, que en el Vocabulista in arabico els mots mossàrabs (que són escrits en àrab)¹⁰⁷ no duguin mai la ħ (= ħ en llatí vulgar) diftongada, sinó que sempre es representi per una [a] o una [ā] (amb l'excepció de dos únics casos: [biqq] beccu i [bily] < pēscūlu). Aquest fet, juntament amb el fet que la ħ etimològica (= <Ē o Ī del llatí clàssic) presenti moltes més vacil·lacions entre [i] i [ā], ha fet pensar a D. Griffin que el mossàrab distingia entre dos timbres de la e i que, per tant, no diftongava ħ (i, se suposa, ō).¹⁰⁸

5.4. El mossàrab de València i de Mallorca amb relació a les altres llengües romàniques de la península

L'estudi del mossàrab ens permetrà un dia de conèixer millor la situació lingüística de la península anterior a la reconquesta. Podrem saber, aleshores, si el mossàrab era una llengua uniforme com alguns filòlegs pretenen, o, si, com és de suposar, era un conjunt de llengües tan distintes entre elles com ho eren les llengües neo-llatines peninsulars de les zones lliures de la dominació sarraïna. En l'estat actual dels nostres coneixements, la qüestió és ben difícil de resoldre i, fins i tot, podríem bandejar-la si no fos que la relació del(s) mossàrab(s) amb les altres llengües romàniques de la península ha estat objecte de tantes utilitzacions ideològiques que es fa necessària, com a mínim, una certa clarificació. Així, per posar un exemple, A. Galmés de Fuentes, després d'afirmar una cosa tan poc segura com la similitud entre el mossàrab valencià i el mossàrab toledà, diu: Por todo ello la reconquista natural de Valencia, una vez realizada la de Toledo por Alfonso VI, correspondía al Reino de Castilla, y fue la que llevó a cabo el Cid, aunque, por diversas causas, no llegara a consolidarse. Solamente ante el fracaso de Castilla en la empresa de Valencia, correspondió en segunda instancia al reino de Aragón la ocupación del levante peninsular, creando de esta forma la unidad cultural y lingüística Cataluña-

Valencia-Baleares, unidad que hasta entonces no había existido.¹⁰⁹ Potser hauria estat més raonable d'afirmar que, si el mossàrab Toledà era idèntic (ho era?) al mossàrab de València, l'ocupació de Toledo per part d'Alfons VI va ésser tan poc "natural" com la de València per part de Jaume I. Òbviament, del que es tracta, amb afirmacions com les que comentem, és d'afavorir, justificant-la, l'actual tendència castellanitzadora: La historia, por su parte, justifica esta agrupación, ya que el levante español historicamente se halla unido, hasta la reconquista, al centro y sur peninsular.¹¹⁰ D'aquí a considerar la castellanització del País Valencià com una lògica correcció de l'anomalia històrica que, per segons qui, representa la catalanitat lingüística de València només hi ha un pas. I si Galmés de Fuentes no el dona -i s'ha de reconèixer que no ho fa- si que posa les bases perquè algú, amb menys escrúpols científics, ho faci.

6. Els arabismes del català

Hem parlat, en descriure el moment en què la llengua catalana i la llengua àrab entraren, per primera vegada en contacte (cf. cap. III), de les vies de penetració de l'àrab i dels problemes més importants amb que topa la investigació de la influència de l'àrab en la llengua catalana. Allà dèiem que la font més important dels arabismes catalans havia estat el contacte, mantingut del 1238 al 1609, entre la llengua catalana i la modalitat de l'àrab parlada pels mudèjars, moriscos després, valencians. També hem parlat dels problemes més greus amb què topa l'estudi dels elements àrabs en el català.

6.1. D'una manera molt general esmentàvem, al capítol III, § 4., la tendència remarcable dels arabismes catalans a perdre, bé des del moment en què van entrar en el català, bé modernament, l'article àrab AL-, que tan bé permet de detectar els mots àrabs incorporats, per exemple, a la llengua castellana. AL-MAHZÊN, per exemple, es converteix en castellà en almacén i, en canvi, en català en magatzem, tot i que hi ha una èpo-

ca en què es coneix la forma almagatzem. Els exemples es podrien multiplicar considerablement. Existeix, però, un altre fenomen en l'àrab peninsular que complica encara més les coses. Es tracta de l'assimilació de la L de l'article àrab a la consonant que el segueix quan es tracta d'una "consonant solar" (t, t, d, d, z, z, s, s, š, n, l, r).¹¹¹ D'aquesta manera, mots que comencen amb l'article àrab en català (i que, consegüentment, haurien de ser fàcilment detectables) prenen una forma en la qual l'article àrab és difícil de descobrir. Així, a l'absència, freqüent, de l'article àrab en els arabismes catalans es suma la freqüent distorsió d'aquest article en bona part dels mots que l'han conservat. Examinem-ne alguns casos!¹¹²

i) AL-D... > AD-D... > ad...

AL-DIB > AD-DIB > adip¹¹³

AL-DIBA > AD-DIBA > adives¹¹⁴

amb l'excepció d'alducar < AL-DUKAR (en castellà: adúcar).

ii) AL-D... > AD-D... > ad...

AL-DIRHAM > AD-DIRHAM > cat.ant. adaram¹¹⁵

AL-DARAGA > AD-DARAĠA > adarges

AL-DARQA > AD-DARQA > adarga

i els topònims Ademuz i Ador, que apareixen en el Llibre de Repartiment, < AD-DAMUS < AL-DAMUS.

iii) AL-T... > AT-T... > at...

AL-TABUT > AT-TABUT > cat.ant. Atauc/atahuc¹¹⁶ (mod. taut)

AL'TALB > AT-TALB > verb atalbar/ataubar¹¹⁷

i el topònim Beniatjar (Val) < BANI AT-TIGĀR < BANI AL-TIGĀR.

Existeixen les excepcions d'Altafulla (Tarr.) < AL-TAHÚYLA¹¹⁸ i de Altea (Llibre de Repartiment) < AL-TAIA.

iv) AL-Ṭ... > AT-Ṭ... > at...

AL-ṬALIC A > AT-ṬALIC A > atalaia

AL-TUB > AT-TUB > atabó/atobó

AL-ṬAHUNA > AT-ṬAHUNA > atahona

i els topònims Atalaia de Barcelona, Eivissa i Mallorca.

v) AL-Z... > AZ-Z... > ad...

AL-ZULM > AZ-ZULM > adolmar¹¹⁹

Existeix el mot alule, de l'àrab AL-ZULLA, que, segons Joan Coromines, no representaria una excepció a l'assimilació solar ja que és probable que la L de l'article s'hagués convertit en Z i, posteriorment, el grup geminat ZZ hagués donat L passant per D ja que no són infreqüents els canvis d > ld i, en posició final, d > l.¹²⁰

vi) AL-S... > AS-S... > atz, ass, ac...

AL-SULHAM > AS-SULHAM > cat.ant atzarena¹²¹

AL-SAHABA > AS-SAHABA > atzabó

AL-SAFAT > AS-SAFAT > cat.ant. assafata (mod. safata)

AL-SUSSANA > AS-SUSSANA > Assutzena¹²²

AL-SINDIJA > AS-SINDIJA > cat.ant. acendria¹²³

AL-SAQUIJA > AS-SAQUIJA > acèquia (sèquia/síquia)

AL-SAUT > AS-SAUT > assot (acot)¹²⁴

i els topònims Burjassot (Val.) < BURĠ AS-SUDD, Guardassequia (Val.) < UAD AS-SQIJA i Assut (Val., Tarr.) i Assoc (Val., Al) < AL-SUQ (que en català antic existia representat en el lèxic comú com açoch), i Atzaila (Val., Al.) i Assera (Gandia) < AS-SIRA.

vii) AL-S... > AS-S... > Atz, ac, aç...

AL-ŞABBARA > AŞ-ŞABBARA > atzavara

AL-ŞIFR > AŞ-ŞIFR > (at)zero

AL-ŞANIFA > AŞ-ŞANIFA > acenefa cat.ant.

AL-ŞABBARA > AŞ-ŞABARA > acever¹²⁵ > acèver, aciber

i els topònims Benassait (Al.) < IBN AL-ŞAID, Azeeguer (Mall.) < AL-ŞAGIR. És una excepció el topònim Alsabara (Al.).

viii) AL-Z... > AZ-Z... > atz, as, ass, aç...

AL-ZA^CRUR > AZ-ZA^CRUR > atzerola¹²⁶

AL-ZARH > AZ-ZARH > atzar

AL-ZEBB > AZ-ZEBB > atzeb

AL-ZUQAQ > AZ-ZUQAQ > atzucac¹²⁷

i els topònims Azucach (Llibre de Repartiment) > mod. Assucac, aseit, Aceite (Eivissa) < AL-ZAID i Atzaneta (Alt Maestrat) < AL-ZANATA.

ix) AL-N... > AN-N... > an...

AL-NAFIR > AN-NAFIR > anafil

i el topònim Bonnabe < ABU-AL-NABIH, que encara conserva la nn geminada.¹²⁸

x) AL-R... > ER-R... > arr...

AL-RUB^c > ARRUB^c > arrova > rova

AL-RUZZ > AR-RUZ > arròs

AL-RABAD > AR-RABAD > raval

AL-ROBB > AR-ROBB > arrop

i els topònims Arrif (Val.) < AL-RIF, "terra de conreu al costat d'un riu", S'Arrom (Mal.) < AL-ROM i L'Arraval (Gir., Barc.) < AL-RABAD.

xi) AL-Š... > AŠ-Š... > ax, aix, eix...

AL-ŠUUAR > AŠ-ŠUUAR > aixovar

AL-ŠARAB > AŠ-ŠARAB > aixarop > xarop

AL-ŠARKA > AŠ-ŠARKAIR > eixanguer

i els topònims Exàtiva (mod. Xàtiva) d'AL-ŠATIBA (< llat. Saetabis) i Aixat (Val.) < AL-ŠAT "la ribera".

Hi ha una sèrie de mots, finalment, en els quals la L de l'article àrab apareix convertida en una M en anar seguida d'una labial, generalment, o d'una altra consonant "lunar". Això planteja un problema ja que, com s'ha dit anteriorment, sembla que l'assimilació només s'esdevenia davant de les consonants "solars". Per exemple, en els següents mots apareix, al costat d'una forma amb l'article AL- no assimilat, una forma amb l'article AL- assimilat (convertit en AM- o, de vegades, AN-).¹²⁹

AL-BORNIJA > albúrnia / ambúrnia

AL-BISĀRA > albíxeres / ambíxeres

AL-ḲORḲA > alcorca / ancorca

AL-ḲOLLA > alcolla / ancolla

AL-[^]YARRA algerra / angerra (> gerra)
 > algorfa / angorfa
 > alcalde / ancalde¹³⁰
 AL-BARKOK > albercoc / ambercoc

Relacionats amb aquest fenomen apareixen en el Llibre de Repartiment (edició de Bofarull) molts antropònims començats en AM-:

221, domos de Abdala Ambadel qui erat almaxarif Valentie
 176, Jussef Alboageix Amfararaix
 180, domos Daçmet Ambayracha
 186, Mohamet Ambilel
 207, domos de Hamo Ambeliz

Tot això ha fet pensar que a l'àrab parlat a València podia existir l'article sudaràbic AN-, article que no hauria deixat vestigis en els arabismes del castellà.¹³¹ Aquesta hipòtesi, però, sembla discutible si ateníem al fet que existeixen parelles de mots com albellol/ambellol < llatí ALVEÖLU que, òbviament, no es poden explicar a través de l'article sudaràbic. Més aviat sembla que ens trobem amb un fenomen específicament català de dissimilació: tots els exemples que hem analitzat són mots en els quals la l de l'article àrab coexisteix amb una altra consonant líquida (r o l) -com en els mots llatins PULLICELA > poncella, LÖLIUM > full, faldilla/fandilla, poliol/poniol, etc.- cosa que, com ja ha indicat Joan Veny,¹³² afavoreix el canvi l n.

6.2. Deixant de banda els problemes que planteja la absència/distorsió de l'article àrab en els arabismes catalans, és obvi que, encara que en menor quantitat que en castellà o en portuguès, el català posseeix un nombre considerable de mots d'origen àrab. No creiem pas que valgui la pena d'intentar de donar-ne una llista exhaustiva que s'allargaria en excés. En comptes d'això, creiem més interessant de donar una llista de les correspondències entre determinats elements fonològics de l'àrab valencià (sovint comuns a tota la península), amb determinats

elements del català, exemplificant-les amb mots del lèxic comú i de la toponímia catalanes. Heus aquí les més importants.

A) Vocalismes

a) El sistema vocàlic de l'àrab, basat únicament en tres fonemes (/a/, /i/, /u/) i els corresponents al·lòfons, evoluciona, a la península, seguint dues tendències conegudes amb els noms d'imāla i tafXīm.¹³³ La imāla és la tendència espontània de la /a/ a convertir-se en [e] i, de vegades, en [i].¹³⁴ El tafXīm és la tendència de la /a/ a convertir-se, en entorns velars i labials en [o]. Exemples de les dues tendències són

(TafXīm) ŠARĀC > (ai)xarop
 SĪQLAB > sicló
 MAĤNAB > MAHNÁB > monot
 MUĤĀMMAD > Mahoma
 MARRĀKUŠ > Marroc
 i el topònim Almussafes < AL-MASĀFA

(Imāla) SĀNIYA > Sènia/Sínia
 i els topònims AL-DAMŪS > Ademuz (Val.), BANI-SALĀM > Benisa-
lem (Mall.), Algimia (Val., Cast.) < AL-JĀMI' i La Cenia
 (Tarr.) Cenia (Cast. Al.), Senia (Val.), Senieta (Al.), La
Sinia (Gir.) i Sinia (Mal.).¹³⁵

b) Pel que fa al fonema /i/, quan en àrab es realitzava com l'al·lòfon [e], en contextos velars i faringals, ha donat, en català e.¹³⁶

MISKĪN > mesquí
 AL-HADĪT > alhadet
 i el topònim Aledua (Val.) < AL-'IDWA.

c) El fonema /u/, d'altra banda, quan en àrab es realitzava com l'al·lòfon [o], en contextos velars i faringals, ha donat en català o.¹³⁷

AL-QUTÚN	>	<u>cotó</u>
AL-KUHÚL	>	<u>alcofoli</u>

B) Consonantismea) /h/, /ħ/ > c o f

HAŠŠÚM	>	<u>cotxó</u>
HAŠHÁŠ	>	<u>cascall</u>
ŠARĪHA	>	<u>xereca</u> / <u>xarefa</u>
HAMMĀL	>	<u>camàlic</u>
AL-HĀBS	>	<u>alcapc</u>
HARDÚN	>	<u>fardatxo</u>
HĀRNAQ	>	<u>farnaca</u>
AL-HĀBAQA	>	<u>Alfàbega</u> (Val.) > <u>alfàbrega</u>
TAHŴILA	>	<u>tafulla</u> (variant de <u>taülla</u>)
MÚNHĀL > MUNHĀL	>	* <u>almonfala</u> > <u>monfara</u>
HĀBAT (AL) HULŴWA	>	<u>matafaluga</u>

Joan Coromines, a més de senyalar que és més freqüent el pas de /h/, /ħ/ a f¹³⁸ que no pas a c, fa notar la possibilitat del pas, no molt freqüent, de /h/ i /ħ/ a s¹³⁹ cfr. les variants sarvatxo i sarnatxo, el mot recenes (cat.ant.) en front del castellà rehenes i el portuguès refems < RAHN, i farda "esquirol" amb la variant sardeta, d'etimologia desconeguda. J. Coromines,¹⁴⁰ també ha senyalat casos de f > s (FASFASA > alfalf > alfals; MATRAH > matalaf > matalàs) i casos d'ultracorrecció s > f (QĀDŪS > caduf).

Els topònims Altafulla, del qual ja hem parlat, i Benicolet (Val.) < BANI-HULĀYD¹⁴¹ exemplifiquen, també, aquesta evolució.

No són totalment estranys, d'altra banda, les transcripcions de /H/ i /H/ per g: AL-MAHZEN (al)magatzem i AL-HARRUBA garrofa.

b) /SS/ i /ZZ/ tx, tz, s, ss, c, ç

Aquest fenomen té una gran importància a causa de la freqüència

de mots amb el grup geminat /SS/ i /ZZ/ ocasionats per l'assimilació solar. No repetirem aquí els exemples donats en parlar d'aquest fenomen, típic de l'àrab peninsular. Mots amb /SS/ i /ZZ/ independents de l'assimilació solar són:

HAŠŠŪM	>	<u>cotxó</u>
MARÁŠŠA	>	<u>almorratxa</u> <u>morratxa</u>

c) /-M/ > -n

AL-MUQÁDDEM	>	<u>almugatèn</u>
MAHRŪM	>	ant.cat. <u>baharon</u> ¹⁴²

El normal, però, és que en català (ja en època romànica, per tant) la -n <àrab -M, desaparegui

HAŠŠŪM	>	<u>cotxó</u> ¹⁴³
AL-HAKĪM	>	<u>alfaquí</u>
AS-SALHĀM	>	<u>atzarena</u>

i el topònim Banisilí (Al.) < BANI-SALĪM,¹⁴⁴ semblantment a allò que s'esdevenia amb les -N originàries de l'àrab

MISKĪN	>	<u>mesquí</u>

i els topònims Benifairó (Val.) < BANI HAYRŪN, Benifayó (Val.) < BANI HAYYŪN, Abenrromà (Val.) < IBN RUMMĀN (compareu-lo amb el Guardarromán de Còrdova), Benifató (Al.) < BANI FATHŪN i Benifaldó (Mall.) < BANI HALDŪN.¹⁴⁵

S'ha de senyalar, d'altra banda, que a (al)magatzem < AL-MAḤZĒN es dona un fenomen d'ultracorrecció.

Quan la /N/, ara no final, es troba en contacte amb sibilants o alveolars, té tendència a assimilar-s'hi, ço que ens explicaria els topònims Malsacoreig (Lleida) < MĀNZAL QUARĀYŠ i Masanesa (Val.) < MĀNZAL NĀSR.¹⁴⁶

d) /B/ > p, f, u¹⁴⁷

En àrab, el fonema /b/ tenia dos al·lòfons: l'un, semblant al so /p/ romànic; l'altre, semblant a l'al·lòfon fricatiu [β]¹⁴⁸ de /b/

romànic. En el primer dels casos és freqüent que /B/ àrab hagi donat p romànica (catalana)

AL-RÚBB	>	<u>arrop</u>
RABITA	>	<u>rapita</u> (i tots els topònims derivats)

en el segon dels casos és freqüent que en català /B/ àrab hagi donat f

HARRUBA	>	<u>garrofa</u>
MUHTASAB	>	<u>mostaçaf</u>

i fins i tot u, cosa que ens explicaria, probablement, el topònim Olocau (Val.) < AL-'UQAB, el mot comú:

TABÚT	>	<u>taut</u>

i, per un fenomen d'ultracorrecció, els topònims Albatera (Al.) < AL-WA-TIRA i Alberique (Val.) < AL-WARIQ.

e) /R/ > l i /L/ > r¹⁴⁹

AL-NAFÍR	>	<u>anafil</u>
ĠANDŪR	>	<u>gandul</u>
?	>	<u>taül</u> (comp. castellà <u>tahur</u>)
ŠARÍHA	>	val. <u>xalefa</u> (var. de <u>xereca/xarefa</u>)
MÁTRAḤ	>	<u>matalàs</u>
AL-ZA ^c RŪRA	>	<u>atzerola</u>
ŠARQÎ (?)	>	<u>xaloc</u>
AL-BURŪK	>	<u>alboloc</u>
ĠORFA	>	<u>golfa</u>
HÁRAZ	>	<u>engalzar</u> (comp. castellà <u>engarzar</u>)
FARSAT	>	<u>flassada</u> (comp. castellà <u>frazada</u>)
AL-SALḤAM	>	<u>atzarena</u>
MUNḤAL	>	<u>monfara</u>
SETL	>	<u>setra</u>
SATL	>	<u>setrill/sitrell</u>

i els topònims Benoguacil (Val.) < IBN AL-WAZIR (comp. amb el mot comú algutzir)¹⁵⁰ i Benioquer¹⁵¹ (Val.) < BANI 'UQÁYL.

Les causes de la vacil·lació entre r i l s'han de buscar, segons Joan Coromines, en l'existència d'una "discrepància articulatòria entre la r i la l aràbigues i les dues consonants romàniques" juntament amb el següent fet: "En el jargó arabo-romànic que parlaven els mossàrabs i els cristians fronterers, i del qual provenen els arabismes de les llengües hispàniques, l'article al-, trobant-se sempre aglutinat als mots d'origen aràbic, devia provocar per dissimilació un gran nombre d'alteracions de l en r en els mots que contenien una l. Intervenint la pronúncia clàssica de l'àrab, devia produir-se una reacció que, exagerant-se, degué donar lloc al canvi de r en l en nombrosos mots aràbics que havien tingut sempre r. Aquesta fluctuació degué tenir per conseqüència el sentiment que en àrab la r i la l eren intercanviables; d'ací que les permutes entre les dues lletres es produïssin àdhuc en mots on no hi podia haver dissimilació, per començar en lletres solars, davant les quals la l de l'article s'assimila".¹⁵²

7. Fixació del domini lingüístic del català

Amb Jaume I es pot considerar que el domini lingüístic del català, deixant de banda alguns esdeveniments posteriors que el modifiquen lleugerament, queda pràcticament configurat: la renúncia a l'expansió occitana, esdevinguda legal amb el tractat de Corbeil (1258), fixà els límits entre la llengua occitana i el català (vegeu mapa 5)¹⁵³ i la conquesta de València i de les Balears configurà la parla (amb els dialectes corresponents) de cadascun dels nous regnes i les fronteres que el català, en el cas de València, tindrà amb la llengua aragonesa i castellana.

V.7.1. La frontera nordoccidental

L'any 1906 J. Sarrailh escrivia, referint-se a la frontera nordoccidental del català (més o menys de Benasc a Fraga i el Baix Aragó) el següent: Els qui coneixen la regió de què parlem, asseguraran

que'l català arribava antes fins al Essera y'l curs inferior del Cinca. Encara no farà tres sigles que Campo, Graus, Moncó, Albalat de Cinca, eren de llengua catalana, com ho són encara Zaidí y Fraga.

A Moncó y Albalat de Cinca, ja no's parla català. A Campo, Graus, Fonç, de deu parts podràn quedar tres o quatre catalanes, y per fi, hi ha poblacions com Venash, Roda, Calassanç y Açanuy que no's sab si's deuen catalanes o espanyoles... Encara's parla prou be'l català a Santisteva y Tamarit de Llitera, Peralta de la Sal, Benavarre, Lascuarre, Espés, Las Paúls de Castanesa y Castanesa, pobles qui tots son en territori aragonès. Però aquella frontera sempre anirà retrocedint. Allí la gent s'avergonya de parlar el seu dialecto. Es molt lleig, molt fíero, com diuen ells y tots se van al castellà que declaren ser la millor llengua de les llengües.¹⁵⁴ Tres quarts de segle més tard no podem pas modificar massa la poca informació que donava Saroïhandy. Continuem sense saber encara: (a) la història de la frontera lingüística nord-occidental, és a dir, quan el català avançà, si ho féu, ver l'oest, endins l'actual Aragó; quan es produí un retrocés de la frontera lingüística o, com a mínim, de la genuïtat del català; i perquè s'han esdevingut aquestes vacil·lacions; (b) si la llengua que es parla a, per exemple, Benasc o Graus (és a dir, la zona situada entre l'Essera i l'Isavena) és una barreja de català i aragonès, si és català amb certs graus d'aragonesismes, si és aragonès amb certs graus de catalanismes, o bé si representa la darrera mostra, molt deteriorada, d'uns parlars autòctons i independents.¹⁵⁵

El fet evident, com mostra el Mapa 6,¹⁵⁶ és que el català s'endinsa, avançant vers l'oest, a l'Aragó i que, com reflecteix el Mapa 7,¹⁵⁷ les isogloses són molt poc coincidents a tota la zona que s'estén, de Nord a Sud, entre Benasc i Tamarit de la Llitera. El primers del fets podria explicar-se en part a través de la història de les fronteres eclesiàstica i política.

El Cinca ja en el segle IX constituïa el límit occidental del bisbat

d'Urgell i quan es creà en el segle X (949) el bisbat de Roda (que el 1149 fou traslladat a Lleida) tota la Ribagorça i el Sobrarb continuaren pertanyent-hi; les conquestes de les terres meridionals del Sobrarb i la Ribagorça (amb Graus, Motsó i Barbastre com a centres principals) i l'annexió d'aquestes terres a l'Aragó no modificaren pas en un principi la frontera dels bisbats -Barbastre va arribar a ésser dues vegades (el 1100 i el 1130) la seu episcopal de Roda- tot i que provocaren els primers plets entre els bisbats de Jaca i de Roda (Osca i Lleida més tard). A la fi de la butlla d'Innocenci III (1203) repartí la zona conflictiva limitada per l'Alcanadre i l'Ara a l'Oest i el Cinca i l'Essera a l'Est entre els dos bisbats: Gistau i Bielsa foren atorgats a Lleida, Barbastre i els seus termes a Osca i la resta del territori, entre l'Alcanadre i el Cinca fou dividit entre els dos bisbats. Aquesta frontera no fou modificada fins el 1571, quan es creà el bisbat de Barbastre i la Vall de l'Essera, part de la de l'Isàvena i les terres del Cinca situades al Nord de Motsó hi foren incorporades.

Pel que fa a la frontera política, després de la unió de Catalunya i Aragó es plantejà, d'una banda, el problema d'establir la frontera entre els dos regnes a la zona del Nord, ja que el Sobrarb i la Ribagorça s'havien incorporat políticament a Aragó el 1037 i, d'altra banda, la futura frontera entre els dos regnes a mida que s'anessin conquerint terres als àrabs: tradicionalment el Cinca era considerat com el límit occidental de Catalunya i així, quan Lleida i Tortosa foren conquerides per Ramon Berenguer IV foren incorporades al Principat. Amb tot, però, determinats costums, com l'ús de la moneda jaquesa i la presència de Lleida a les Corts aragoneses, fan semblar Lleida com afí a Aragó; més encara la Ribera del Cinca de parla catalana on fins i tot el dret (l'ús del fur d'Aragó) -a diferència de Lleida- l'acostava al regne veí. Aquestes vacil·lacions es van fer paleses en els distints testaments de Jaume I, origen de no poques discussions frontereres entre Catalunya i Aragó: així, quan el 1243 Jaume I convocà corts aragoneses a

Daroca per anomenar hereu d'aquell regne l'infant Alfons hi foren convocats els lleidatans -amb la qual cosa sembla que Jaume I establia la frontera catalano-aragonesa en el Segre-. Més tard, davant de les protestes catalanes, Jaume I fixà el límit en el Cinca (1244), cosa que fou reaformada en el testament de 1248. El 1300 els aragonesos tornaren a reclamar contra la fixació de les fronteres feta per Jaume I el 1244 i declararen la Ribagorça, el Sobrarb i la Llitera, fins la clamor d'Almacelles, terres aragoneses: les protestes catalanes a les corts de 1305, on van reafirmar el Cinca com el límit occidental de Catalunya foren desateses pel rei Jaume II qui, el 1322 declarà Fraga com a catalana, la clamor d'Almacelles com la frontera a la comarca de la Llitera i la Ribagorça com un comtat que, d'una banda, s'havia de regir pels Usatges de Barcelona i els Costums de Catalunya i, d'altra banda, havia d'assistir a les corts aragoneses.

Tenint en compte, doncs, aquests fets, no ha pas d'estranyar-nos l'existència de pobles de parla catalana dins Aragó ni, creiem, les reculades esporàdiques que la llengua catalana ha sofert en aquesta zona (els casos de Montsó i Albalat de Cinca, per exemple).

Més complex és, en canvi, l'explicació de perquè entre Benasc i Tamarit les isogloses són tan poc coincidents. Segons M. Alvar,¹⁵⁸ que es fa ressó de Menéndez Pidal¹⁵⁹ la diferencia en cuanto al catalanismo de los pueblos del este de la provincia de Huesca parece explicable por la época de la Reconquista. La región de Benavarre fue ocupada antes del siglo XII (hasta Calasanz) cuando existía en esta zona un dialecto románico primitivo capaz de influir sobre la lengua de los conquistadores. Tamarite, alcanzado en 1103, perdido, y vuelto a conquistar definitivamente por 1145, se encuentra en el límite meridional de la comarca, al comienzo de una zona donde la frontera catalano-aragonesa tiene un trazado más firme y uniforme. Este mismo pueblo ostenta hoy una lengua más reacia a la influencia aragonesa que Peralta o Benavarre. Por otra parte, no habrá que olvidar unos límites étnicos primitivos que

vienen a coincidir en esta zona y que coadyuvan con todo lo anterior a explicar unas fronteras entre el catalán y el aragonés en las que encontramos unas hablas de tránsito (o si se prefiere, transidas de elementos extraños), frente a la nitidez de fronteras que se conoce, también hoy, a partir de Tamarite". Zona, aquesta última, on la frontera seria una conseqüència directa de l'avanç catalanoaragonès en terres àrabs.¹⁶⁰

D'altra banda, en el període que estudiem -del 1162 al 1176- també es fixà la frontera en el Baix Aragó, zona que, després de ser conquerida per Alfons el Cast (1169) fou annexada al regne aragonès però repoblada per catalans.¹⁶¹ en conseqüència, una àmplia zona administrativament aragonesa per sota del riu Ebre és també de parla catalana (vegeu el Mapa 1): es tracta de la comarca del Matarranya. Aquí també trobem una frontera delimitada per unes isogloses poc coincidents (vegeu el Mapa 8).¹⁶² En aquest cas, però, segons Sanchis Guarner, sembla que les característiques lingüístiques del català que s'hi parla se deriven del catalán preliterario que llevaron allí los repobladores cristianos a finales del siglo XII, siendo unas veces arcaísmos, como la distinción de *c i s* practicada en el catalán primitivo, y en otras ocasiones particularidades genuinas del habla local, como la diptongación de la *e* abierta del catalán occidental, explicables por su situación marginal extrema y por el aislamiento de la comarca.¹⁶³

V.7.2. La frontera lingüística al País Valencià

La majoria dels historiadors ha acceptat tradicionalment que la frontera entre la llengua catalana i el castellà o l'aragonès, que divideix en dos el País Valencià, és una conseqüència directa del peculiar avanç catalano-aragonès vers el sud, en temps de Jaume I. Com assenyala Joan Fuster, els atzars de la Conquesta i del repoblament ens han deixat en terres valencianes aquesta "varietat" irreductible. Avui, més que "varietat" cal dir "dualitat".¹⁶⁴

Segons aquesta idea, l'actual configuració lingüística del País Valencià (cfr. Mapa 9)¹⁶⁵ fóra un producte directe de les repoblacions

esdevingudes als segles XIII i XIV, després de la Conquesta. El dualisme lingüístic del País Valencià -català/aragonès, inicialment, o català/castellà, quan l'aragonès fou bandejat pel castellà- hauria de considerar-se com a consubstancial a la creació jaumina del regne de València.

Aquesta hipòtesi, però, caldria matisar-la considerablement, com a mínim en els aspectes següents:¹⁶⁶

(i) des de bon començament les llengües que es parlaren al País Valencià no foren dues sinó quatre: endemés del català i de l'aragonès, després de la conquesta s'hi parlava àrab -la llengua de la població autòctona, majoritària durant molt de temps i inassimilada fins la seva expulsió el 1609 (Cfr. V. 6)- i, en algunes petites zones, el castellà -per exemple a Enguera, a la Canal de Navarrés, repoblada per cavallers castellans de Santiago¹⁶⁷;

(ii) algunes zones que administrativament pertanyen al País Valencià i que són de parla castellana foren conquerides als àrabs abans o independentment de la campanya comandada per Jaume I: així, el Racó d'Ademús, enclavament jurídicament valencià des de Jaume I però poblacionalment aragonès d'ençà que fou conquerida per Pere I el 1210; i la zona nord de l'Alt Palància, conquerida per Pedro Fernández de Azagra i Balasc d'Alagó o la zona de la baronia d'Arenos, a l'Alt Millars, cedida per Abū Sa'īd al seu gendre l'aragonès Ximèn Peres d'Arenos, totes dues repoblades per aragonesos;

(iii) algunes zones que actualment pertanyen al País Valencià i són de parla castellana s'hi incorporaren en èpoques posteriors a la seva conquesta inicialment duta a terme per castellans: la Foia d'Aiora, conquerida i repoblada per Alfons X de Castella i cedida a Pere II de Catalunya el 1281; Requena i Villena, que no es van incorporar al País Valencià fins el 1851 i el 1836 respectivament;

(iv) d'altra banda, la frontera lingüística ha sofert, a l'època moderna, algunes vacil·lacions que no s'han de menystenir: (a) la zona d'Oriola, inicialment de parla catalana per haver estat repoblada el

1266 per catalans encara que pertanyent a Múrcia (fins i tot després de la incorporació, en temps de Jaume II de les terres alacantines al regne de València), mantenia el català el segle XVI com sembla confirmar aquest text de Martí de Viciàna (1564): En Orihuela y su tierra siempre se ha guardado la lengua catalana, porque en tiempo de la Conquista se pobló la tierra más de catalanes que de otra nación, de los cuales heredaron la lengua, coraçon, manos y obras,¹⁶⁸ i fins el 1707 el català fou la llengua oficial de l'ajuntament;¹⁶⁹ (b) al Vinalopó mitjà la llengua catalana entra a Múrcia sembla que des del segle XIX quan alguns llogarrets dels termes de Jecia, Jumella i Favarella, el centre dels quals és la vila de Pinós, foren poblats per agricultors valencians procedents, bàsicament, de la Vall de Novelda i fins de la Foia de Castalla;¹⁷⁰ (c) també al sud del País Valencià existeixen els enclaus castellanoparlants d'Asp i de Motfort des del segle XVII quan, després de l'expulsió dels moriscos, aquests llocs foren repoblats per castellans;¹⁷¹

(v) finalment, tot i que en aquest cas no hi hagué un canvi de llengua, val la pena d'esmentar que a Tàrbena i la Vall de Gallinera es parla un dialecte català d'origen baleàric a causa de la repoblació, després de l'expulsió morisca, originària de Mallorca.

Sembla clar, per tant, que, sense negar importància a la conquesta comandada per Jaume I i a la consegüent dualitat demogràfica-política catalano-aragonesa, no tota la frontera lingüística del País Valencià n'és una conseqüència directa. Cal assenyalar, a més, que el mateix Joan Fuster, en un treball recent,¹⁷² ja ha indicat que les repoblacions que degueren esdevenir-se després de l'expulsió morisca i el subsegüent buit de població és possible que hagin de considerar-se, en el futur, fonamentals respecte a la dualitat lingüística del País Valencià: després d'assenyalar que després de l'expulsió dels moriscos (1609) la cosa canvia. Tot i que les circumstàncies del nou repoblament encara són confuses, l'ingredient castellà demogràfic hi pesa d'una manera òbvia, remet a una nota en la qual posa objeccions serioses a la creença que

el component repoblador extern al País Valencià no passés del 1'6% com generalment han acceptat els historiadors.¹⁷³ Les mateixes objeccions han estat represes per Vicent Soler que ha proposat que l'actual dualitat lingüístico-territorial del nostre país no pot explicar-se per les repoblacions dels segles XIII i XIV sinó per les allaus immigratòries, que van tenir lloc al segle XVII quan les terres ocupades pels moriscos es desertitzaren per l'expulsió del 1609, moltes de les quals provenien de Països castellans o castellano-parlants.¹⁷⁴ Amb això pren una importància cabdal, amb relació a la fixació de la frontera lingüística, aquella precisió que feiem en començar: els moriscos i la seva llengua -l'àrab- ocuparen entre el 1238 i el 1609 un espai geogràfic important (tant important que podríem parlar fins i tot de dues fronteres lingüístiques: àrab/català i àrab/aragonès o castellà) i la frontera lingüística actual podria ésser una conseqüència, d'una banda, de la conquesta jaumina i, de l'altra, però no pas menys important, de l'expulsió dels moriscos i la subsegüent repoblació. Un estudi de les fronteres interiors del País Valencià entre el 1238 i el 1609 ens aclariria si existeix alguna correlació entre les zones habitades pels moriscos -desertitzades el 1609- i les zones lingüísticament fluctuants.¹⁷⁵

8. Els primers textos escrits en llengua catalana

(a) La Prosa. 1. Fins ben bé la primera meitat del segle XII la majoria dels documents, almenys d'aquells que ens són coneguts en l'actualitat, eren escrits en el llatí convencional dels notaris, per sota del qual, això sí, batega insistentment la llengua parlada correntment a l'època: el català. Uns bells exemples d'aquesta mena de documents l'ofereixen els següents fragments d'un inventari del 900¹⁷⁶ i d'un jurament feudal escrit entre el 1028 i el 1047:¹⁷⁷

Et dono ibi de rebus majoris vel minoris bove I, vaca I cum suo vitulo, asino I cum suos utres et bulcias, porcos VI, oves [], destriale I, aixata I, relia I, sogas

II cum suo juvo, mapas parilio I, tovalia I, lecto I.
Dono ec omnia jamdicta ab integrum omnes cum eo quod
vissa sum abere vel possidere, terris, vineis, ortis,
pratis, pascuis, exiis vel regresiis, cultum vel incultum
movile vel immovile, quod dicit vel nominari potest...
Facta donatione VI Klds. madii anno III regnante Karulo
rege, filio Ludovigo...

Juro ego Radolf Oriol filium Mirabile a te Ragimundo
chomite filium Ermetruete, et a te Esmesende chomitissa
filiam Gilga. De ipssos chastellos de Aringo et de Oriti
go fideles vos ende seré; go no llos vos devetaré ni de-
vetare no llos vos faré...

Són textos escrits en llatí, certament. Però és obvi que qui els escrigué, tot i la seva voluntat llatinitzant, no va poder o no va saber sotreure's a la influència de la llengua que ell mateix parlava. I aquesta era ja plenament catalana: l'ús d'aixata < *ASCIATA i de relia < RĒG'LA en el primer text; l'ús d'ipssos com un article i no ja com un demostratiu, l'ús del futur seré < ESSE(RE)+HABEO en comptes del futur sintètic llatí ero i l'ús pronominal d'ende < INDE (cat. mod. en), traeixen una llengua parlada més pròxima al català actual que no pas al llatí. Més clar, encara, és el següent fragment escrit entre el 1094 i el 1100!⁷⁸

Et Roger Bernard donat le.n I alsperg et una mula per
XL^a uncias che manlevá de Berenger Bernard per ço che
acsi li.o faça, et reddet li la conamina de Salass; et
si la condamina voluit tenere Artall faciat le.nde emena
ad laudamento de illos homines de Salass, aut reddat
illi ipso precio quod suo pater li doná.

Fou durant el segle XII quan, en íntima connexió amb la renovació del dret -cfr. V.3. d'aquest mateix capítol- es feu la traducció al català del Forum Iudicum, la gran recopilació del dret visigòtic, un fragment de la qual descobrí i publicà Anscari Mundó l'any 1960!⁷⁹ Haus

aquí el fragment del Forum Iudicum fins ara conegut (Primera meitat del segle XX?)!¹⁸⁰

e perduda exes si poden prouar, que
per frau o per galisanda daltres omes o per
mandament leial, foron encom-
brats qe non o pogron ademplir.
aicelo enfre sis meses; La uoluntat
del defunt escrita de pos que fo mort enfre
Volontat daquel sis meses sie publicat.
o daqela qe testa en sa uida, de
pos sa mort, ans qe sis meses sien
passats, sie publicada e manifestada.
e per escriptura dauant qual qe sacer-
dot. o dauant tests. E si alcun cela
et amaga aquela uoluntat del de-
funt tant compona de so propri auer.

7.1.1. Amb tot, però, és en la literatura religiosa on trobem el primer gran document de la llengua catalana. I si la traducció del Forum Iudicum s'ha de relacionar, forçosament, amb la inquietud que existí, en el període que ara estudiem, per renovar el dret, el primer gran document en prosa de la llengua catalana -les famoses Homilies d'Organyà¹⁸¹ s'han de relacionar, d'una banda amb la tendència, explícita des dels concilis de Magúncia, Reims i Tous (813) -cfr. caps. III i IV- a predicar en la llengua que parlaven i entenien els fidels i, de l'altra, amb la influència que, venint d'Occitània, exercien aquells corrents religiosos nous (càtard, valdesos, pobres catòlics...) que tant afavorien la difussió de les sagrades escriptures en vulgar (cfr. § V.3. d'aquest capítol).

Aquest text en prosa és un fragment de vuit fulls que contenen el text d'uns sermons explicant i comentant l'evangelí o l'epístola de les

dominiques de sexagèsima i de quinquagèsima del dimecres de cendra, de la primera dominica de quaresma i del dijous següent. El destinatari d'aquest text, tot i que l'autor s'adreça al públic amb el terme "senyors", sembla ser, atenent l'estil directe i planer, el poble. És important d'assenyalar que Jordi Ventura¹⁸² ha mostrat l'existència d'una certa relació entre les Homilies d'Organyà i les idees i doctrines, més o menys heterodoxes, dels valdesos, que en el mateix moment s'estenien des d'Occitània vers Catalunya.¹⁸³

7.1.2. Textos jurídics

Amb relació a la revolució jurídica que s'esdevenia a la corona d'Aragó entre els segles XI i XIII (cfr. V.3.3.) trobem una sèrie de versions catalanes de textos jurídics d'una importància cabdal per a la història de la nostra llengua. Ja hem esmentat el fet que el primer text literari escrit en català que coneixem és un petit fragment d'una traducció del Forum Judicum. Aquest text, si bé no ens permet, a causa de la brevetat del fragment conservat, de conèixer amb detall com era la llengua catalana del segle XII, té una enorme importància a causa d'allò que implícitament ens indica: l'existència d'un públic ja incapaç d'utilitzar el llatí i la necessitat consegüent de posseir textos literaris en vulgar. Això, òbviament, degué accelerar, d'una banda, la creació lenta d'una llengua literària i, de l'altra, la consciència lingüística. El sol fet de "traduir" implica, sembla, una clara distinció entre la llengua original -el llatí en el nostre cas- i la llengua a la qual es tradueix -el català-.

Durant el segle XIII aquest procés de "vulgarització" de textos jurídics degué continuar i, fins i tot, accelerar-se. No ens ha de sorprendre, aleshores, que d'aquesta època disposem de tres grans obres jurídiques en català (siguin traduccions o bé versions originals): els Usatges de Barcelona, les Commemoracions de Pere Albert i els Furs de València.

Els Usatges i les Commemoracions de Pere Albert són dues obres estretament lligades a la crisi jurídica que d'ençà de la invasió àrab es produïa a Catalunya.¹⁸⁴ El manuscrit català més antic, que conté plegades les dues obres i que es conserva al Museu Episcopal de Vic, sembla ser de la segona meitat del segle XIII.¹⁸⁵

Els Furs de València,¹⁸⁶ relacionats amb la necessitat de regularitzar la situació jurídica del País Valencià acabat de conquerir, tot independizant-lo del dret predominant a Catalunya o Aragó, foren reopilats en llatí, per primera vegada, el 1261 i traduïts tot seguit al català, com més d'una vegada explicita el text: Aquest fur splanà e arromança lo senyor rey. Prenen com a base el "Costum de la ciutat de València", de l'existència de la qual tenim notícies ja el 1240, amb l'afegit dels privilegis concedits entre el 1240 i el 1261. La traducció del text llatí es feu el 31 de Març de 1261, com indiquen els següents versos de colofó¹⁸⁷

Guillelmus et Vitalis, illorum Bernardusque sodalis,
translataverunt hos Foros et redigerunt
in linguam planam legaliter atque romanam,
et dominus rex laudavit, jurandoque ratificavit,
Mille ducenties decies sex primo sub anno,
et sub Kalendis aprilis pridie mensis,
iste liber est scriptus. Jacobus sit benedictus,

segurament pocs dies després d'acabada la recopilació llatina i pocs dies abans que el rei jurés els Furs a les primeres Corts Generals de València celebrades l'11 d'abril de 1261. Encara en vida de Jaume I, concretament el 21 de març de 1271, es feu una reforma dels Furs de la qual posseïm versió llatina i versió catalana. Els investigadors encara no s'han pronunciat definitivament sobre si el text d'aquesta versió catalana dels Furs fou escrit originàriament en català, en llatí o simultàniament en les dues llengües.¹⁸⁸ El fet important, però, és que també en aquest cas es feu necessària una versió en vulgar català.

Es de doldre que no poguem disposar encara d'un estudi lingüístic complet d'aquests textos jurídics; la seva antiguitat els fa mereixedors de la màxima atenció per part dels filòlegs. Mentre esperem l'acompliment de la promesa de Germà Colon i Arcadi Garcia de donar-nos un estudi de la llengua dels Furs de València en el darrer volum de la seva edició, ens acontentarem assenyalant aquells punts en què, segons aquests dos estudiosos, un estudi de les versions dels Furs fetes entre el segle XIII i XVI resultaria més fructífer des d'un punt de vista filològic.¹⁸⁹

1. Pel fet de tractar-se d'una obra que s'ha anat ampliant al llarg del temps, és obvi que un estudi de totes les versions dels Furs de València ens podria ser de gran utilitat per anar resseguint l'evolució històrica del català.
2. Per l'abundància i diversitat de lèxic que s'hi utilitza, qualsevol estudi lexicogràfic de la llengua catalana hauria d'utilitzar els Furs de València com a font d'informació: hi abunden els cultismes; els mots populars no recollits enlloc més -bescalm, leeriva, plagi, vult, etc.-; els mots la primera documentació dels quals apareix, precisament, en els Furs -aicar, areny, cloca, collera, embotigar, losch, parconeria, rampellar, terquim (per tarquim)-; els mots específics de València -foya, legó, aladre-; els mots d'origen aràbic -albelló, almodí, alqueria, dacsa, dula, marfal, rabera, etc.- i, fins i tot, mossarabismes -algepc, oró-. Amb relació, també, al lèxic, s'ha de destacar l'existència de tipus lèxics que fins ara s'havia cregut que no havien penetrat en el català com per exemple tet derivat de TECTUM (cfr. castellà techo, francès toit) a la frase ...refer lo tet d'aquella casa, si serà afollat, a les parets calçar... i l'ús d'abundants parelles de sinònims -rambla-areny, guix-algepc, bescalm-anvâ, adquisitió-acapte, confiscar-encórrer, remció-satisfacció-, conseqüència evident de la "variatio synonymica" medieval i renaixentista i, també, de l'interès del compilador a usar mots cultes i a permetre la comprensió del text a uns lectors que ja no

els coneixien: així, sol ser freqüent que un membre de la parella lèxica representi l'ús popular (encórrer) enfront del culte (confiscar) i, fins i tot, sol ser freqüent que el mot popular pertanyi al fons lèxic dels pobladors acabats de conquerir (fons àrab amb influències mossaràbiques) com rambla i alguèpc en front d'areny i guix. És obvi que un estudi sistemàtic d'aquestes parelles de mots i de la història del predomini, al llarg de la història, d'un dels dos membres de la parella té una importància considerable.

3. Finalment, l'estudi de la morfologia i de la sintaxi dels Furs podria donar-nos la clau de tota la dinàmica evolutiva de l'idioma: la paulatina transformació de les formes verbals -hi trobem, per exemple, pusca o pusque, puixca, puga o pugue com a formes del subjuntiu de poder-, la substitució dels participis i perfets forts per les formes febles, l'aparició i predomini de les formes masculines en -os en front de les formes en -es (religiosos, abusos per religioses, abuses), la progressiva decadència al segle XV de lur en front de son, etc.

7.1.3. La historiografia

Al llarg dels segles XII i XIII, en plena època de la conquesta dels territoris àrabs, i del naixement d'una vertadera consciència nacional, neix la historiografia catalana, més lligada a la història francesa que a la tradició de la història universal concebuda en funció de Roma o de la monarquia visigòtica.¹⁹⁰ És l'època dels crònicons llatins, el primer dels quals és el Chronicon Rivipullense, que sembla ser el repertori bàsic de dates i de notes dels altres crònicons: el Barcinonense, el Dertusense, etc. Paral·lelament a aquests crònicons, però molt més lligada a la formació d'una consciència nacional, aparegueren altres obres historiogràfiques, d'algunes de les quals posseïm versió catalana. Es tracta del Gesta comitum berclinonensium et regum Aragoniae, considerat el primer monument orgànic de la historiografia catalana¹⁹¹ i culminació de l'escola historiogràfica en llengua llatina que florí al monestir

de Ripoll. Del Gesta comitum posseïm dues versions llatines: la primera, escrita entre el 1162 i el 1276; la segona, anomenada sovint la definitiva, escrita entre el 1299 i el 1314. Per les freqüents expressions que apareixen a la primera versió llatina -antiquorum relatione, ut fertur; ut aiunt, dicitur, legitur, scriptum invenimus, etc.- sembla probable l'existència de textos historiogràfics més antics que avui desconeixem. Existeix també una versió catalana del Gesta comitum, escrita durant el regnat de Jaume I. Segons Jordi Rubió, no sembla pas que aquesta versió catalana sigui una mera derivació de les versions llatines. D'altra banda, determinades expressions catalanes observades en la segona versió llatina semblen pressuposar una altra versió catalana intermèdia. També és de destacar la traducció catalana de la Història Gothica de l'arquebisbe de Toledo Roderic Ximenes de Rada, feta per Pere Pibera de Parpejà l'any 1266, i la versió catalana del De rebus Hispaniae, també de l'arquebisbe de Toledo, que s'estava traduint el 1268, cosa que fa probable l'atribució de la versió catalana també a l'esmentat Ribera de Parpejà.

Les mateixes qüestions que el 1949 es plantejava Jordi Rubió¹⁹² atinent la distinta significació dels crònicons llatins i de les altres obres historiogràfiques, segueixen avui pendents: d'on surten aquests primers textos vertaderament històrics, tan diferents dels crònicons? Quina tradició seguien? L'estil, les frases rimades que hi apareixen podrien fer-nos pensar en algun poema històric que avui desconeixem. Si això fos cert, serien més entenedores aquelles expressions que a la primera versió llatina del Gesta comitum al·ludien a una tradició escrita anterior.

7.1.4. El comerç

També sembla clar que durant els segles XII i XIII es va desenvolupar la nota escrita en la vida dels negocis.¹⁹³ Hem de pensar, tot i que en aquest terreny no podem passar de les conjectures, que la llengua

d'aquestes notes escrites degué ésser el català!¹⁹⁴ d'una banda, perquè aquesta era la llengua que des del segle IX utilitzaven els comerciants catalans (com demostra la notícia que dóna Ibn Khordâdbeh, mort el 885, en el Llibre dels camins i dels regnes en parlar de les llengües que utilitzaven els jueus en el seu comerç mediterrani: cfr. cap. anterior; d'altra banda, perquè el llatí era una llengua el coneixement de la qual era posseït per un sector molt minoritari de la població i, a més, molt específic: el clergat. Les Ordenances dels corredors de Llotja de l'any 1271 és un text ben revelador d'aquest ús del vulgar català a les esferes del comerç: difícilment s'hagués pogut escriure un text com aquest a finals del segle XIII si l'ús de la llengua catalana en aquest camp no es remuntés a èpoques molt més primerenques ja que es requeria d'un vocabulari precís i ben conegut de tothom, no improvisable, per tant!¹⁹⁵

7.2. La poesia

En el camp de la prosa, com acabem de veure, el segle XIII va significar el moment decisiu en l'entrada, lenta i reduïda a sectors molt limitats, del català en la literatura escrita. En el camp de la poesia, en canvi, les coses es desenvoluparen d'una manera molt diferent. És cert que de mitjan segle XIII són els poemes del drama litúrgic de l'Epístola farcida de Sant Esteve¹⁹⁶ i Augats, senyos, qui credets Deu lo payre¹⁹⁷ i que del 1270 és una versió catalana, lleugerament aprovençalada, d'una poesia religiosa atribuïda al trobador Folquet de Marselha. Amb tot, però, la major part de l'obra poètica produïda entre els segles XI i XIII i que se'ns ha conservat és escrita en provençal (cfr. V.4.): des de la producció de la Cançó de Santa Fe, escrita segurament a Cuixà o a Sant Martí del Canigó entre el 1054 i el 1076, fins a Cerverí de Girona, l'obra del qual fou escrita entre el 1250 i el 1280, el provençal substituï, com a llengua poètica escrita, el català que parlaven quotidianament els nostres escriptors.

Això no vol pas dir, però, que la llengua catalana no fos emprada en la producció d'una literatura oral que, dissortadament, no se'ns ha conservat. Com diu Joaquim Molas¹⁹⁸ "des de les èpoques més remotes el poble ha cantat i narrat sense interrupció cançons i llegendes heroiques i satíriques, d'enamorats, de romeus, etc. La nostra literatura popular -tant profana com religiosa- és, doncs, tant vella com el mateix idioma". Forçosament l'existència de seqüències i trops a Catalunya, documentada des del segle IX, abans de l'entrada a casa nostra de la poesia trobadoresca, havia d'influir en la naixença d'una lírica en llengua catalana, avui només intuïda. Amb mots de Jordi Rubió¹⁹⁹ quedan de ella recuerdos, sin embargo. Milà y Fontanals señalaba en las poesias de Guillem de Bergadà "el carácter popular (entendiendo esta palabra en el sentido menos noble) de su versificación y estilo". Y añadía que "no cabe duda en que ofrecen tradiciones de la poesía juglaresca que precedió a la de los trovadores. "En la obra de Cerverí de Girona aparecen canciones bautizadas con nombres genéricos de innegable matiz popular: viadera, peguesca, glosesca, espingadura y que tienen en su mayoría un refrán para ser cantado. Sabemos, por un tratado catalán de gaya ciencia y del siglo XIII (ms. 129 de Ripoll) que "biadés o estribots o semblants no són de intenció de la art", y el mismo tratado afirma en otro lugar que las viaderas eran la ínfima especie de los cantares ("Revista de Bibl. Catalana", VIII). Este juicio sólo puede interpretarse como una exclusión, por parte de la poesía aristocrática, de un género que era considerado como bajo y grosero".

D'altra banda, al costat d'aquesta poesia lírica en català, encara que de tradició oral, és ben probable que es conreés una poesia narrativa, també en català, que els juglars difonguessin juntament amb cançons de gesta franceses, cantades en una barreja de català i provençal, i de castellanes. Tot i que aquesta poesia narrativa en català se'ns ha perdut, és possible de refer-la fragmentàriament a través de les prosificacions que en feren els nostres grans cronistes.²⁰⁰ Vegeu aquí la reconstrucció de Ferran Soldevila de la cançó relativa a l'engendrament de

Jaume I, a partir de la Crònica de Ramon Muntaner.²⁰¹

"Ara, doncs, illi dixerent, puix que ho deïts tan bé,
 nós sabem que vós sots privat del senyor rei
 de l'amor que ha a aital dona e percaçats que l'haja ell;
 per què us pregam que li digats que vós acabat havets
 que ell haurà aquella dona e que vendrà a ell
 en la sua cambra tot secretament;
 mas que no vol quellum hi haja per res,
 per ço que no sia vista, e d'açò haurà ell gran plaer.
 E, com ell serà gitat, vós a nós vendrets
 ací al lloc del Consolat de Montpesller;
 e serem los dotze cònsols e haurem, entre cavallers
 e ciutadans, altres dotze dels mellors de Montpesller;
 e haurem madona Maria, reina, que ab nós ensems
 ab dotze dones honrades de les mellors de Montpesller,
 e ab dotze donzelles, irà ab nós al senyor rei.
 E vendran ab nós dos notaris, los mellors de Montpesller.

.
 E cascun hom e dona e donzella portarem
 un ciri en la mà, lo qual ituiti encendrem
 quan la dita dona Maria entrarà en la cambra del rei.
 E a la porta de la cambra tuit justats estarem
 entrò sia prop de l'alba, que vós la cambra obrirets.
 E, com oberta serà, nós... entrarem,
 ab los ciris en la mà, en la cambra del senyor rei;
 e ell se meravellarà, e llavors li direm lo feit.
 E mostrar-li hem que de prop madona la reina té,
 e que en Déu e que en madona santa Maria hevem fe
 que engenraran tal fruit que en serà pagat Déus
 e, si Déus ho volrà, proveït lo regne seu.

8. L'estat de la llengua

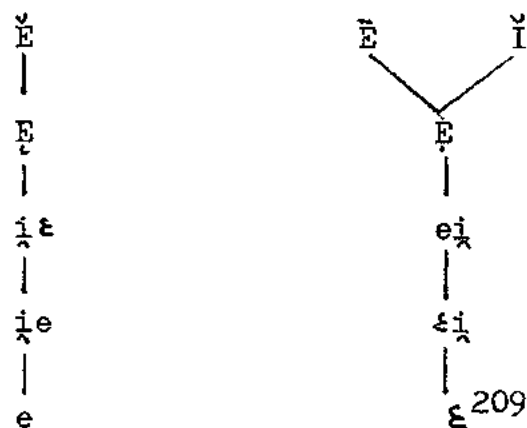
8.1. Fonètica

8.1.1. El vocalisme

A) Vocalisme tònic. Les correspondències entre els sistemes vocàlics tòpics del llatí clàssic i del llatí vulgar amb el sistema vocàlic tònic del català oriental de l'actualitat poden representar-se, a grans trets, de la manera següent:

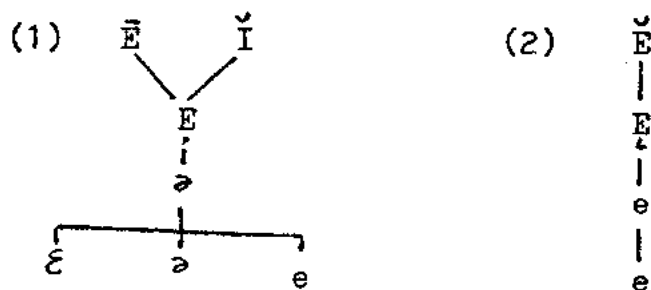
Ā	Ă	Ĕ	Ē	Ĭ	Ī	Ŏ	Ō	Ū	Ū
A		E		E	I	O		O	U
a	e ²⁰²	ɛ ²⁰³	ə ²⁰⁴	i	ɔ ²⁰⁵	o		u	
a	e	ɛ ²⁰⁶		i	ɔ	o		u	

En l'explicació de l'estrany creuament d'/Ē/ i d'/Ē/ del llatí vulgar que, en català oriental actual, han donat /e/ i /ɛ/, respectivament, d'una manera gairebé constant,²⁰⁷ els filòlegs no s'han pas posat encara d'acord.²⁰⁸ Així, Pompeu Fabra va proposar l'any 1906 els següents canvis per explicar el fenomen, tot exposant les correspondències en la coneguda "Llei de Fabra":

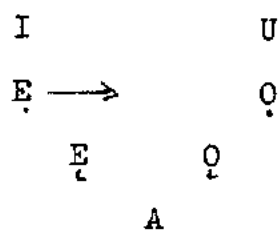
W. Meyer-Lübke, en canvi, no creia pas en una diftongació espontània d'/Ē/ i d'/Ē/, com s'esdevé en altres llengües romàniques, i va proposar que el canvi s'hauria esdevingut en dues etapes, cronològicament di-

ferenciades, que afectarien, la primera a /E/ (< Ē, Ī) i la segona a /E/ (< Ė) del llatí vulgar:

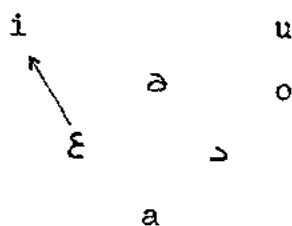

central balear valencià
alguerès

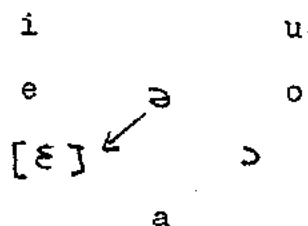
El canvi /E/ > /e/ hauria estat afavorert pel canvi d' /E/ /ə/: el sistema vocàlic del llatí vulgar, representable així

s'hauria modificat, amb el pas d' /E/ a /ə/, de tal manera que pel que fa a la sèrie palatal s'hauria perdut un grau d'obertura (la /E/)

i això hauria propiciat el tancament de /E/, llevat d'uns pocs casos ben determinats (davant de /r̄/, /l/, /-w/ < -D-, -TY-, -C^e,ⁱ-, etc.),

Finalment, /ə/ s'hauria convertit en /ε/ en fonologitzar-se la [ε] d'aquells casos en què no s'havia tancat en /e/. L'esquema final, per tant, hauria resultat el següent, idèntic al sistema inicial però amb un creua

ment dels fonemes palatals /E/ i /Ẽ/ del llatí vulgar:

i	u
e	o
ɛ	ɔ
a	

A Mallorca, com ja hem dit, /ɔ/ s'hauria mantingut fins l'actualitat en què sembla entrar en una etapa de canvi paral·lela a la del català central; a València i a l'Alguer /ɛ/ s'hauria tancat altra vegada en /e/ per influència, segons Meyer-Lübke, del substrat mossàrab i sard respectivament.²¹⁰

A l'època de les Homilies sembla que ja s'havia consumat el canvi d'/ɛ/ a /e/. D'altra banda, sembla que E del llatí vulgar (< Ē, Ī) era ja una /e/.²¹¹

Pel que fa als grups d'una vocal i una iot, l'estat de la llengua a l'època de les Homilies d'Organyà sembla ser el següent:

i) A + Iot. El grup ai del llatí sembla haver arribat a l'estat /e/, idèntic a l'actual: primer 6v5, 6v13 < PRIMARIUS; trer 5v18 < *trair < TRAHERE; jamés 6r21 < JAM MA(G)IS; leges "lletges" 7r1 < del franc LAIG + AS. El grup llatí A + CT és reflecteix, en canvi, molt sovint per ai o ei, presentant, per tant, una evolució vers /e/ més retardada: fait(s) 5r17, 7r9, feit(s) 2c11, 5r5 < FACTU.

ii) Ē, Ō + Iot. En català Ē i Ō llatines seguides de Iot han evolucionat, diftongant-se, de la manera següent:²¹²

Ōj	Ēj
wój	jěj
új	íj
ú	í

El resultat d'Ō presenta dues solucions en l'actualitat: úi en posició final o seguit de t ((a)vui, vuit) i í a la resta dels casos. L'únic exemple que apareix a les Homilies sembla indicar que l'evolució ja s'ha

via consumat: nuit 6r1 nuitz 5 204 NOCTE.

iii) El diftong AW del llatí, reduït d'una manera general a /ɔ/ en el català actual, presenta a les Homilies d'Organyà molts reflexos gràfics en o (coses 1v13, 1v22< CAUSAS; odir 7r3< AUDIRE; ozen 1v9; ozí 3v17; odid 4r8; ozid 7r22; posà 6r10) tot i que no falten els reflexos en au (audir 4v16, 5v16; audí 3v21, 7v10; audid 4r5, 4r16; pausad 6v7; pauc 5r6; laudors 4r4). L'aparició de la grafia au s'ha atribuït, freqüentment, a arcaisme gràfic o a influència provençal.²¹³

iv) El grup OW, amb -W d'origen consonàntic (crou< CRŪCE, vou< VÖCE) s'ha convertit, en el català actual, en el grup /ew/ (occidental), /əw/ (balear) i /ɛw/ (central) (creu, veu). A les Homilies d'Organyà trobem crod 3v11, croz 4r17, amb -d o -z com a reflexos gràfics, ben normals d'altra banda, de -u d'origen consonàntic, que ens indiquen que el canvi -ou -eu segurament encara no s'havia produït.²¹⁴

B) Vocalisme àton. Pel que fa a l'evolució de les vocals àtones és ben sabut que el català actual presenta un tall dialectal molt ben diferenciat: el català oriental, d'una banda, amb les neutralitzacions d'/a/, /e/ i /ɛ/ en /ə/ i d'/u/, /o/ i /ɔ/ en /u/, i de l'altra, el català occidental en el qual no existeixen aquestes neutralitzacions. Els sistemes vocàlics àtons són, doncs, representables de la manera següent:

<u>català oriental</u>		<u>català occidental</u>	
i	u	i	u
ə		e	o
		a	

El text de les Homilies d'Organyà pertany al català occidental i, per tant, és lògic que no reflecteixi la neutralització característica del català oriental. Aquesta neutralització és ben difícil d'estudiar, com a mínim des d'un punt de vista cronològic, perquè els arxifonemes /ə/ i /u/ es reflecteixen gràficament com a i e i com o i u respectivament. Amb tot, però, sembla que primer s'esdevingué la neutralització d'a i e

i després la d'o i u. Respecte a la cronologia d'aquests fenòmens Joan Veny La confusió és antiga a jutjar per les grafies (a de e o a l'inrevés) s'inicià en posició pretònica (manà, menà, mesestre, masestre (mod. mestre)), almenys ja al segle XIII per estendre's després progressivament a altres posicions (grafies com Sant Pera, Sant Pere, En Batla, En Batle, etc., són documentades al segle XIV)... La cronologia del pas o > u és més tardana. Sistemàticament sembla que no es va acomplir fins a finals del segle XV o a principis del segle XVI. Cal, però, tenir en compte que abans, a gran part del domini català en certs contextos, ja s'esdevenia aquest canvi. Vet aquí en quines circumstàncies: 1) quan seguia una i o u tòniques: murir, morir, cumú, comú; 2) en els topònims començats en: Munt: Muntserrat, Montserrat, Muntroig, Montroig...; potser per influència de la labial m; 3) en contacte amb una b: Rubert, Robert, gubell, gobell, vas; 4) en hiatus amb una a: Juan, Joan, puagrós, poagrós, etcètera. Hi ha també abans del segle XVI, algun cas esporàdic de o > u, fora de les condicions anteriors, ço que sembla indicar que la confusió s'anava congriant des de temps enrera, sense que es reflectís, però, en la llengua escrita.²¹⁵

8.1.2. Consonantisme

A) Consonants líquides

Com ja és ben conegut, a través de distints processos i, segurament, amb diferències cronològiques, el so geminat llatí LL i el so L- inicial han confluit, en el català, en el so palatal /h/, avui representat gràficament per ll (CAVALLU > cavall, LUNA > lluna). D'altra banda, el so llatí /l/ en contacte amb una iot -ja existent en llatí vulgar pel desplaçament de l'accent (MULIERE > MULIÈRE) o ontngut en èpoques potser més tardanes per la caiguda de determinades vocals àtones i la posterior formació de determinats grups consonàntics (APÍCULA > APIC'LA- va donar dos resultats diferents segons els dialectes: es va palatalitzar en /h/ a l'occident del domini lingüístic, coincidint per taht amb el resultat de L- i LL, i es va convertir en el so consonàntic /y/ a la zo

na oriental del domini lingüístic (abella - abeya).²¹⁶ Actualment, la zona que manté la distinció entre /ʎ/ (< LL i L-) i /y/ (< L + iot) (aquella, cavall, coll però aguya, paya, fuya) comprèn els parlars balearics i els dialectes catalans parlats a les comarques gironines, amb l'excepció de l'Alt Empordà, i a les comarques barcelonines situades, "grosso modo", entre la costa i el Penedès, el Solsonès i el Berguedà, llevat de la capital que rebutja la iodització. Antigament, però, la distinció entre aquests dos sons era molt més estesa que no pas actualment: al segle XIII, per exemple, sembla que la distinció "era observada en una àrea molt més gran, que abraçava la major part del Principat, incloent-hi, molt més que l'altra, les comarques més ben poblades, llevat de l'Alt Empordà, el Pallars, la Vall de l'Ebre, sense el Segre, i una estreta franja litoral que des de les goles de l'Ebre s'estenia tot just fins a Barcelona".²¹⁷

El text de les Homilies d'Organyà usualment representa C'L, LY i LL llatins amb una l simple i no sembla pas distingir, per tant, entre /y/ < C'L o LY i /ʎ/ < LL,²¹⁸ cosa que, donada la localització geogràfica del text no ens ha d'estranyar gens. Només hi trobem un cas de grafia YL (nuils 8r13) i un cas de ll (nulla 3v1) deguts, segurament, a arcaisme ortogràfic l'un i a influència llatina l'altre. La resta dels sons són representats gràficament per l simple, tant si procedeixen de LY (trebala 1v8, fila 7v10, fil 1v2), de C'L (un cas: uls 4r1) o de LL (castel 5r9, aquela, 1v1, ocels, 2v22, fol 6v16).

Pel que fa al canvi L- > /ʎ/, tan característic del català i degut, potser a influència de substrat,²¹⁹ la grafia general de les Homilies reflecteix el so /ʎ/ amb una l simple: lengues 2v4, loc 2v5, lexen 3v3, liad 3v11. Això no ens ha pas de fer creure que la palatalització de la l- inicial no s'havia produït encara a l'època de les Homilies: com ha senyalat Joan Coromines, en el seu estudi sobre el fenomen de la palatalització de la l- inicial, durant el segle XV encara era usual de representar el so /ʎ/ inicial amb una l simple tot i que són molt nombro-

sos els testimonis que ens indiquen que la palatalització ja s'havia produït.²²⁰

B) Les sibilants

L'evolució dels següents sons llatins S-, PS-, C^{e,i}-, Cons + C^{e,i}-, -CY-, Con + TY, -TY-, -C^{e,i}-, -D- i -S- ha estat, i és encara, motiu de controvèrsia.²²¹ Els treballs de Joan Coromines semblen concloents, però, a proposar la següent evolució (en la qual no incloem, però, informació relativa a la cronologia dels canvis)

S-	PS-, C ^{e,i} -, Cons + C ^{e,i} -, -CY-, Con + TY	-TY- -C ^{e,i} ²²²	-D-	-S-
s	ts	-ts-	-d-	-s-
s	ts	-dz-	-d-	-z-
s		d		z
		Final pre-tònic post		
s		-w	↓	-z ²²³

A les Homilies d'Organyà sembla que ens trobem amb un estadi de llengua en el qual /s/ (< s-) i /ts/ (< PS-, C^{e,i}-, Cons + C^{e,i}-, -CY- i Cons + TY) encara no s'havien confós en l'únic so /s/²²⁴ actual. Sembla, en canvi, que el so /ts/ intervocàlic, procedent de -TY- i C^{e,i}-, ja s'havia sonoritzat en /dz/ i havia seguit evolucionant, com de seguida veurem.

La primera afirmació la fonamenta el fet que els mots que indubtablement es pronunciaven amb /s/ presenten sempre una grafia s o ss mentre que els mots que es pronunciaven amb /ts/ presenten una grafia vacil·lant entre c, z, i ç, essent aquesta última la grafia que més tard acabarà predominant.²²⁵ Així, els representant catalans dels llatins IPSA, FACIAMUS, FACIAT, TERTIA són a les Homilies: za 7r20 (pronunciat /tsa/²²⁶), fazam 4r14, faza 4v12 i terza 7r20. Només en un cas trobem /ts/ representat per ç: mençavem 457 (vegeu, però, la nota 225).

Pel que fa a la segona afirmació -que /-ts-/ intervocàlic (< -TY- i

-C^{e,i}-) ja s'havia sonoritzat en /dz/ i havia anat seguint la seva evolució- la fonamenta el fet que sovintegi tant la grafia d (juntament amb z i ocasionalment t i tz) i que, en canvi, mai no trobem /ts/ no intervocàlic representat per aquesta grafia. El fet que la grafia corresponent als llatins -TY- i -C^{e,i}- coincideixi amb la grafia del so llatí -D- sembla indicar que /dz/ (< -TY-, -C^{e,i}-) - /d/ (< -D-) ja havien confluit en un únic resultat /d/, com a mínim. Així, tant -TY- i -C^{e,i}- com -D- es representen a les Homilies de la mateixa manera: generalment amb d o z: plader 2r10 < PLACERE, fedés 6v13 < FECISSET, dezia 3r16 < DICEBAT, pad 2r6 < PACE, crod 3v11 o croz < CRUCE, palaz 8v21 < PALATIUM, fed 3v22 < FECIT, cretre 6r2 < CREDERE... etc.

El fet que aparegui un cas de -D- pretònic no grafiat (descreent 7v18, tot i que més tard apareix meinscredents 8r3) ha fet sospitar que potser el so /d/ pretònic ja es començava a perdre, com s'esdevindrà usualment més tard.²²⁷ D'altra banda, el fet que després de l'accent -D-, -TY- i -C^{e,i}- siguin grafiats gairebé sempre amb z (ozen, riquezes, avareza...) potser és una indicació del canvi de /d/ a /z/, també general més tard.²²⁸ Finalment, el fet que -D-, -TY- i -C^{e,i}- en posició final siguin grafiats, a més d'amb d, amb t (cretre 6r2, fet 3v15, vit 3r2) no és clar que sigui un intent inconscient d'indicar que ja es produïa la vocalització de /d/ en /w/ o de reproduir la t que apareix en el mot llatí originari,²²⁹ tot i que per altres testimonis menys "literaris" que les Homilies sembla que el llenguatge parlat el segle XII-XIII la -w (< -d) era ja força generalitzada.²³⁰ A l'època de les Homilies, per tant, la llengua catalana devia posseir, amb relació al tema que estem tractant aquí, els següents sons:

/s-/ < S-

/ts/ < PS-, C^{e,i}-, Cons + C^{e,i}-, -CY-, Cons + TY

/-w/ < -d (< -TY-, -C^{e,i}-, -D-)

/-z-/ < -d- postònica (< -TY-, C^{e,i}-, -D-) i de -S-

havent-se perdut ja, potser, la /d/ pretònica (< -TY-, C^{e,i}-, -D-).

C) Labials

L'evolució dels sons llatins B-, -P-, -B-, -V- (<-w-), V- (<w-) i -F- pot representar-se, fins a la situació actual, de la manera següent:

B-	-P-	-B-	-V-	V-	-F-
b		b			
b		v			
b		intervocàlic/inicial v			final b
b		v			w
b					w

A les Homilies d'Organyà apareixen representats els sons llatins B- i -P- amb b i els sons llatins -B-, -V- i V- amb v:

grafia b procedent de B- i -P-: trebala 1v8

saber 2v5

acabades 2v4

cobeeza 2v16

grafia v procedent de -B-, -V- i V-: vergonia 2v13

envés 2v14

avarea 2v15 i avareza 3r14

avia 1v7

volem 1v6

vezer 4r20

envega 2r17

Aquesta regularitat en la representació de les labials,²³¹ que perdurà fins el segle XV, sembla indicar que el català de l'època devia distingir entre /b/ (< B-, -P-) i /v/ (< -B-, -V-, V-), tal com encara ho fan els parlars catalans del País Valencià (no apitxat), les Balears i del Camp de Tarragona.²³² D'altra banda, sembla que /-v/ (< -B-, -V-, V-), quan quedava en posició final a causa de la caiguda de la vocal final,

afluïxada en /b/ ja s'havia convertit en /-w/²³³ força abans de les Homilies²³⁴. De fet, a les Homilies d'Organyà apareixen mots com paraula 3r3 < PARAB'LA < PARABOLA, ciutat 3v9 < CIV'TAT < CIVITATE, aurian 2r3 < HAB'REBANT < HABERE HABEBANT, que indiquen que la vocalització ja s'havia produït.

D) Les sordes intervocàliques (-P-, -T-, -K^{a,o,u}-)

Les consonants llatines sordes P, T i K (c gràficament), en posició intervocàlica, s'havien convertit en les consonants sonores corresponents B, D i G. Quan es produï la caiguda de les vocals finals, aquestes consonants sonores quedaren en posició final i es tornaren a convertir en consonants sordes: sembla, però, que aquest procés no es produï fins la segona meitat del segle XIII, després de les Homilies, per tant.²³⁵ A les Homilies d'Organyà apareixen generalment representades per b, d i g, tot i que no falten casos de grafia p, t i c: tradid 3v10, vanitat 1v10, sab 2v11, prob 3v16, ceg 3v16, enemig 6v2, cab 6v4, cadeg 2v22, ag 6r2, ciutat 3v9, ac 3v14, dec 5r23.

La presència de les grafies p, t i c, al costat de les més usuals b, d i g, podria ser una indicació que l'ensordiment de les consonants sonores finals ja s'estava produint a l'època de les Homilies.²³⁶ Amb tot, Joan Coromines no creu que l'ensordiment s'hagi produït encara en el segle XII perquè "la sonora és encara regular a les Homilies; es pot dir, fins i tot, que és general: hi compto 76 exemples de -d contra 2 de -t; 41 exemples de -g contra 10 de -c; i 4 exemples de -b contra cap de -p". D'altra banda, és possible que el procés -g > -K (-c gràficament) hagi precedit els altres però també ho és que hagi estat la fonètica sintàctica allò que expliqui els casos de grafia -c: tots són perfets forts de verbs auxiliars (dec, estec, ac...) o van seguits d'una consonant sorda (en aquel loc seran... en aquel loc cessarant... en aquel loc serà... 2v3, 4 i 5);²³⁷ la finesa auditiva i la capacitat de representació gràfica de l'escriba de les Homilies ens permet d'assegurar que no és probable que l'ensordiment s'hagués produït en aquella època.

E) Palatals fricatives o africades

Com és sabut, el quadre de sons consonàntics palatals sords i sonors, fricatius i africats, és, en el català actual el següent: /d₃/, /z/, /tʃ/ i /ʃ/. Aquests sons s'han obtingut a partir sobretot de grups consonàntics llatins o romànics de la manera següent:

-BY-	-DY-	-GI-	-GY-	Cons+DY	-D(I)C-	-T(I)C-	-CS-	-PS-	-STY-	-CTY-
ʒ postònic i final					d ₃		f			
ʒ		d ₃ 238 final					ʒ			
ʒ		d ₃			tʃ		ʃ			

L'autor de les Homilies d'Organyà distingeix sempre entre /d₃/ (< -T(I)C-, -D(I)C-) i /z/ (< -BY-, -DY-, -GY-, -GI-, Cons+DY) no finals, representant-los, respectivament, per tg i g, j o i (que els editors de les Homilies regularitzen en j):²³⁹

grafiatg: coratge 3r3

jutgament 5r11

grafia g/j: enveja 2517

major 3v12

pugad 3v11, particip de *PODIARE

exajar 6r22 < EXAGIARE

mengar 6v9 < MANDI(C)ARE

domenga 7r6 < DOMINICA

D'altra banda, /d₃/ (< /-z/ i /d₃/) en posició final, que en el moment de produir-se l'ensordiment de les finals durant el segle XIII pasará a /tʃ/, és representat a les Homilies amb -g o -ig:

gog 1v23

goig 3r22

desigs 4v12

exag 6v5 pres. subj., 3ª pers., d'exajar.

El contrast entre exag i exajar, podria ser un reflex de la distinta evolució de /ʒ/ (< -GY-), segons si es trobava en posició intervocàlica (> /ʒ/) o final (> /ʒ/).²⁴⁰

Pel que fa al so /ʒ/ (< -CS-, -PS-, -STY-, -CTY-), sol representar-se a les Homilies per x o cx:

pux 4v21 < *POSTIUS

poxeule 4r5 < POSCIBILIS

elex 1v9 < ILLUM IPSUM

així 4v3, 5r6, 5r22

enaixí 5v19

F) El grup -TR- intervocàlic

A les Homilies d'Organyà trobem representat el grup -TR- llatí com a -dr-: pedra 3r5 i pedres 6r5 < PETRA. El grup -TR- romànic, obtingut per la caiguda d'una vocal àtona interior, és representa per -r: frares 2v15, 3r21 < FRATER, nominatiu.

Aquesta és l'evolució regular que ja va establir Joan Coromines en un dels seus estudis:²⁴¹ dr quan el grup -TR- és llatí i -r- quan és romànic. L'aparició de mots com laïres 5r9 < plur. de LATRO i fraïres 3v2 < plur. de FRATER, irregulars segons l'evolució més normal (lladres i frares), podria ser deguda a influència provençal,²⁴² tot i que abans d'afirmar-ho cal tenir en compte que "en certs dialectes catalans, la solució -ir- ha estat genuïna: així particularment en el Rosselló i en molts parlars occidentals, no solament del Pirineu, sinó fins del Maestrat (on peiró correspon al pedró de la resta del domini)".²⁴³

G) -T(I)S

Les Homilies d'Organyà representen els verbs de la 2ª persona del plural amb -ts o -tz. Aquest serà el costum general fins a mitjan segle XV en què es generalitzarà la grafia -u (=/-W/). De les Homilies són els següents exemples:

podetz 6519

avetz 4r5, 4r8, 4r16

sapiatz 2r8, 2r22 i sapiats 2r12, 2v1

Sembla, però, que el canvi -T(I)S> -W, que la grafia -ts o -tz no reflecteix, fou molt anterior al canvi gràfic esdevingut en el segle XV: segons Joan Coromines, "el pas de -TIS a -u havia de ser ja un fet acomplert en el segle XIII, i probablement fins en el segle XII". A l'època de les Homilies, doncs, devien de conviure en el llenguatge parlat -ts i -u, tot i que gràficament només es reflecteix -ts/-tz, rebutjant-se sistemàticament la grafia -u.²⁴⁴

8.2. Morfologia i sintaxi

8.2.1. Morfologia nominal

A) Vestigis de la declinació llatina

És interessant de notar l'ús a les Homilies d'Organyà de restes del sistema declinacional llatí. Així, l'ús de la parella séiner 3r17, 3v18, 3v20< SENIOR, nominatiu i vocatiu/ Seinor 6r14< SENIORE(M), acusatiu; atenent la funció sintàctica de cadascun d'aquests derivats llatins a les Homilies -séiner sempre com vocatiu i seinor sempre objecte directe sembla clar que l'escrivà del nostre text coneixia pro bé encara la relació existent entre els casos llatins i la funció sintàctica. El mateix succeeix en l'ús de Déus< DEUS, nominatiu llatí, en funció de subjecte (1v19, 2r10, 5r20, 6v6) o de predicat nominal (6r1, 6r2), en front de Deu< DEU(M), acusatiu llatí, en funció d'objecte directe (1v18, 6r13, 6r18, 7v22, 8v3) i d'objecte preposicional (1v19, 2r3, 5v9, 7v17, 7v19...) ²⁴⁵ o en l'ús de res< RES, nominatiu llatí, en funció de predicat nominal (2r9) i de re< RE(M), acusatiu llatí, en funció d'objecte directe (2r8, 6r9) o d'objecte indirecte (2r17).²⁴⁶ En tots aquests casos, l'ús de cadascun dels membres de la parella catalana s'acorda amb l'ús llatí. El mateix podríem dir de l'ús de les formes mals i arditz a la frase com és Diable mals e arditz (6r19).

Malgrat l'ús esporàdic, a les Homilies d'Organyà d'un sistema declinacional molt simple -un cas acabat amb -s pel nominatiu singular i un cas règim sense -s-, vigent encara plenament en la llengua occitana literària de l'època, sembla clar que en el català la declinació llatina havia ja desaparegut del tot.²⁴⁷

B) El plural

Les Homilies d'Organyà segueixen en la formació del plural, la morfologia de l'època, no massa distinta de l'actual tret de dos casos importants: a) -afegit d'una -s al singular (general)

exemples: uls 4r1, laudors 4r4, monestirs 7r3

b) -en mots femenins acabats en -a, el plural es forma afegint -es.

exemples: terres 3v6, espines 3v11.

c) -en mots masculins acabats en -s en el singular, el plural es forma afegint la desinència -es.

exemples: corsess 7r15 en lloc del modern coscos.

No s'havia desenvolupat, per tant, l'actual plural en -os.²⁴⁸

d) -en els mots acabats originàriament amb una -n, que en català ja havia desaparegut, el plural es forma afegint una -s i restituint de -n etimològica, fins i tot en els mots plans: òmens (2v5, 3r10), oblacions (4v7), oracions (4r14).

Tenim aquí, per tant, una altra diferència amb el català central actual on la restitució de la n etimològica només es produeix en els mots aguts; coincideixen en canvi les Homilies amb el dialecte català del País Valencià i, en general, occidental on la restitució de la n es produeix sempre (jòvens, vèrgens...).

C) L'article

Tot i que l'article derivat d'IPSE, IPSA, avui només corrent a les

Balears i al litoral de la Costa Brava i l'Alguer, tingué un ús predominant antigament, a les Homilies d'Organyà s'utilitza sempre l'article derivat d'ILLE (lo, los, la, les), llevat d'un únic cas de za 7v20 (< IP-SA), pronunciat /tsa/.

8.2.2. Morfologia verbal

A) Les conjugacions

A les Homilies d'Organyà trobem representants dels derivats corresponents de les quatre conjugacions llatines:

- Iª -ARE > -ar
- IIª -ĒRE > -er
- IIIª -ĔRE > -er, -re o -ir
- IVª -IRE > -ir

Alguns exemples són els següents: Iª) seminar 2v21 < SEMINARE, mostrar 1v4 < MONSTRARE; IIª) vezer 4r20 < VIDĒRE, cader 6r12 < CADĒRE < CADERE; IIIª) conóxer 3r20 < COGNŌSCERE, pendre 5r12 < PREHĒNDERE, cretre 6r2 < CRĒDERE, dir 1v4 < DICERE; IVª) venir 2v14 < VENIRE.

Com els exemples vezer i cader, alguns dels representants de la segona conjugació en -ĒRE, que en català actual s'han assimilat majoritàriament amb els derivats de la tercera conjugació en -ERE amb el consegüent desplaçament de l'accent al radical i la vocalització de la consonant implosiva després de la caiguda de la vocal àtona Ĕ (Ê i la creació de la terminació -re (VIDĒRE VĪDĒRE ved're > ved're > veure), mantenen encara la forma diguem-ne regular amb l'accent a la desinència. Els verbs de la tercera conjugació llatina, en canvi, ja presenten la desinència -re: pendre, cretre.²⁴⁹

És destacable, d'altra banda, la presència de l'infinitiu far 6r21 < *FARE, en comptes de fer, procedent aquest últim d'un infinitiu *faire, obtingut analògicament a partir del participi *faitu < FACTU(M).²⁵⁰

B) Present d'indicatiu

Les desinències del present d'indicatiu són, generalment, les següents a la primera conjugació

- 1a Ø
- 2a -es
- 3a -a
- 4a -am
- 5a -ats (-atz)
- 6a -en

i a les altres dues conjugacions catalanes

- 1a Ø
- 2a -s
- 3a Ø
- 4a -em
- 5a -ats (-atz)
- 6a -en

Així, per exemple, vols 5r15, pensa 2v10, lex "llegeix" 2v11, platz 3r18, ix 2v21, tol 3r7, prophitam 2r7, clamem 2r15, 2v11, avetz (a ar-
did avetz 4r5), podetz 6r19, pensen 3r2, segueixen 3r10.

S'ha de destacar, en primer lloc, la vacil·lació entre -en i -an a la 6a persona: gian 2r1, portan 4r13, cuidan 7r12, etc., contrasten amb les formes acabades en -en ja exemplificades; en segon lloc l'aparició escadussera de la desinència -ams/-ems a la quarta persona: prophetams 2v7, sinònim de prophitam ja esmentat.²⁵¹

També és destacable la possible aparició de la forma somo 3v3, per

a la quarta persona del verb ser.²⁵²

C) Present de subjuntiu

Les desinències del Present de Subjuntiu són, generalment, les següents: a la primera conjugació:

- 1ª ∅
- 2ª -s
- 3ª ∅
- 4ª -em
- 5ª -sts
- 6ª -en

i a les altres dues conjugacions catalanes

- 1ª -a
- 2ª -es
- 3ª -a
- 4ª -am
- 5ª -ats
- 6ª -en

Per exemple, a les Homilies d'Organyà apareixen lex 2v11, aport 8v10, do 4r12 < DONET; exag 6v5, lexen 3v3, den 3v4, de denyar escrit a les Homilies den(n)ar "dignar-se", ages 3v21, sia 2v16 < SEDEAT, veja 3v23, traga 4r11, prena 4v9, faza 4v12, aja 5r5, siam 1v1, rezebam 3r21, pre-nam 3v3, fazam 4r14, entendam 4r23, sapiats 2r8 i sapiatz 2r12.

Es destacable, en primer lloc, l'aparició de formes de la 4ª persona amb -ams a més de les indicades amb -am: no vulams 1v23, retingams 3r22, fazams rv11; en segon lloc, l'aparició de formes oncoatives²⁵³ com segescam 4r23, pusca 3r23, puxam rv12, puscam 8v21, parcesque 5v12, de parcir "perdonar".

No sembla, en canvi, que s'haguessin desenvolupat les formes guturalitzades (de la -c o -g de la 1ª persona, per analogia: sia > siga, prena > prenga...).

D) El futur i el condicional

Totes les formes de futur que apareixen a les Homilies d'Organyà, així com les del condicional, indiquen que les construccions perifràstiques del llatí vulgar -formades sobre la base de l'infinitiu del verb conjugat i el present (en el cas del futur) o l'imperfet (en el cas del condicional d'HABERE- s'havien reconvertit ja en formes sintètiques: cadrà 1v15, periran 2v9, serà 2v14, redrà 2r10-11, cessaran 2v3, farem 3r23, trebalarà 3v1, aurà 3v2, perdonaria 5r19-20, venrà 7r16, segirian 2r3, tenria 1v7, redebria 5r17...

Es destacable, en primer lloc, que com sembla demostrar venrà i tenria encara no s'havia desenvolupat la d epentètica, característica de la major part del domini lingüístic, en aquells verbs el radical dels quals acaba en -n o -l; i, en segon lloc, el reflex gràfic de la -w provinent de -b final (aurà) en front de la resistència a reflectir gràficament la -w procedent de -d final (cadrà).

E) El perfet

El llatí posseïa dos tipus de perfets sintètics: aquells que s'accentuaven a la desinència en totes les persones (amb les desinències en -AVI, -IVI i -EDI) i aquells que en les persones 1a, 3a i 4a -aquesta ben aviat accentuada a la desinència- i 6a s'accentuaven en el radical. Els primers són els anomenats perfets febles i els segons perfets forts.

L'evolució general dels perfets febles fou la següent:

a) -AVI	> -AI	> - <u>é</u>	actual	- <u>i</u>
-AVISTI	> -ASTI	> - <u>ást</u>	"	- <u>ares</u>
-AVIT	> -AT	> - <u>á</u>	"	- <u>à</u>
-AVIMUS	> -AMUS	> - <u>ám</u>	"	- <u>àrem</u> ²⁵⁴
-AVISTIS	> -ASTIS	> - <u>ats</u> (post. - <u>au</u>)	"	- <u>àreu</u>
-AVERUNT	> -ARUNT	> - <u>aren</u>	"	- <u>aren</u>
b) -IVI	> - <u>ī</u>	> - <u>i</u>	actual	- <u>i</u>
-IVISTI	> -ISTI	> - <u>ist</u>	"	- <u>ires</u>

-IVIT	> -ĪT	> - <u>i</u>	actual	- <u>i</u>
-IVIMUS	> -ĪMUS	> - <u>im</u>	"	- <u>irem</u>
-IVISTIS	> -ĪSTIS	> - <u>its</u> (post. - <u>iu</u>)	"	- <u>ireu</u>
-IVERUNT	> -ĪRUNT	> - <u>iren</u>	"	- <u>iren</u>
c)				
-EDI	> -'EI	> - <u>i</u>	actual	- <u>i</u>
-EDISTI	> -ISTI	> - <u>ist</u>	"	- <u>eres</u>
-EDIT	> -ET	> - <u>é</u>	"	- <u>é</u>
-EDIMUS	> -IMUS	> - <u>em</u>	"	- <u>erem</u>
-EDISTIS	> -ESTIS	> - <u>ets</u> (post. - <u>eu</u>)	"	- <u>ereu</u>
-EREDUNT	> -ERUNT	> - <u>eren</u>	"	- <u>eren</u>

A les Homilies d'Organyà trobem els següents perfets febles, que s'acorden amb el model esmentat: esposà 2v20, mengaren 2v22-23, enteneren 3v12, alumenà 3v15-6, ozí 3v17, audí 3v21, 7v10, comenzà 3v17, 4r18, 3v17, 4r18, aturà 3v22, demanà 3v22, 4r20, posà 4r1, segí 4r3, clamà 4r18, trobà 4r18, 4v4, peuxeulà "suplicà" 4v10, apelà 4v17, demonstrà 5r4, afermà 5r18, devezí 5v1, partí 5v1, oblidaren 5v1-2, mengà 5v20, lexet 6r23, exajet 6v3, garí 6v7, exí 7v11.

També són febles, òbviament, les persones 2ª, 4ª i 5ª dels perfets forts: dixeren 3r16 (en front de dix), videren 3v14, feren 4r4...

Pel que fa als perfets forts, cal dir d'entrada que a l'època de les Homilies d'Organyà encara no havien desaparegut per convertir-se analògicament en febles. Aquests perfets presentaven en llatí tres paradigmes distints:²⁵⁵ a) acabats en -ui, b) en -si, c) en -i.

a) perfets forts en -ui:²⁵⁶ per exemple HĀBUI (el paradigma complet fou hác, haguíst, hác, haguém, haguéts, hágeren). A les Homilies trobem els següents exemples: ac 3v14, 4r19, 4v10, ag 3v15, 4r2 < HABUIT, esteg 3v22, estec 5v2-3 < *STETUIT, veng 6r3 < VENUIT, volg 6r4, 6r12, 8v12 < VOLUIT, deg 5v2 < DEBUIT, beg 5v20 < BIBUIT, conog 6r9, 7v22 < *COGNOVUIT; 6ª persona: pogren 7v4 < POTUERUNT, conogren 3v14 < *COGNOVUERUNT.

b) perfets forts en -si: per exemple MĪSI i DĪXI (el paradigma complet

fou mís, mesíst, més, mesém, meséts, mésen). Als exemples de les Homílies són: quis 4r20 < QUAESIT, dix 5v12 < DIXIT,²⁵⁷ respós 8r17 < RESPONSIT.

c) perfets forts en -i: per exemple VIDI (viu, veýst/víst, viu, veém, veéts, víren). Exemples de les Homílies: vit 4r2, 4r20 VIDIT, fed 3v22, 4r2, 4v3, fet 5v22, 3v15, 4r15 < FECIT, fo 2v22, 3r5, 6r20, 7v17 < FUT.

Les formes de perfet mig fortes -amb desinència en el singular en -ec i en el plural en -egren- apareixen també a les Homílies en els següents exemples: cadeg 2v22, 3r5, 3r8, 3r12, crezeg 7v20 o credeg 8r6. L'origen d'aquestes formes, incert encara, podria suposar-se, segons Joan Coromines,²⁵⁸ o bé en formes com *CREDEDUI < CREDIDI, o bé en els perfets en -EVI, canviats potser en *EVUI, forma que s'hauria estès primer als verbs en -ERE, com CADERE, i després als verbs en -ERE, com credere, que havien perdut el perfet reduplicats llatí.

8.3. Sintaxi

8.3.1. Els pronoms

A les Homílies d'Organyà apareix un sistema de pronoms distint en molts aspectes de l'actual. Pel que fa als pronoms personals, sembla que durant el segle XIII existien els següents (a més d'en, hi i ho):

	<u>LLATÍ</u>	<u>CATALÀ</u>				
		subjecte	Objecte directe		Objecte indirecte	
		tònic	tònic	àton	tònic	àton
1a	ĖGO MIĖ ME	eo > jo - -	- mi -	- - me	- mi -	- - me
2a	TU TĖBĖ TE	tu - -	- ti (>tu) -	- - te	- ti(>tu) -	- - te
3a	ILLO ILLA ILLI SĖBĖ SE	ell ella - - -	ell ella - si -	lo la - - se	ell ella - si -	- - li - se
4a	NOS (alteros) NOS	nosaltres - -	nosaltres - -	- - nos	nosaltres - -	- - nos
5a	VOS (alteros) VOS	vosaltres - -	vosaltres - -	- - vos	vosaltres - -	- - vos
6a	ILLOS ILLAS *ILLĖRU SĖBĖ SE	ells elles - - -	ells elles - si -	los les - - se	ells elles - si -	- - lurs > los - se
	HOC INDE IBI		no en hi			

Aquests pronoms, com en l'actualitat, presentaven distintes formes (plenes, reduïdes i reforçades) segons la posició que ocupaven (preverbal o postverbal) i segons el so amb què acabava o cimençava el mot anterior i posterior (vocàlic o consonàntic). El més interessant, però, d'aquest pronominal, sobretot si se'l compara amb l'actual, fa referència, en primer lloc, a la posició preverbal o postverbal dels pronoms àtons dins la frase i, en segon lloc, a les possibles combinacions de pronoms àtons entre si i a l'ordre d'aquestes combinacions.

A) Posició dels rponoms àtons dins la frase. A les Homilies d'Organyà apareixen 35 exemples de postposició del pronom àton:

1. <u>e segesque-la...</u>	2r6
2. <u>e retingams-la...</u>	3r22
3. <u>esteg, e aturà's...</u>	3v22
4. <u>e demanà-/li...</u>	3v22/3
5. <u>e féd-los amenar...</u>	3v22
6. <u>e segí.l...</u>	4r3
7. <u>e partí.l...</u>	5v1
8. <u>e estec/ne...</u>	5v2/3
9. <u>e volg-lo temtar...</u>	6r4
10. <u>e manga.n...</u>	6r5
11. <u>e / dix-li...</u>	6r10/11
12. <u>e posà.l</u>	6r10
13. <u>e mostrà-li...</u>	6r15
14. <u>e clamà-li mercé...</u>	7v13
15. <u>e dix-li...</u>	6r16
16. <u>e dezien-li...</u>	3v19
17. <u>e gardar-nos devem...</u>	6v22/3
18. <u>e gardar-nos devem...</u>	6v23
19. <u>mas lexet-se ad él portar...</u>	6r23
20. <u>Si a tu platz, fés-nos entendre...</u>	3r18
21. <u>Docs, fraires cars, esforcem-nos...</u>	3v2/3

22. <u>E per zo, S<einors>, fazám-o nós...</u>	4r14/5
23. <u>fazam-o així com lo ceg féd...</u>	4v2
24. <u>Tornad-vos a mí...</u>	4v18
25. <u>Tornad-vos a mí...</u>	5r1/2
26. <u>va-te primerament...</u>	5r16
27. <u>Tornad-vos a mí...</u>	5v4
28. <u>Quan..., portà.l</u>	6r10
29. <u>si..., laxa.t cader...</u>	6r11/2
30. <u>Quan..., portà.l...</u>	6r14
31. <u>Te<m>tà.l per avarea...</u>	6v11
32. <u>S<eniors>, gardar-nos devem...</u>	6v22
33. <u>que volia.n provar si...</u>	8r21
34. <u>e Déus redrà.lle-en bo gazardó...</u>	2r10/11
35. <u>e él acaptave.s to zo d'on vevie...</u>	3v16/7

La resta del exemples de pronoms àtons, fins un total de més de 150, contenen el pronom en posició pre-verbal. Per exemple:

36. <u>ad aquels qui l'ozen...</u>	1v9
37. <u>e cels qui la segiran...</u>	1v15
38. <u>qui.l volien fer calar...</u>	4r7
39. <u>si. ns volem gardar...</u>	1v15/6
40. <u>que. s tornen pa e...</u>	6r5
41. <u>que. s lexàs cader...</u>	6v14
42. <u>no li tenrie...</u>	1v7
43. <u>si no la segex...</u>	1v11
44. <u>que. l Diable no.l temptà e no l'enganà</u>	6v8
45. <u>âquels qui tot ho crezen...</u>	3r20/1
46. <u>e com éls més li manazaven, él más li cridave...</u>	3v20
47. <u>ara nos en devem emendar...</u>	7r14
48. <u>així com l'Avengeli o dix...</u>	3v7
49. <u>que él los ac dites...</u>	3v15
50. <u>lo qual Déus li avie vedad...</u>	6v9

51. <u>Mas lo Diable lo volia tolre...</u>	6v18/9
52. <u>això li volia donar...</u>	6v17
53. <u>anc aquesta femna no la volg audir...</u>	8v12
54. <u>major gazardó n'aurà...</u>	3v1/2
55. <u>e l'esposà per si elex...</u>	2v20
56. <u>e.ns do alumenament...</u>	4r12
etc.	

Es important de fer notar, en primer lloc, que dels 35 exemples de pronoms àtons postposats al verb, 13 apareixen en frases el verb de les quals és el primer element o, com a mínim, és el primer element que segueix una pausa (exemples 20-32). Així, a 31, Temtà.l per avarea..., el verb inicia la frase i a 22, E per zo, Seinors, fazam-o nòs..., el verb és el primer element que segueix la pausa subsegüent al vocatiu Seinors. A 17 dels altres exemples (1-19), d'altra banda, el verb és el segon element de la frase però el primer és una conjunció coordinada (e a 1-18 i mas a 19) que, de fet, pertany tant a la frase anterior com a la frase en qüestió. En aquests dos grups d'exemples la postposició fa la competència de distintes maneres, a l'avantposició: quan la frase comença amb una conjunció coordinada el pronom apareix darrere el verb (els 19 casos esmentats) o davant del verb (12 casos: 1v8, 2r6, 2v20, 3r14, 4r12, 4v13/4, 5r6, 5r9, 6r16/7, 6v14, 6v15, 6v16); quan la frase comença amb el verb o quan aquest apareix darrere d'una pausa, predomina fonamentalment la postposició (els 13 casos esmentats en front d'un sol cas d'avantposició: long, avetz audit, li clamà... 4r17). S'ha de notar, en segon lloc, que, sempre que davant del verb apareix un altre element, el pronom feble apareix en posició preverbal (amb només l'excepció de dos exemples: el 34 i 35). És a dir, en un esquema com ...X --- V..., el pronom es col·loca sempre en la posició preverbal indicada per ---, al marge de la natura de l'element X (sempre que X pertanyi a la frase a la qual pertany V):

i) X = relatiu

exemples 36, 37 i 38. Endemés: qui.ns destorben... 4r14, a for-
za de cels qui.l manaven calar... 4r19, qui.ns destorben... 4v2,
 4v10/1, 5v1/2, 6r16/7;

ii) X = Conjunció (no coordinada)

exemples 39, 40 i 41. Endemés: 6r5 si.s gitare a tera, 6r21 per
qué.l Diable pogra cegar si.s volgués, 6v16, 6r5. Hi ha un sol
 exemple de postposició del pronom feble en aquesta situació:
la terza,/ que volia.n provar si avían misericòrdia... 8r20/1.

iii) X = Negació

exemples 42, 43 i 44. Endemés: ja unqua no.i faliran... 1v15,
per zo car no i.avia humor... 3r5/6, que Diable no la pusca gi-
tar, 4r18, 5r2, 5r13, 5r20/1, 5r20/1, 6r12, 6r21/2, 6r23, 6r23,
 6v5, 6v7, 6v15, 6v21, 7r6, 7r6/7, 7v2, 7v5, 8v16, 8r20;

iv) X = Adverbi o frase adverbial

exemples 45, 46 i 47. Endemés: que tan fort lo pregave e li cla-
mave... 3v21, on más li menaçaven... 4r7, qui com més lo manda-
ven calar... 4v3, 4v4, 4v17, 5r6, 6c11, 6v13, 6v14, 8v8, 6v9;

v) X = Subjecte

exemples 48, 49 i 50. Endemés: que Déus la deliure... 8r15/6,
e les prophetes nos en porten... 7r10, així com és o dix... 7r6,
 3r15/6, 3v3, 3v4, 3v6/7, 3v7, 3v13, 3v14, 3v15, 4r6, 4r15, 4r20,
 4r19, 4r20, 4r22, 4v8/9, 4v12, 5r12, 5r16, 5v7, 5v11/2, 5v18,
 6r12, 6r22, 6v8, 6v9, 6v18, 6v18, 6v18/9, 7r3/4, 7r5/6. Desta-
 quem els dos exemples de postposició del pronom feble '2r10/11
 i 3v16/7.

vi) X = Objecte directe

exemples 52, 53 i 54. Endemés: a aquels qui mal li fan... 2r7,
Pauc prod li té aquela penitència... 5r12, que lo món li daria...
 6v15/6, 6r16/7;

vii) X = Conjunció coordinada

els dotze exemples citats anteriorment, alternant amb els 19 exemples de postposició;

viii) X = Ø (el verb en posició inicial)

un sol exemple d'avantposició (long, avetz audit, li clama... 4r17) en front dels 15 casos de postposició.

Els fets semblen confirmar la hipòtesi²⁵⁹ que, després d'un període en el qual l'ordre dels elements de la frase fou S(ubjecte)-V(erb)-O(b-jecte), procedent de l'ordre clàssic llatí SOV, es va iniciar una tendència vers l'abantposició de l'objecte quan aquest era àton, és a dir, quan era un pronom feble. Aquesta tendència vers l'avantposició degué operar en dues etapes distintes. Primerament, degué iniciar-se per qüestions rítmiques en aquelles frases amb una estructura rítmica descendent del tipus — — — (és a dir i-iii dels nostres exemples): en substituir-se en les llengües romàniques el ritme descendent pel ritme ascendent (del tipus — — —) és obvi que frases com qui videt me tendien a convertir-se en qui me videt amb avantposició del pronom feble (=àton). En una segona etapa, l'avantposició del pronom feble degué generalitzar-se a totes aquelles oracions en què el primer element de la frase podia interpretar-se com un element tònic.²⁶⁰ És una etapa, per tant, en la qual les oracions amb una estructura com Verb-Pronom àton (les oracions del tipus viii en els nostres exemples) no podien avantposar el pronom feble perquè l'avantposició hauria produït un ritme poc usual (— — —) i en la qual les frases amb una estructura Conjunció coordinada - Verb - Pronom feble avantposaven el pronom feble o el mantenien postposat segons que la conjunció fos interpretada com un element de l'oració o no. Les Homilies d'Organyà representarien d'una manera prou regular aquesta etapa. Finalment, en el català actual l'avantposició es convertí en general, exceptuant uns casos en què el mode i el temps verbals exigeixen la postposició (prega-li versus *li prega). Aquests darrers casos de postposició serien, però, una deixalla de la situació anterior: és pre-

cisament a les oracions imperatives on trobem més sovint el verb en posició inicial (a causa de la inversió Subjecte/verb pròpia de la construcció) i, per tant, és fàcil de pensar que el mode imperatiu substituí el ritme en la consciència dels parlants com la causa de la postposició.

B) Combinacions i ordre dels pronoms febles

Hem trobat pocs exemples a les Homilies d'Organyà de seqüències de dos o més pronoms febles:

1. ... gar tals N'I à d'aicels qui cuiden enganar son vedi 7r13
2. ... e no / SSE N'acorda 5r20/1
3. ... això no.L NE garí/que.l Diabre no.l temptàs e no.l... 6v7/8
4. ... no.US EN podem tant dir... 6v21
5. ... Perquè N<ostre> S<éiner> NOS / O dix... 7r5/6
6. ... no.NS O manà...; màs EL NOS O/veng dir... 7r6/7

Per tal de poder establir, amb més exemples, les combinacions possibles de pronoms febles hem afegit d'altres exemples trets de textos anteriors a les Homilies:

7. De ipssos chastellos de Aringgo et de Oriti go fideles VOS ENDE seré; go no LLOS VOS devetaré ni devetare no LLOS VOS faré...
(Jurament Feudal, 1028-1047, 1028-1047; A.C.A., Ramon Norrell, 119; ed. Miquel, I, doc. 141).
8. ... potestate no VOS ENDE vetaré, ni vetare non LA VOS ENDE faré, ni de dia ni de nuiti.
(Jurament feudal, 1035-1076; A.C.A., Ramon Berenguer I, 179 sense data; ed. Balari, pp. 346-7).
9. ... quod Ramon Gonball LI.O defenescha per escrito.
(Disputa sobre els límits de Guissona i Ribelles, 1036-1079; Ed. Pujol, doc. I; A.C.S.U.).
10. ... et si non LO pod guarir per directo quod ILLE LO LI emende;

Et Roger Bernard donat LE.N I alsperg et una mula per XL^a uncias che manlevà de Berenger per ço che LI.O faça, et reddet LI la comina de Salass;...

(Acords feudals, 1094-1110; A.C.A.; Extra Inventarios, 3300; ed. Miret, p. 106, facsim. p. 107).

11. ... Juro ego Guillelm Ponç, fil de Bonadonna femina, a ti Bertran, fil de Guila femina, che de ista ora in antea no.T prendrei ni no.T reterei ni no.T oucidirei ni no.T tolrei TA vita ne TA membra qui a TON corps SE tenet, ni de achelas <alods et de la> onor que odie abes ne che ena[n]t ab MEU consel acaptarás no LA.T tolrei ni no TE.N tolrei. E si es om o femina chi LA.T tola ni TE.N tola, aitori TE.N serei per directam (?) fez sen engan, e totes celes veds che ME.N comonrás per TI o per TOS missaticos comoniment no ME.N devedarei e del aitori no.T enganarei. Sicut superius es escrit sí T'O tenrei e sí T'O atendrei per drete fez e engan.

(Ed. Miret, pp. 105-6, facsim, p. 105).

12. ... et per quantas vegadas los reherás o LES ME rechirás...

(Doc. feudal, 1107; Ed. Pujol, doc. II, A.C.S.U.).

Si l'ordre entre dos o més pronoms febles és, en l'actualitat, representable en el següent esquema²⁶¹

$$\begin{array}{c} \text{se-III-I-III-III-en} \left\{ \begin{array}{l} \text{hi} \\ \text{ho} \end{array} \right\} \\ \text{datiu acus} \end{array}$$

sembla que en els textos que hem analitzat era considerablement diferent²⁶²

$$\begin{array}{c} \text{III - III - II - I - se - en} \left\{ \begin{array}{l} \text{hi} \\ \text{ho} \end{array} \right\} \\ \text{acus datiu} \end{array}$$

tot i que no disposem, ara per ara, d'un estudi sobre les causes dels dos canvis fonamentals (inversió de l'ordre III-acusatiu/III-datiu, pas de se a primera posició i intercanvi de l'ordre entre III persona i II-I).

8.3.2. La frase

Pel que acabem de veure en els apartats dedicats a fonologia i morfologia, és evident que els canvis que es produïren són prou substancials com per poder considerar el llatí vulgar (o el llatí clàssic) i el català com dos sistemes lingüístic ben diferenciats. Amb tot, però, la major part dels canvis que expliquen el pas d'una llengua a l'altra ja s'insinuaven en el llatí vulgar, en parlar del qual (cfr. cap. III) hem esmentat tendències evolutives que cristal·litzarien més tard en romànic. En la sintaxi, ja ho hem vist en estudiar els canvis en el sistema dels pronoms febles, i sobretot en el naixement de la frase romànica, té lloc, però "una profunda solució de continuïtat entre la sintaxi de la llengua mare i la de les llengües derivades",²⁶³ entre les quals es compta, òbviamment, el català.

La recreació de la sintaxi de la frase que han de dur a terme les llengües romàniques parteix d'una característica general: "el predomini de la parataxi (o juxtaposició gramatical" sobre la hipotaxi (o subordinació gramatical)".²⁶⁴ Aquesta característica és evident, per exemple, en els textos dels segles X, XI i XI-XII que hem reproduït a les pàgines 65 i 66 d'aquest capítol. Per tal d'expressar, sense neces conjuntius, els distints matisos de coordinació o de subordinació, sembla que s'utilitzava el ritme i la melodia, el tempo i el to, que implica, òbviamment, un predomini de l'expressió oral sobre l'expressió escrita, com és lògic en aquella època.

Per tal de recrear la frase catalana amb tota la seva plenitud expressiva -fet que es produirà especialment al llarg del segle XIII, quan l'escriptura en vulgar sigui una necessitat nova- s'introduïren fonamentalment dos elements nous. En primer lloc, l'aparició de la conjunció gramatical (amb una base totalment distinta del llatí). En una primera època l'ús d'aquestes conjuncions era molt repetitiu i presentava, per tant, una certa ambigüïtat que, òbviamment, requeria l'ús d'elements específics de l'expressió oral. Així, per posar només algun exemple, a

la tradició catalana del Forum Iudicum (vegeu la pàg. 66) la conjunció que és utilitzada en un sentit completiu en el primer exemple i en un sentit consecutiu en el segon: si poden provar que fer frau o per gailindansa daltres omes o per mandament leial foron encombrats qe non o pogron ademplir... Durant aquest període de temps, és evident, a més, que devien conviure formes ja hipotàctiques (la construcció si... que) de l'exemple precedent, amb formes paratàctiques, com a E si alcun cella et amaga aquela voluntat del defunt tant compona de so propi aver, on en comptes de la construcció si... que trobem la construcció si...

+ pausa. Més tard, aparegueren noves conjuncions -amb un origen moltes vegades adverbial²⁶⁵ que permeteren la substitució dels elements específics de l'expressió oral per nous elements i fixaren ja l'ús de la hipotaxi amb una certa plenitud. En segon lloc, l'ampliació de l'ús del mode subjuntiu, que, com tothom sap, té un caràcter marcadament subordinatiu. En els començos de la nostra llengua es rebutja d'una manera molt acusada el mode subjuntiu, fins al punt que, en paraules d'A. Badià i Margarit²⁶⁶ és "indubtable que la història de la sintaxi oracional romànica podria explicar-se a través de la lluita victoriosa del mode subjuntiu que, suprimit de socarrel pel llatí vulgar, ha anat estenent-se en romànic a mesura que augmentaven les possibilitats expressives de les llengües modernes". És evident que cal relacionar la reintroducció del mode subjuntiu amb la reintroducció de la hipotaxi. En el català primitiu, anterior a Llull, només trobem un ús precari del subjuntiu, especialment en fórmules imperatives: La voluntat del defunt escrita de pos que fo mort endre la voluntat daquel sis meses sie publicat (Forum Iudicum); Donces, frares cars, rezebam la paraula de la predicació de Jesu Christ en goig e retengams-la... (Homilies d'Organyà: 3r21/22); el futur, en canvi, és usat d'una manera predominant: Sapiats, s einors, que qui mäs trebalarà dels afars de Déu en est segle, major gazardó... (Homilies d'Organyà: 3v1/2). La reintroducció de la hipotaxi, però, permetrà, sobretot després de Llull, que el subjuntiu s'usi en construccions abans només destinades al futur: l'exemple anterior podria,

encara que no necessàriament²⁶⁷ construir-se amb subjuntiu (que qui més treballi...). D'aquesta manera la frase catalana anirà adquirint la fessomia actual.

Notes al capítol V

1. J.E. Martínez Ferrando, Baixa Edat Mitjana, Mapa de la pag. 1005, dins Història dels catalans, Vol. II, Barcelona, 1964.
2. Ferran Soldevila, Història de Catalunya, Barcelona, 1962², pàg. 128.
3. J.E. Martínez Ferrando, Baixa Edat Mitjana, Mapa de la pàg. 1014.
4. Crònica de Jaume I, Ed. de J.M. Casacuberta, Barcelona, 1926, pàgs. 27-28, Vol. I.
5. J.E. Martínez Ferrando, Baixa Edat Mitjana, Mapa de la pàg. 1027, elaborat per Manuel Sanchis Guarner.
6. Crònica de Jaume I, Ed. J.M. Casacuberta, pàgs. 44, Vol. VIII.
7. Citat per Ferran Soldevila, Història de Catalunya, pàg. 294.
8. Crònica de Ramon Muntaner, cap. XVII, p. 681, edició de Ferran Soldevila, Les quatre grans cròniques, Barcelona, 1971.
9. Miquel Tarradell, Història del País Valencià, Vol. I, Barcelona, 1965, pàg. 188.
10. Amb tot, però, vegeu V. 7. on matisem considerablement aquesta afirmació.
11. Citat per Manuel Sanchis Guarner, La llengua dels valencians, València, 1974⁴, pàg. 129.
12. Santiago Sobrequés i Vidal, La Repoblación del Reino de Valencia después de la Reconquista, dins Historia social y económica de España y América dirigida per Jaume Vicens Vives, Vol. II, Barcelona, 1957.
13. Martí de Riquer, Història de la literatura catalana, I, Barcelona, 1964, pàg. 108.
14. Jordi Ventura, Els heretges catalans, Barcelona [1963] 1976².
15. Jordi Ventura, Els heretges..., pàg. 75.
16. Ferran Soldevila, Jaume I i Pere el Gran, Barcelona, 1955, pàg. 75.

17. Jordi Ventura, Els heretges..., pàg. 106.
18. Jordi Ventura, Els heretges..., pàg. 110. Ja Josep Me Guardia havia remarcat la relació entre les traduccions catalanes de la Bíblia i les traduccions occitanes (Les Bibles provençales et vaudoises, "Romania" XVIII i Nouvelles recherches sur les Bibles provençales et catalanes, "Romanis" XIX. Vegeu també Josep Perarnau, Aportació al tema de les traduccions bíbliques catalanes medievals, "Revista catalana de Teologia", III, 1, 1978, pàgs. 17-98.
19. Jordi Ventura, Els heretges..., pàg. 116. El text el dona a la nota 21.
20. Josep Perarnau, L'"Alia Informatio Beguinorum" d'Arnau de Vilanova, Barcelona, 1978, pàgs. 172-173, nota 68.
21. Tomàs i Joaquim Carreras Artau, Historia de la filosofía española, I, Madrid, 1939. Especialment cap. III, pàgs. 42-54.
22. Citat per T. i J. Carreras Artau, pàg. 150, nota 15.
23. F. Diago, Historia de la provincia de Aragón de la Orden de Predicadores, Barcelona, 1599, lib. II, pàg. 137. Citat per T. i J. Carreras i Artau, Historia de la filosofía..., Vol. I, pàg. 147, nota 6.
24. Arnau de Vilanova comença el Tetragrammaton amb una referència a Ramon Martí: Pluries affectavi, karissime pater, ut semen illud hebraice lingue, quod zelus religionis patris R[aymundi] Martini...; citat per T. i J. Carreras i Artau, Historia de la filosofía..., Vol. I, pàg. 150, nota 16.
25. F. Diago, Historia de la provincia...; citat per T. i J. Carreras i Artau, Historia de la filosofía..., vol. I, pàg. 151, nota 18.
26. Deixem de banda en el nostre text qualsevol notícia sobre Sant Pere Pascual i la seva producció escrita. Els dubtes que la seva personalitat susciten ens obliguen a considerar l'obra que li ha estat

- atribuïda com a difícilment fiable. Amb tot, però, D.W. Lomax, a The "Istoria del Sanct Ladre" attributed to St. Pere Pascual (Miscel.lània Aramon i Serra, I, Barcelona 1979, pàgs. 339-384) considera que la figura del bisbe valencià i la seva producció literària són del segle XIII.
27. Vegeu Santiago Sobrequès, Història de la producció del dret català fins el Decret de Nova Planta, Llibre del II Congrés jurídic català, Barcelona, 1972, pàgs. 79-159. Reproduït en forma de llibre independent pel Col·legi Universitari de Girona l'any 1978.
 28. A.M. Mundó, Un monument antiquíssim de la llengua catalana, "Serra d'Or", 6, 1960, pàgs. 22-23.
 29. Usatges de Barcelona, a cura de Josep Rovira i Ermengol, Barcelona, E.N.C., 1933, pàgs. 52-53.
 30. Raimon Vidal de Besalú, Razos de trobar. Citem, si no indiquem el contrari, seguint l'edició de J.H. Marshall, The "Razos de trobar" of Raimon Vidal de Besalu ans associated texts, Londres, 1972, pàg. 3, Manuscrit H, línies 21-30.
 31. Bruno Migliorini, Storia della lingua italiana, Firenze [1960] 1978⁵, pàg. 186. Cfr., també, l'edició del De vulgari eloquentia de Dante feta per Vincenzo Mengaldo, esp. la "Introducció", pàgs. VII-CXXV, Padova, 1968.
 32. Citat per Aurelio Roncaglia, La lingua dei trovatori, Roma, 1965, pàg. 41.
 33. En el món de la poesia trobadoresca el tema condicionava, fins i tot, la forma que s'havia d'utilitzar (i no només la llengua). Així, per exemple, a Las Leys d'Amor es defineix el sirventés de la manera següent: Sirventes es dictatz que.s servish al may de vers o de chanso en doas causas: la una cant al compas de las coplas, l'autra cant al so. Ex deu hom entendre: cant al compas, so's a saber que tenga lo compas solament, ses las acordansas, oz am las acordansas

- d'aquelas meteyshas dictios o d'autras semblants ad aquelas per acordansa. E deu tractar de reprehensio, o de maldig egeneral per castiar lo fols e los malvatz, o pot tractar, qui.s vol, del d'alguna guerra. Cfr. Martí de Riquer, Los trovadores, I, Barcelona, 1975, pàg. 53.
34. J.H. Marshall, The "Razos de trobar"..., pàg. 7, manuscrit H, línies 73-77 de les Razos de trobar.
35. J.H. Marshall, The "Razos de trobar"..., pàgs. 8 i 10, manuscrit B, línies 138-149. Aquest fragment falta en el manuscrit H.
36. Citat per Martí de Riquer, Història de la literatura catalana, I, Barcelona, 1964, pàgs. 180. Cfr. també Ettore Li Gotti, Jofre de Foixà, VII Congreso Internacional de Lingüística Románica, Barcelona 1955, pàgs. 297-301.
37. Vegeu J.H. Marshall, The "Donatz Proensals" of Uc Faïdit, Londres, 1969. Cfr. també M. de Riquer, Los trovadores, I, esp. § 23 i 24.
38. J.H. Marshall, The "Razos de trobar"..., pàg. 5, manuscrit H, línies 51-60 de les Razos de trobar.
39. J.H. Marshall, The "Razos de trobar"..., pàg. 5, manuscrit H, línies 65-70 de les Razos de trobar.
40. Concretament, quan el 1323 es creà la "Sobregaya Companhia", l'advocat Guilhem Molinier va escriure las Leys d'Amor.
41. Germà Colon, Quelques considérations sur le lexique, dins La linguistique catalane, París, 1973, pàgs. 239-287. La citació és de la pàg. 262-263.
42. Martí de Riquer, Los trovadores, I, Barcelona, 1975, pàgs. 77-96.
43. Martí de Riquer, Los trovadores, I, Barcelona, 1975, pàgs. 70-77. La citació és de la pàg. 73.
44. Citat per Manuel Sanchis Guarner, Aproximació a la història de la llengua catalana, Barcelona, 1980, pàg. 113. Donem l'edició de Mar-

- tí de Riquer, Los trovadores, II, Barcelona, 1975, pàgs. 1129-1138.
45. La terra dels dos reis, és a dir, del rei de França i del rei d'Anglaterra.
46. J.H. Marshall, The "razos de trobar"..., pàg. 64, manuscrit H, línies 177-186 de les Regles de trobar de Jofre de Foixà.
47. J.H. Marshall, The "Razos de trobar"..., pàg. 90, manuscrit H, línies 651-666 de les Regles de trobar de Jofre de Foixà.
48. Josep Perarnau, Aportació al tema de les traduccions bíbliques..., ps. 21-35. Les dues versions comencen de la manera següent:

Aquest é es lo sermó que ihesu
christ féu als apòstols lo dijous de
la cena. Secundum Johannem.

[Barcelona, Bibliot. de Catalunya,
740, fol.87^d (CIII^d)-89^d (CV^d)]

12 (Jh)esús christ davant .VI.
jorn [s] de pascha vench en be-
thània, on era l'atzer [estat?]
mort, lo qual ihesu christ resus-
cità; [e apar] eyaren-li de
de manjar [] martha mi/n/is-
trava, e làtzer era .I. d'aquells
qui menjaven.

Ayssò es lo sermo que ihesu
christ fec a sos apostols lo dii-
jous de la cena.

[Assisi, Chiesa Nuova, 9, fol.
132^v-133^v]

12. Ihesus deuant .vi. dias de
pascha uens en bethania, hon era
estat lo laser mort, lo qual ihe-
sus auia ressuscitat; e feron li
cena aqui; e martha minstrava,
lo laser certament ab ela.

49. Josep Perarnau, Aportació..., pàg. 33 i 34, nota 17: "El text fon-
tal, que la comparació entre les dues versions ens obliga a suposar,
ha existit realment, i els especialistes en llengua provençal afir-
men que es remunta al s. XI. Ha estat editat a base de Londres,
British Museum, Harl., 2928, fol. 187ss; tot i que en aquest exem-
plar, el text traduït al provençal és només el dels capítols 13-17
(segurament aquest devia ésser l'estat primitiu del fragment, ja
amb el títol llatí que després seria traduït tant al català com al
provençal, potser en completar el text amb el capítol dotzè). Però
la comparació dels primers versets del capítol 13 són bona prova de
trobar-se ací la clau de la comunitat d'origen a la qual ens refe-

rim. Vegeu-los ací: "Incipit sermo domini nostri Jesu Christi, quem fecit in cena sua quando pedes lavit discipulis suis. Aván lo dia festál della Pásca sabia lo Salvádre que sóa óra vé que traspásse d'aquest mún au páer..." (...) Potser, essent aquest el fragment primitiu, la traducció catalana es trobaria enmig dels dos textos provençals, no sols per la cronologia, ans per l'evolució textual..."

50. La utilització ideològica de la invasió àrab em sembla evident, tot i que la qüestió hagi merescut, entre els historiadors peninsulars, una mínima atenció. La "pèrdua d'Espanya" esdevinguda, pretesament, amb la invasió sarraïna comportaria, òbviament, la creació ideològica d'una Espanya anterior al 711 i justificaria que la història de la Península Ibèrica posterior al 711 s'entengui unànimement com la recuperació de l'"Espanya perduda": com una reconquesta.

Fóra ben interessant d'estudiar, en primer lloc, la gènesi d'aquesta idea, que data, com a mínim, del segle XVI, en segon lloc, la pugna que es produeix per a comandar aquesta recuperació de l'Espanya perduda i, en tercer lloc, les manipulacions similars que, des d'una òptica "catalana", s'han produït a casa nostra. Amb relació a aquesta tercera qüestió són il·lustratius els treballs de Miquel Barceló (La pretesa al·lusió a Mallorca i a Menorca en unes butlles del papa Formós (892) i Romà (897) al bisbe Servusdei de Girona, "Anales del Instituto de estudios gerundenses", XXIII, 1976-7, ps. 247-255 i la "Introducció" al nº de la revista L'Avenc, 16 maig 1979, dedicat a l'expansió medieval catalana) on és palesa l'error de considerar tota la història medieval catalana com un procés de recuperació nacional.

51. Cfr. Manuel Sanchis Guarner, "El mozárabe peninsular", dins Enciclopedia Lingüística Hispánica, Vol. I, Madrid 1959, ps. 291-342, esp. p. 294; Julio Samsó, Sobre la voz KANISA en el haz dialectal hispanoárabe (Con una digresión en torno a "Mezquita", "Al Andalus" 43, 1978, ps. 209-220.

54. Es totalment absurda una afirmació, plena de prejudicis, com la de F.Simonet (Glosario..., p.XCIII): "los Españoles sometidos por el yugo musulmán, así Mozárabes como Muladíes, influyeron eficazmente con su saber y su cultura en sus bárbaros dominadores, comunicándoles sus luces y los tesoros de la antigua ciencia hispánica..."
56. La historiografia peninsular generalment ha pres, davant de la invasió àrab, dues postures enfrontades. D'una banda, com ja hem esmentat, la de considerar "el període musulmà com una mena de parèntesi en la seva [de la península] història nacional"; els àrabs haurien arribat a la península anihilant-ho tot (cfr. la nota 50 sobre "l'Espanya perduda"). De l'altra, com hem insinuat a la nota 54, la de considerar que, de fet, "no hi va haver invasió àrab" perquè aquests foren assimilats ràpidament per la població autòctona (Cfr., per a una crítica d'aquestes dues posicions, P.Guichard, Al-Andalus.Estructura antropológica de una sociedad islàmica en Occidente, Barcelona 1976, ps.23-33. Vegeu també el treball de M.Barceló, L'orientalisme i la peculiaritat de l'arabisme espanyol, L'Avenç,Nº 28, 1980, ps.25-28).

En tots dos casos, però, el resultat acaba essent el mateix: l'eliminació de la invasió àrab de la història d'això que anomenem "Espanya", en tant que fenomen no pertinent (en un cas perquè fou massa estrany; en l'altre, perquè fou "inexistent"). D'aquesta manera es consolida ideològicament l'occidentalitat de la península. En tots dos casos, d'altra banda, es justifica la consideració de la història peninsular com una "re-conquesta" i la separació total de la història del nord d'Àfrica i de la història de la península.

52. Enric Llobregat, La primitiva cristiandad valenciana, València (L'Estel), 1977, ps. 130-1.
53. Segons C.J. Spell (The Disappearance of Christianity from North Africa in the Wake of the Rise of Islam, "Church History", XXIX, 1960, pàgs. 379-397) una de les causes que afavoriren la islamització dels cristians del nord d'Àfrica -la pervivència dels quals és estudiada per R. Marston Speight (Temoignages des sources musulmanes sur la présence chrétienne au Maghreb de 26-747 à 184-800, IBLA, I, 1972, pàgs. 73-96)- fou l'arrianisme que hi havia predominat d'ençà de la dominació dels vàndals que els acostava més a l'islam que no pas al cristianisme romà, com a mínim pel que fa a la trinitat -recordem que els cristians eren sovint considerats pels àrabs com a mushrikûn, és a dir, com a politeistes-.
- 54.
55. P. Florez, España Sagrada, XI, p. 274. Citat per M. Sanchis Guarner, El mozàrabe peninsular, p. 294.
- 56.
57. Sobre l'arabització lingüística del nord d'Àfrica, especialment de Tunis, vegeu Tadeusz Lewicki, Une langue romane oubliée de L'Afrique du Nord, "Rocznik Orientalistyczny", Krakow, 1953, ps. 415-480 i especialment, Taïeb Baccouche i Hichem Skik, Aperçu sur l'histoire des contacts linguistiques en Tunisie, "Actes du deuxième Congrès international d'Étude des cultures de la méditerranée occidentale", I, Alger, 1976, ps. 157-195.
58. Tornem a insistir en què només certs prejudicis -que comporten la creença que el nord d'Àfrica estava predestinat a ésser àrab (oriental) i la Península Ibèrica a ésser "cristiana" (occidental)- han impedit que els estudiosos fessin més atenció a l'arabització del Nord d'Àfrica per a prendre aquest procés com a possible "model"

de l'arabització de la Península.

59. Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes, precedido de un estudio sobre el dialecto hispano-mozárabe, Madrid 1888 i Historia de los mozárabes de España, Madrid 1897-1903.
60. Per a tenir un punt de referència, els berebers de Tunis, segons T. Baccouche i H. Skik, Aperçu sur l'histoire..., p. 181, només esdevingueren àrabs de llengua d'una manera plena durant el segle XI, especialment a causa de l'arribada dels àrabs de la tribu dels Bani Hîlal: "Les conditions de l'expansion de l'arabe en Ifrîqya (et dans le Maghreb) se sont trouvées à partir de cet événement, fondamentalement modifiées: l'arabe n'est plus la langue d'une élite citadine, il pénètre très profondément les campagnes. Il n'est plus seulement pour les populations locales la langue de la religion, de l'administration et des transactions; il est, aussi et, pour les habitants des campagnes surtout, la langue des tribus voisines avec lesquelles on se bat épisodiquement, mais avec lesquelles on cohabite aussi (ou dont on subit la "protection") et auxquelles on finit souvent par s'assimiler.

Ce processus d'assimilation des tribus berebères aux tribus arabes dont Ibn Khaldoun nous signale l'aboutissement, peut avec beaucoup de vraisemblance, être étendu à la majorité des tribus berebères de l'Ifrîqya..."

61. F. Carreras Candi, Geografía General del Reino de Valencia, I, p. 584.
62. Manuel Sanchis Guarner, La llengua dels valencians, València 1972⁴ i "Els parlars romànics anteriors a la reconquesta de València i Mallorca".
63. J.E. Martínez-Ferrando, "Baixa Edat Mitjana", dins Història dels catalans, II, cap. 1 i 2, ps. 993-1092; la cita és de la p. 1057.
64. Vegeu R. Menéndez Pidal, Orígenes del español, § 89.1, i nota 2, on

cita un fragment de la Crònica llatina del Cid que fa referència a l'emigració dels mossàrabs posterior a la caiguda de València: Cunctos christianos qui tunc aderant, cum suis divitiis et substantiis secum ad Castellam reduxit.

65. Citat per Manuel Sanchis Guarner, El mozàrabe..., p. 338.
 66. Manuel Sanchis Guarner, La llengua dels valencians, p. 113.
 67. R. Menéndez Pidal, Orígenes..., § 89.1.
 68. Manuel Sanchis Guarner, La llengua dels valencians, pàg. 118 i Factores históricos..., pàgs. 183-184, on insinua, a més, una possible influència indirecta del mossàrab valencià en el català que hi portà la conquesta del 1238: "La influencia del substrato mozárabe en el valenciano pudo ser relativamente intensa, puesto que en aquella región, después de la conquista cristiana, permaneció una gran cantidad de musulmanes como labradores, moriscos que no fueron expulsados hasta el siglo XVII. Aunque ya eran todos aquellos valentino-musulmanes de lengua árabe, importa no olvidar que la aportación sarracena a su sangre fue relativamente pequeña, y que a pesar de su gran mixtificación podrían conservar importantes hábitos étnicos primitivos".
- R.I. Burns, però, dubta fins i tot d'aquesta mínima i esllanguida pervivència dels mossàrabs i de la seva llengua inicial fins el moment de la conquesta: "a The Language Barrier: The Problems of Bilingualism and Muslim-Christian Interchange in the Medieval Kingdom of Valencia, dins Contributions to Mediterranean Studies, Mario Vassallo Ed., Malta University, 1977, pàgs. 116-136. Vegeu especialment la pàg. 134, nota 9. Els mateixos dubtes de Burns trobem a Mª Carme Barceló i Torres a La llengua àrab al País Valencià (segles VIII-XVI), "Arguments", IV, València, 1979, pàgs. 123-149, especialment pàg. 147, nota 136.
69. Antonio Ubieto, Orígenes del Reino de Valencia. Cuestiones cronoló-

- gicas sobre su reconquista. València 1975², esp. ps. 105-122.
70. Disertaciones y opúsculos, Vol. I, Madrid 1928, pàg. 110.
 71. R.I. Burns, The Language Barrier..., pàg. 118.
 72. Una llengua, dues llengües, tres llengües, dins [Pere Sisè] Raons d'identitat del País Valencià, València 1977, pàgs. 17-47.
 73. La llengua dels moriscos, dins Poetes, moriscos i capellans, València 1962. Reproduït a Obres Completes I, Barcelona 1968, pàgs. 391-430.
 74. A l'obra esmentada a la nota 72.
 75. A l'obra esmentada a la nota 68.
 76. Pierre Guichard, Tribus arabes et bereberes en Al-Andalus, 1973.
Traducció castellana: Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente. Barcelona 1976.
 77. R.I. Burns, The Language Barrier..., passim. Cfr. també P. Guichard, València abans dels catalans, "L'Avenç", 16, 1979, ps. 34-39.
 78. Segons alguns investigadors aquest fragment reflecteix la parla castellana (F. Soldevila, Les quatre grans cròniques, pàg. 280, n. 11) o aragonesa (Manuel Sanchis Guarner, Roskuya de Nicolau de Sueca, Recordances de Sant Vicent Ferrer, València, 1950, dins RVF, 1, 1951, pàgs. 242-243).
 79. Discurso del Doctor Esteban Obispo de Orihuela, sobre los medios que pueden ser más a propósito para la conversión de los christianos moros del Reyno de Valencia. 1595; citat per P. Boronat, Los moriscos españoles y su expulsión, estudio histórico-crítico, 2 vols. Vol. I, p. 652.
 80. Més dades de les que donem nosaltres es poden trobar en els treballs esmentats de Fuster, Bramon i M.C. Barceló, que seguim fidelment.
 81. P. Boronat, Los moriscos..., vol. I, p. 300-301.
 82. P. Boronat, Los moriscos..., Vol. I. 424. La resoludió dels inquisi-

dors a la petició dels 12 representants àrabs fou la de permetre durant deu anys que els àrabs parlessin la seva llengua i que entretanto procuren de aprender aljamia o romance castellano o valencia-no. És destacable, perquè com Joan Fuster ha senyalat repetidament tindrà una certa incidència en el conflicte lingüístic català/castellà, que la major part dels intents d'assimilació dels moriscos -que comportaven un canvi de llengua, òbviament- es fessin des d'una òptica castellana (vegeu, per exemple, el treball de Joan Fuster El remedio de la predicación, dins Poetes, moriscos i capellans, ps. 416-426).

83. Vegeu, D. Bramon, Una llengua..., pàg. 32, nota 50 bis; també J. Fuster, Els moriscos, "minoría nacional", dins Poetes, moriscos i capellans, pàgs. 402-407.
84. Ja és ben curiós que s'hagi fet un problema del cas valencià i no s'hagi parlat mai de les altres zones conquerides als àrabs. Realment és possible, sense haver necessàriament d'admetre la mala fe, que ningú no s'hagi plantejat, per exemple, el cas andalusí? Allí es parla una variant del castellà, com a València es parla una variant del català. Aquí van dominar els àrabs, com també van dominar els àrabs al País Valencià. Quan el 1492 els àrabs foren expulsats de Granada i quan, força abans, havien estat expulsats de la resta d'Andalusia, quina llengua parlaven els descendents dels hispanoromans? Que ningú no s'ho hagi plantejat i que, en canvi, s'hagi plantejat el cas valencià, sembla indicar que es pressuposa que parlaven ja castellà, que foren totalment anihilats o que foren assimilats pels conqueridors. Per què, aleshores, no podia haver succeït el mateix al País Valencià? Per què es tan estrany (per a segons qui, és clar) que la població autòctona valenciana hagués estat lingüísticament anihilada (assimilada als àrabs), o si no, que s'hagués assimilat als conqueridors catalans? Sembla, de vegades, com si algú encara estigués convençut de l'existència de llengües predestina-

des a ser parlades en tot l'àmbit geogràfic que els seus parlants inicials van conquerint i llengües que, en canvi, és il·lògic que siguin imposades, pel camí que sigui, en els territoris en què es dona una expansió dels seus parlants. I això, òbviament, és absurd.

85. Pierre Guichard, València abans dels catalans, L'Avenç, 16 (2ª època), maig de 1979, ps. 34-39. La citació és de la pàg. 37.
86. A. Galmés de Fuentes, El mozárabe levantino en los libros de los repartimientos de Mallorca i Valencia, "Nueva Revista de Filología Hispánica", IV, nº 4, pàgs. 313-346.
87. A. Galmés de Fuentes, El mozárabe..., pàg. 342, nota 79.
88. Manuel Sanchis Guarner, Els parlars romànics anteriors a la reconquesta de València i Mallorca, VII Congreso internacional de Lingüística Románica, vol. I, pàgs. 447-482, Barcelona, 1955, Esp. p. 447.
89. A. Galmés de Fuentes, El mozárabe..., pàgs. 327-8.
90. R. Menéndez Pidal, Orígenes del español, Madrid 1904 [1940]⁶, pàgs. 142.
91. Informe de la Facultat de Filologia de la Universitat de València. Any 1978.
92. Joan Coromines, La survivance du basque..., Cfr. Cap. 1 d'aquest treball.
93. Joan Coromines, Algunes lleis fonètiques no observades fins ara, dins Lleures i converses d'un filòleg, Barcelona 1971, pàgs. 183-216. Aquest treball s'havia publicat abans a Estudis Romànics, III (1951-2 [1954]), pàgs. 201-230. La cita és de la pàg. 248-50 de l'edició de 1971.
94. LÖLIUM no havia de donar només llull en català, com erròniament afirma Galmés de Fuentes a El mozárabe..., pàg. 325. Tenim, per exemple, jull (dialectal) i julivert de LÖLIUM VIRIDEM per dissimilació de la /l/.

95. Joan Coromines, "La palatalització de la L- inicial: data, orígens i extensió antiga del fenomen", dins Entre dos llenguatges, Vol. I, pàgs. 51-85, Barcelona, 1976.
96. A. Galmés de Fuentes, "El mozárabe levantino...", pàg. 336.
97. A. Galmés de Fuentes, "El mozárabe levantino...", pàgs. 331-3.
98. Ramon Menéndez Pidal, Orígenes del español, pàgs. 51-55.
99. Joan Coromines, Algunes lleis..., pàgs. 183-8.
100. A. Galmés de Fuentes, El mozárabe levantino..., pàgs. 340-1, suposa, erròniament, que els canvis del grup -tr- i -dr- a -r- passen per un estadi intermedi de vocalització en català. Cfr., el treball de Joan Coromines citat a la nota 99.
101. A. Galmés de Fuentes, El mozárabe levantino..., pàg. 320.
102. On la i prové, per reducció, del diftong ie.
103. A. Galmés de Fuentes, El mozárabe levantino..., pàg. 322.
104. M. Sanchis Guarner, El mozárabe peninsular..., pàg. 309.
105. R. Menéndez Pidal, Orígenes del español, 24.6.b.
106. M. Sanchis Guarner, Els parlars romànics..., pàgs. 478-9 i Introducció a la història lingüística del País Valencià, pàg. 113. Amb tot, però, l'atribució d'aquesta dualitat lingüística a influència prerromana -temotació en la qual és fàcil de caure si ho creu massa en l'omnipotència del substrat- ja ha estat negada pels historiadors. (Cfr. pàg. 7 d'aquest capítol).
107. En àrab, convé recordar-ho per entendre el raonament, només hi ha tres fonemes vocàlics: i, e i a.
108. D.A. Griffin, Los mozarabismos del "Vocabulista" atribuido a Ramon Martí, "Al-Andalus", XXIII i XXIV.
109. A. Galmés de Fuentes, El mozárabe levantino..., pàgs. 343-4.
110. A. Galmés de Fuentes, El mozárabe levantino..., pàg. 343.

111. S'anomenen "consonants solars" perquè amb una d'elles comença el mot àrab ŠAMS, "el sol". Semblantment, la resta de les consonants s'anomenen "lunars", del so amb què comença QAMR, "la lluna".
112. Seguim, pel que fa al problema de l'assimilació solar, el treball d'Ernesto Veres d'Ocon, Huellas de la asimilación solar en los arabismos del catalán-valenciano, "Revista Valenciana de Filología", I, 3, 1951; pàgs. 217-239. Quan treiem informació d'altres treballs ho indicarem expressament.
113. Adip (Alcover/Moll DCVB): "mamífer carnisser de la família dels cànids que viu en els deserts africans". Cast. chacal. Jaume March, Rims, 1069.
114. Adives: "inflamació de les glàndules paròtides en els irracionals". Jaume Roig, Spill, v. 2129. El DCVB insinua la possibilitat que provinguí, a través de l'àrab, del llatí vivulas.
115. Adaram: "unitat monetària i de pes antiga". Prové, segurament, del grec δραχμή, a través de l'àrab.
116. M. Aguiló, Diccionari
117. Atalbar (DCVB): "ensopir, pertorbar els sentits i les potències, principalment per l'excés de calor o per la violència dels cops". Joan Coromines, Mots catalans d'origen aràbic, pàgs. 150-151, registra, endemés de la ja esmentada ataubar, la variant atovar (Curial, I, 183 de l'edició d'Aramon), alterada fonèticament per influència de tou.
118. Coromines, Mots catalans..., pàgs. 107-109, relaciona el topònim Altafulla amb la variant tafulla del mot aràbic taülla, "mesura agrària usual en certes comarques valencianes". L'ètim àrab seria TĀHWYLA amb un desplaçament de l'accent a la W.
119. Veres d'Ocon, op. cit., pàg. 222, n. 14, dubta del caràcter català d'aquest mot que el DCVB només registra en un manuscrit jueu-català amb el significat de "fer violència".

120. J. Coromines, Mots catalans,..., pàg. 143. Veres d'Ocon, Op. cit., pàgs. 22 i especialment 232-4, creu més aviat en un tractament anòmal de la d < ZZ i no pas un tractament similar al de d > lid > ld com proposa Coromines. Més exemples de d > ld: AD-DABBA > aldaba i AL-QADI > alcalde.
121. M. Aguiló, Diccionari...
122. Assutzena és la grafia prescrita pel Diccionari General de la llengua catalana, (pàg. 171, 5 ed., 1968); assussena, però, és l'acceptió bàsica de l'Alcover/Moll (pàg. 6).
- 123.
124. Grafiat també acotantigament (cfr. Alcover/Moll: pàg. 93).
125. Alcover/Moll donen l'etimologia AS-SIBAR (pàg. 111).
126. Alcover/Moll; < AZ-ZE'RORA. Del llatí ACEROLUS (segons Veres d'Ocon, Op. Cit., pàg. 224).
127. Amb les variants ortogràfiques (Alcover/Moll, pàg. 140) assucachii açucac.
128. Joan Coromines, Mots catalans..., pàg. 163, i E. Veres d'Ocon Huellas..., pàg. 227, ja han fet notar que nn àrab no dóna ny en català com afirmava Steiger (pàg. 176), sinó n.
129. Treiem aquesta notícia de Julio Samsó, Ressenya de l'obra de F. Corriente, A Grammatical Sketch of the Spanish Arabic Dialect Bundle, inèdita en el moment de redactar aquestes línies, Especialment p. 7.
130. Ancalde per alcalde a Calasseit, segons Alcover/Moll, pàg. 663.
131. F. Corriente, a A Grammatical Sketch of the Spanish Arabic Dialect Bundle, Instituto Hispano-àrab de cultura. Dirección General de relaciones culturales, Madrid 1977, pàg. 85 ja ha senyalat la importància dels dialectes sudaràbic en l'àrab que, en el segle VIII, va arribar a la península ibèrica. Sobre l'article sudaràbic AN- vegeu, Chaim Rabin, Ancient West-Arabic, Londres, 1951, pàgs. 50-51. Julio

- Samsó esmenta (p. 7) a la Resenya de l'obra de F. Corriente (cfr. nota 129) la possibilitat d'una supervivència d'aquest article sud-aràbic en els mots catalans. La mateixa opinió comparteix el professor Joan Vernet a la discussió que segueix el treball de G.B. Pellegrini, L'elemento arabo nelle lingua neolatine con particolare riguardo all'Italia, L'occidente e l'Islam nell'alto medioevo, II, Spoleto, 1965, ps. 697-790.
132. Joan Veny, Alguns problemes de dialectologia catalana i la iodització, dins Estudis de geolingüística catalana, Barcelona, 1978, ps. 39-61).
133. Vegeu F. Corriente, A Grammatical..., pàgs. 22-6.
134. Si tradicionalment s'havi cregut que la imāla era un fenomen datable al segle XIII, F. Corriente (A Grammatical..., pàg. 24) ja ha fet notar que havia d'haver ocorregut molt abans.
135. J. Samsó a la "Resenya de F. Corriente...", pàg. 2, fa notar que en àrab pogué existir la imāla-umlaut, és a dir, la imāla condicionada. Aquest fenomen ens explicaria els canvis de /a/ en i que trobem, per exemple, a síquia i sínia (enfront de sèquia/sènia) i en els topònims mallorquins començats en Bini- (enfront dels que comencen en Beni- de València) i en els antropònims Bibiloni (enfront dels Babiloni de València), en els quals la i aràbiga hauria condicionat la imāla de la /a/. A. Steiger, Contribución..., pàg. 328, ja havia insinuat aquesta possibilitat. Joan Coromines, "Mots catalans...", pàg. 171, però, senyala que això podria ésser un fenomen romànic semblant al canvi de Bèstia en bístia, celístia < CAELESTIA, Nici < NESCIUS.
136. Cfr. F. Corriente, A Grammatical..., pàgs. 27-8.
137. Cfr. F. Corriente, A Grammatical..., pàg. 28-9 i Joan Coromines, "Mots catalans...", els mots sicló, monot o xarop.
138. Joan Coromines, "Mots catalans...", pàgs. 89-169.

139. Joan Coromines, "Mots catalans...", pàgs. 97 i 100.
140. Joan Coromines, "Mots catalans...", pàg. 159.
141. F. Corriente, A Grammatical..., pàg. 54.
142. A F. Eiximenis, Regiment dela cosa pública, ENC, XIII, pàgs. 179 i 182.
143. A Pedro de Alcalà (Arte para ligerament saber la lengua arabiga. Vocabulista arabigo en letra castellana, Granada, 1505. Reeditat a Göttingen, 1883, sota el títol de Petrü Hispani De lingua arabica libri duo, Pauli de Lagarde studio et sumptibus repetii), apareix hachún, pàg. 153.
144. F. Corriente, A Grammatical..., pàg. 36.
145. F. Corriente, A Grammatical..., pàg. 41, n. 46.
146. F. Corriente, A Grammatical..., pàg. 41, n. 42.
147. F. Corriente, A Grammatical..., pàgs. 32-34.
148. A la nota 30 (pàg. 33), F. Corriente, A Grammatical..., insinua que potser /b/ àrab sempre es realitzava com [β] a València ja que, quan no es representa per p, f o u, es transcriu com a y.
149. Cfr. Joan Coromines, "Mots catalans...", pàgs. 163-8; F. Corriente, A Grammatical..., pàgs. 43 i 52; A. Steiger, Contribución a la fonética del hispano-àrabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano, Madrid, 1932, pàgs. 176-9.
150. F. Corriente, A Grammatical..., pàg. 43, n. 51.
151. F. Corriente, A Grammatical..., pàg. 52.
152. Joan Coromines, "Mots catalans...", pàgs. 165-6.
153. M. Sanchis Guarner, Aproximació a la història de la llengua catalana? Barcelona, 1980, p. 5.
154. J. Saroïhandy, "El català del Pirineu, a la ratlla d'Aragó", Primer Congrès Internacional de la llengua catalana, Barcelona 1906 [1908],

- ps. 331-4. La citació és de la pàg. 332-3.
155. Joaquim Rafel, Sobre el benasqués, Actes del cinquè col.loqui Internacional de llengua i literatura catalanes, Barcelona, 1980, ps. 587-618. En aquest treball es troba gairebé tota la bibliografia que fa referència a la frontera nord-occidental.
 156. Història dels catalans, vol. III, ps. 1126-7.
 157. M. Sanchis Guarner, "Factores históricos de los dialectos catalanes", Mapa 8, p. 173, dins Homenaje a R. Menéndez Pidal, VI, Madrid 1956, ps. 151-186.
 158. Manuel Alvar, La frontera catalano-aragonesa, Saragossa 1976. És un recull de dos treballs publicats separatament abans: "Un problema de lenguas en contacto: la frontera catalano-aragonesa" Travaux de linguistique et litterature, IX, 1971, ps. 73-83 i "Catalán y aragonés en las regiones fronterizas", Actas del VII Congreso Internacional de Lingüística Románica, Barcelona 1953, ps. 737-778. Val a dir que les dades amb què treballa Alvar són tretes d'A. Griera, La frontera catalano-aragonesa. Estudi geogràfico-lingüístic, Barcelona 1914. La citació de M. Alvar és de la p. 72.
 159. R. Menéndez Pidal, "Sobre las vocales ibéricas e i o en los nombres toponímicos", RFE 1918 V (o bé RFE 1916 III).
 160. També semblen estar d'acord amb això M. Sanchis Guarner, "Factores históricos...", ps. 168-176 i Joan Veny, Els parlars, Barcelona 1978, p. 87.
 161. En realitat, ja des del 1152 apareixen vacil·lacions en la delimitació de la frontera catalano-aragonesa en aquesta zona: si en aquesta data el riu Matarranya fou establert com el límit entre els bisbats de Saragossa i de Lleida, pocs anys després, entre el 1153 i el 1157, el riu Algars fou el que fixava el límit entre els ordes de Calatrava i dels Templers i, des del 1318, entre el dret barceloní i el dret aragonès.

162. M. Sanchis Guarner, "Factores históricos...", mapa 9, p. 175, modificat lleugerament segons unes indicacions de Joan Coromines que el mateix Sanchis raporta a la nota 1 de la p. 176.
163. M. Sanchis Guarner, Factores históricos..., p. 176. Vegeu també M. Sanchis Guarner, Noticia del habla de Aguaviva de Aragón, RFE, 1949 XXXIII.
164. Joan Fuster, Nosaltres els valencians, Barcelona 1962, p. 105-6.
165. M. Sanchis Guarner, Factores históricos..., mapa 10, p. 179.
166. Per a una història de les fronteres de l'antic Regne de València, vegeu M. Sanchis Guarner, Límits i demarcacions històriques del Regne de València, "Feriario", nº 25, maig 1951 (reproduït a Obra Completa, 1, València, 1976, ps. 89-123) i La frontera lingüística en les províncies d'Alacant i Múrcia, "Cuadernos de Geografia", nº 13, Universitat de València 1973 (rep. a Obra Completa 1, ps. 185-211).
167. M. Sanchis Guarner, Aproximació a la història de la llengua catalana, Barcelona 1980, p. 134.
168. Martí de Vicianà
169. Sembla que una de les causes fonamentals de la reculada del català a la zona d'Oriola fou la immigració castellana produïda per la fundació de pobles com Dolores, Sant Felip Neri i Sant Fulgenci pel cardenal Belluga el 1715, després de la dessecació de terrenys pantanosos cedits a colons procedents de l'horta de Múrcia i del Camp de Cartagena (cfr. M. Sanchis Guarner, La frontera lingüística en les províncies..., ps. 193-194).
170. M. Sanchis Guarner, La frontera lingüística en les províncies..., ps. 197-199 i 202-205.
171. Des del 1459 "es va establir a Montfort una moreria reial, a la qual acudien en tropell els sarraïns dels pobles propers de senyoriu, fugint de la jurisdicció senyorial". Segons M. Sanchis Guarner (La

- frontera lingüística en les províncies..., p. 201), aquest enclau morisc fou destruït pels agermanats el 1520 i en el moment de l'expulsió dels moriscos només hi vivien 200 famílies de cristians vells, segurament ja castellano-parlants.
172. Joan Fuster, Plantejaments històrics del teatre valencià, "Els Marges", 5, 1975, ps. 11-63. La citació és de la p. 13. [Treball reproduït a La decadència al País Valencià, Barcelona 1976].
 173. Aquest percentatge es basa en l'obra de J.R. Torres Morera, Repoblación del Reino de Valencia después de la expulsión de los moriscos, València 1969.
 174. Vicent Soler, Les comarques de parla castellana: una qüestió oberta, dins Raons d'identitat del País Valencià, València 1977, ps. 49-69. La citació és de la p. 50. Cal assenyalar que Jesús Millán ha arribat a unes conclusions semblants amb relació a les comarques meridionals del País Valencià: Serra d'Or, gener de 1976.
 175. Vegeu-ne un inici, des d'un punt de vista merament històric, a R.I. Burus, Los límites interiores de la Valencia de la Reconquista: un género de tipología documental, "Medievalia" I, Barcelona, 1980, ps. 9-34.
 176. A.C.A., Vifredo I, 9; ed. Udina doc. 12. P. Russell-Gebbett, p. 59.
 177. A.C.A., Ramon Borrell, 119; ed. Miquel, I, doc. 141. P. Russell-Gebbet p. 63.
 178. A.C.A., Extra Inventarios 3.300. P. Russell-Gebbet, p. 69.
 179. Anscari Mundó, Un document antiquíssim de la llengua catalana, Serra d'Or, Any II, 1960, ps. 22-3, és el manuscrit 1109 de Montserrat.
 180. Donem el text sencer, editat per A. Mundó.
 181. J. Miret i Sans edità les Homilies d'Organyà a Revista de Bibliografia catalana, IV, 1904, ps. 30-47 i 215-220, El més antic text literari escrit en català, precedit per una col·lecció de documents

dels segles XI, XII i XIII, 1, més tard, en el seu llibre Antics documents de llengua catalana i reimpressió de les Homilies d'Organyà, Barcelona, 1915. A. Grieria edità també les Homilies d'Organyà a Vida Cristiana, Nos. 21 i 22 (1917), ps. 132-142 i 172-178, respectivament.

Les úniques edicions fiables d'aquest text són les de Maurice Molho i Joan Coromines: Maurice Molho, Bulletin Hispanique, LXIII, 1961, ps. 186-210, ressenyada per Joan Coromines a Sur les Homèlies d'Organyà, "Bulletin Hispanique", LXVI, 1964, ps. 45-54, i Joan Coromines, Les Homilies d'Organyà. Edició crítica millorada i anotada, Entre dos llenguatges, Vol. I, 1976, ps. 127-153.

182. Jordi Ventura, Els heretges catalans, Barcelona 1963, ps. 110 i ss.
183. Joan Coromines, però, no troba influències lingüístiques occitanes a les Homilies en contra del que se sol afirmar. A propòsit de l'edició de M. Molho (Sur les Homèlies d'Organyà) afirma, en proposar la substitució del mot raubon per rauben, el següent: Le detail est important, car ce serait le seul exemple d'un provençalisme indiscutable dans notre texte, tous les autres qu'on a prétendu y trüber pouvant être regardés comme de grans archaïsmes ou comme d'anciens dialectalismes (p. 52).

Joaquim Molas, però, a Literatura catalana antiga, Barcelona 1961, creu en l'existència de provençalismes a les Homilies: Possiblement es tracta d'una adaptació catalana d'algun sermonari provençal, com poden indicar-ho no sols els paral·lelismes amb un sermonari de Sant Marçal de Limoges, sinó també la presència de bon nombre de provençalismes (p. 16).

184. A les Consuetudines Ilerdenses (III, 168), que es traduïren al català a començaments del s. XIV, per exemple, ja s'explicita la poca operativitat de les lleis godes: Goticis vero legibus paucissimis utimur. Cfr. G. Colon i A. García, pàg. 45 del vol. I de la seva edi-

ció dels Furs de València (vegeu nota 11).

185. El manuscrit llatí més antic que es conserva actualment pertany al segle XIII i es troba a la Biblioteca Nacional de París. El P. Villanueva dóna notícia d'un manuscrit del segle XII, conservat a la Catedral de Girona, però sembla que s'ha perdut.
186. Edició a cura de Germà Colon i Arcadi Garcia, Barcelona 1970. De moment només s'han editat els vols. I, II i III.
187. G. Colon i A. Garcia, op. cit., pàg. 68, nota 1.
188. G. Colon i A. Garcia, op. cit., ps. 58-9 i 64-67.
189. Seguim al peu de la lletra el que indiquen G. Colon i A. Garcia a § "La llengua dels Furs", ps. 59-67 de la seva edició.
190. J. Rubió, "Literatura catalana", dins Historia general de las literaturas hispánicas, Barcelona 1949, vol. I, p. 698.
191. El text català va ser publicat, juntament amb les versions llatines, per L. Barrau Dihigo i J. Massó Torrents, Gesta Comitum Barcinonensium, Barcelona 1925, Col.lecció "Cròniques Catalanes", II.
192. J. Rubió, op. cit., ps. 698-9, on tracta dels incis de la historiografia catalana.
193. Cfr. E. Averbach, Lenguaje literario y público..., pàg. 288 i, sobretot, H. Pirenne, L'instruction des marchands au moyen age, "Annales d'Histoire économique et sociale", I, 1929.
194. Tot i que no es pot oblidar, com a punt de referència perquè coneixem ben poc la qüestió amb relació a Catalunya, que l'àrab era una llengua prou coneguda pels comerciants italians: cfr. A. Lieber, Eastern Business Practices and Medieval European Commerce, "The Economic History Review" XX , ps. 230-243 i el treball de G.B. Pellegrini, L'elemento arabo nella lingua neolatine con particolare riguardo all'Italia.
195. Joan Coromines, Tarifa dels corredors de Barcelona de l'any 1271,

- Hispanic Studies in Honour of I. Gonzalez Llubera, Oxford 1959
(Reproduït a Entre dos llenguatges, I, Barcelona, 1976, ps. 154-165).
196. Vegeu allò que hem dit, amb relació a les formes primitives de teatre litúrgic, a IV.4.2.3. Josep Romeu ha estudiat i editat l'Epístola farcida de Sant Esteve a Teatre hagiogràfic, I i II, Barcelona, 1957, pàgs. 20-23 i 5-10 respectivament.
197. R. Aramon i Serra, "Augats, seyos qui credets De lo Payre" (Assaig d'edició crítica), dins Hispanic Studies in Honour of I. González Llubera, Oxford, 1959, pàgs. 11-40.
198. Joaquim Molas (i Josep Romeu), Literatura catalana antiga, Vol. I (segle XIII), Barcelona, 1961, pàg. 14.
199. Jordi Rubió, Literatura catalana, dins Historia general de las literaturas hispánicas, Barcelona, 1949, vol. I, pàgs. 655-656.
200. Sobre la qüestió de les prosificacions vegeu Ferran Soldevila, Les prosificacions en els primers capítols de la Crònica de Desclot, Discurs d'ingrés a la RABLB, 1958, amb una àmplia bibliografia. És interessant també la "Introducció" del mateix Ferran Soldevila a Les Quatre grans Cròniques, Barcelona, 1971, pàgs. 3-126.
201. Treiem el text de Joaquim Molas (i Josep Romeu), Literatura catalana antiga, vol. I, pàg. 35.
202. Segons H. Kuen, El dialecto de Alguer, AORLL, V (1932), ps. 121-177 i VII (1934), ps. 41-112, el canvi /ɛ/>/e/ s'hauria consumat ja el segle XIII, abans de la conquesta de València i de Mallorca; p. 112 de 1934.
203. Són excepcions al canvi general /ɛ/>/e/ aquells /ɛ/ seguits de r̄, l, n+vocal i -w (< -D-, -TY-, -C^{e,i}-: ferro < FERRU(M), cel < CAELU(M), tendre < TENERU(M), seure < SEDERE, preu < PRETIU i deu < DECE(M). Cfr. H. Huen, El dialecto..., 1934, p. 103-5.
204. En català occidental és general que a /E/ del llatí vulgar (< Ē, Ĭ)

correspongui /e/. Vegeu la nota 8.

205. Com ha mostrat Joan Coromines és força general el canvi d' / / del llatí vulgar (< Ō, Ū) en /ɔ/ quan aquesta vocal apareix en posició inicial de síl.laba: /flɔ/ "flor" < FLOREM. S'ha de tenir en compte, però, que al bisbat de Girona el canvi no s'ha produït i que a la Catalunya nord aquesta /o/ ha donat /u/, com és normal a la resta d' /o/ del llatí vulgar. Cfr. Joan Coromines, Canvi d'o tancada inicial en o oberta, dins De gramàtica Històrica Catalana: a propòsit de dos llibres, Lleures i converses d'un filòleg, Barcelona 1971, ps. 189-195.
206. En baleàric no s'ha produït el canvi /ə/ > /ɛ/.
207. Cfr. la nota 203.
208. Bibliografia general sobre les e tòniques: Pompeu Fabra, Les e toniques du catalan, "Revue Hispanique" XV, 1906, ps. 9-23; W. Meyer-Lübke, Das Katalanische, Heidelberg 1925; H. Kuen, "El dialecto de Alguer", AORLL (1932) i VII (1934), ps. 121-177 i 41-112; E. Alarcos Llorach, Historia y estructura de los dialectos hispánicos "Estudis Romànics" VIII, 1961, ps. 105-116; F. Schür, La posición del catalán en el conjunto de la diptongación románica, VIII Congrés Internacional de Lingüística Románica, Barcelona 1953 (1955), ps. 151-163; P. Fouché, La diphtongaison en catalan, BDC XIII 1925, ps. 1-46; i, òbviament, les gramàtiques històriques del català d'A. Badia (1951) i F. de B. Moll (1952).
209. En balear, en canvi, segons P. Fabra (Les e toniques..., p. 20) per efecte "D'une dissimilation plus forte, i se serait avancé jusqu'à i avant la perte de l'élément palatal".
210. Aquesta influència del substrat, però, no explicaria perquè el català occidental del nord de Lleida, sense possible substrat mossàrab o sard, actua com el valencià i l'alguerès.
211. Això és el que es desprèn de l'edició que M. Molho i J. Coromines

- han fet de les Homilies d'Organyà: accentuen les e tòniques com si durant el segle XIII el català occidental fos ja idèntic a l'actual.
212. Joan Coromines, De gramàtica històrica catalana. A propòsit de dos llibres. Lleures i converses d'un filòleg, Barcelona 1971, ps. 248-250.
213. A. Gökçen, The Language of "Homilies d'Organyà", dins Catalan Studies, Volume in Memory of Josephine de Boer, Barcelona 1977, ps. 59-69, esp., p. 60; A. Badia i Margarit, Gramàtica Històrica Catalana, Barcelona 1951, § 47, IV.
214. Joan Coromines, De gramàtica històrica..., ps. 251-252 on critica les opinions que Badia (52, VI, ps. 149-250) i Moll (§ 63, ps. 89-92) introdueixen a les seves gramàtiques històriques seguint H. Kuen, El dialecto de Alguer, AORLL 1932 i 1934, pàgs. 86-7 de 1934, segons les quals el canvi ou > eu s'hauria estès a partir del NE, fonamentalment el bisbat de Girona, a la resta del domini. Badia (p. 89) creu que el canvi ou > eu es produí a l'època dels primers testimonis de l'idioma: el text de les Homilies, però, no el reflecteix encara.
215. Joan Veny, Els parlars, Barcelona 1978, ps. 27-8.
216. Joan Coromines, Història de la confusió de dues parelles de consonants antigues: ç i ss; YL i LL, Entre dos llenguatges, vol. I, Barcelona 1976, ps. 13-51.
217. Joan Coromines, Història de la confusió..., p. 18.
218. A. Gökçen, The Languages of "Homilies d'Organyà", dins Catalan Studies (Volume in Memory of Josephine de Boer), J. Gulsoy i J.M. Solà-Solé (eds), Barcelona 1977, ps. 59-69, esp. p. 62. En textos procedents de la zona que feia la distinció /λ/ - /Y/, la grafia del primer solia ser LI, LY YL o IL i la del sgon L (i ja tardanament LL).

Hem de senyalar que en aquest estudi de la llengua del començament del segle XIII, amb especial referència a les Homilies d'Organyà, seguim, en molts de punts, el treball de Gökçen; de vegades, pe-

rò, no ho diem explícitament per no fer-nos reiteratius.

219. Joan Coromines, La palatalització de la L- inicial: data, origen i extensió antiga del fenomen, Entre dos llenguatges, vol. I, ps. 51-85.
220. Vegeu, per a una llista de testimonis anteriors, fins i tot, a les Homilies d'Organyà, Joan Coromines, La palatalització..., ps. 66-76.
221. Cfr. A. Badia i Margarit, Gramàtica Històrica Catalana, Barcelona 1951 i L'"Atlas Lingüístic de Catalunya" i el problema de la sibilant sonora -s- (fon. z) procedent del llatí -D- (i de -C-, -TY-), "Revista Valenciana de Filologia", II, 1, 1952, ps. 7-32; F. de Borja Moll, Gramàtica Històrica Catalana, Madrid 1952; Joan Coromines, De gramàtica històrica catalana, dins Lleures i converses d'un filòleg, Barcelona 1971, ps. 245-275, Algunes lleis fonètiques no observades fins ara, dins Lleures i converses... ps. 183-219 i Història de la confusió...; Philip D. Rassico, Alguns problemes cronològics de les sibilants catalanes, dins Estudis de llengua, literatura i cultura catalanes (Actes del Primer Col.loqui d'Estudis catalans a Nord-Amèrica /Urbana 30 de Març-1 d'Abril de 1978/, Barcelona 1979, ps. 93-109.
222. S'ha de destacar que l'evolució de -C^e-, que normalment acaba donant /-w/ /z/ o desapareguent, presenta moltes excepcions aparents que han donat molts mals de cap a molts filòlegs. Joan Coromines, però, les ha explicades totes magistralment a Algunes lleis fonètiques catalanes, ps. 209-216: la cronologia de l'apòcope de la vocal que precedeix -C^e- permet d'explicar-nos el fenomen de la següent manera: (i) si l'apòcope té lloc ja en llatí vulgar, aleshores -C^e- evoluciona com C^e- i no pas com -C^e- (és a dir: ja no és intervocàlic) cap a /ts/ i més tard /s/: PULICEM > PUL'CEM > puça; (ii) si l'apòcope té lloc abans del segle X, aleshores -C^e- és convertit en /ts/ en posició intervocàlica, es sonoritza en /dz/ i dóna més tard /d/ i, finalment /z/: POLLICIS polze; no dóna mai /w/ perquè en perdre's

la vocal precedent no es pot perdre la vocal posterior i, per tant, no queda mai en posició final; (iii) si l'apòcope es produeix entre el segle X i el XIII, aleshores /ə/ (< /-dz-/ < /-ts-/ < -C^e-) sol canviar a /d/ per reforçar-se, com mostren els topònims Saldes < SALICES i Vilardell < VILLARICELLUM; (iv) finalment, si l'apòcope no s'ha produït, aleshores -C^e- evoluciona normalment: desapareix en posició pretònica, es converteix en /-w/ si queda en posició final i en /z/ si queda en posició postònica.

223. S'ha de remarcar, amb Joan Coromines De gramàtica històrica catalana, ps. 253-259, que, així com es donen casos de /ə/ > /z/ en posició postònica (ALAUDA > alosa), també es donen casos de /z/ > /ə/, amb l'evolució posterior normal de /ə/. Aquest canvi de /z/ en /ə/ sol ser provocat per una dissimilació en mots que contenen una altra s o una r: INCISAMEN > enciam, CLAUSSICIA > cloïssa, roella, reïna, roada.

Coromines també ha posat en evidència que el canvi /ə/ > /z/ en posició postònica no es produeix al País Valencià, on desapareix (com potser succeïa en d'altres zones en el segle XIII: a les Homilies apareix avarea a més d'avareza), i que a les Balears, probablement per influència dels occitans que hi arribaren amb Jaume I el 1229, és molt freqüent la desaparició general de /z/, fins i tot en mots en els quals /z/ no s'hauria convertit en /ə/ per dissimilació.

224. Sobre la cronologia d'aquesta confusió és fonamental el treball ja citat de Joan Coromines Història de la confusió... i, especialment, el mapa que apareix, com apèndix, entre les pàgs. 108 i 109. També és interessant el treball de Ph. D. Rassico, Alguns problemes cronològics... (cfr. la nota 221).
225. Segons Joan Coromines, Història de la confusió..., pàg. 49, "en els documents de l'època arcaica cal tenir en compte que la ç és un símbol encara desusat llavors, mentre que en aquells moments i llocs

se sol emprar amb el mateix valor la z".

226. Diu Joan Coromines a la nota 90, pàg. 148, de la seva edició de Les "Homilies d'Organyà". Edició crítica millorada i anotada, dins Entre dos llenguatges, vol. I, Barcelona 1976, ps. 127-153: "Za article definit vulgar, "la", avui balear, provinent d'IPSA, aviat reduït en llatí vulgar a PSA, d'on la ràpida normalització en tsa evitant una espècie fònica ps- en principi de mot -que hauria estat excepcional (ts es representava llavors gràficament per ç o z, encara no distingides en els segles XII-XIII".
227. A. Gökçen, The language..., pàg. 63: "The presence of descreent 7v18 beside meinscredents 8r3 shows that the reflex of -D- have been already aliminated in the spoken language".
228. S'ha de destacar que l'aparició a les Homilies d'avarea 2v15 i oree-za 3r15 (< *HORRIDITIA) indica que la variant -ITIA -EA, avui típicament valenciana, no era desconeguda a d'altres llocs (A. Gökçen, The language..., pàg. 63).
229. A. Gökçen, The language..., pàg. 63.
230. Joseph Gulsoy, en establir la cronologia de la vocalització en -W de -D-, -C^e-, -TY- (El desenvolupament de la semivocal -w en català dins Catalan Studies (Volume in Memory of Josephine de Boer), Barcelona 1977, pàgs. 71-98 i, especialment amb relació al fenomen pàgs. 83-93) afirma: "Aquesta documentació (Palau Dani 1011, 1017, alou- 1038, 1053, 1064, 1072, leuda 1061, 1068, Vilauprici 1078, leuda 1137, Palau Dani 1158, Rourico 1173, 1178), ens fa palesa que la -W de la -d ja es produïa des del començament del segle XI, i era coneguda durant el mateix segle i el següent. Tanmateix, l'escassetat dels exemples anteriors a 1240 suggereix que durant tot aquest temps de XI-XII la llengua degué vacil·lar entre un i altre so, essent, però, la w més o menys generalitzada cap al final del XII, l'època de les Homilies d'Organyà. Evidentment, hi havia una

forta resistència entre certa gent culta a aquest canvi, a judicar pels exemples de hipercorrecció (Palal per Palau, Vilad- per Vilau-), i persistent rebutjament de la -w d'aquest origen per part dels escriptors de l'època preliterària, dels quals més del 95% eren eclesiàstics (pàg. 86).

Han estudiat també aquest procés de vocalització Joaquim Rafel i Fontanals, La u catalana d'origen consonàntic, Estudis Romànics, XII, 1963-1968, pàgs. 179-211, i Concepció Lleó i Joan Mascaró, Contribució a la fonologia generativa del català; reestructuració en la gramàtica?, dins Actes del III Col·loqui de llengua i literatura catalanes, Oxford, 1976, pàgs. 61-80. Òbviament també els treballs més amplis de F. de B. Moll (Gramàtica històrica catalana), A. Badia i Margarit (Gramàtica històrica catalana) i E. Alarcos Llorach (Algunas consideraciones sobre la evolución del consonantismo catalán, dins Miscelánea-homenaje a A. Martinet; Estructuralismo e historia, La Laguna, 1958) han tractat d'aquesta qüestió.

231. Que contrasta vivament amb les confusions de, per exemple, els textos castellans.
232. Sobre el problema que planteja l'evolució de les labials i les distintes hipòtesis que els filòlegs han proposat, vegeu J. Gulsoy, El desenvolupament..., pàg. 71-83.
233. "La -v final no tenia un correlatiu sord com l'altra fricativa -z, que es distingia de la -s en la mateixa posició (hom deia pes amb -z i pas amb -s) i trobava resistència a canviar el seu timbre; la -v era un aquest sentit un fonema desemparat o un fonema sense protecció fonològica. Altrament, en aquest posició implosiva, feble per la seva natura, es trobava subjecte a afebliment fonètic per l'efecte dels sons veïns" (J. Gulsoy, El desenvolupament..., p. 81). Això explicaria perquè -v final, s'afluixà en -b i després en -w (en lloc de convertir-se en -f, perquè l'ensordiment de les sonores finals no es produí ben bé el segle XIII, i -b (< -v) patia una pres-

sió que l'obligà a afeblir-se molt abans.

234. "La -w de -B-, -V-, ha seguit els passos de -V>-b>-w; la -w sembla haver-se produït primerament en posició medial; la -w d'aquest origen molt probablement era general ja en el segle X" (J. Gulsoy, El desenvolupament de la semivocal..., pàg. 98). El fet és que en el Capbreu de l'Acte de la consagració de la catedral d'Urgell (839), fet tres dies més tard que l'Acte (vegeu-ne l'edició de P. Pujol a Estudis Romànics, II (1917), pàgs. 92-115) apareixen Canilau "Canillo", Charcoude "Carcolze" i Canauda "Canalda" en comptes de Kanillave (nº 21), Karchobite (nº 24) i Kanavita (nº 98) que apareixen a l'Acte de la Consagració.
235. A. Gökçen, The Language..., pàg. 63.
236. Així ho sospita A. Gökçen, "The language...", p. 64.
237. Joan Coromines, Sur les Homélies d'Organyà, "Bulletin Hispanique" LXVI [1964], ps. 45-54, especialment 48-9.
238. Cfr. Joan Coromines, De gramàtica històrica catalana, dins Lleures i converses d'un filòleg, pàg. 260. El cani z dz en posició postònica no es produeix a, per exemple, el bisbat de Girona: plaja enfront de platja llatí PLAGIA grec plágia "límits". En posició pretònica z es manté inalterat. Algunes excepcions a la regla (mitjà, boja, roja...) s'expliquen per analogia (amb mig) o per influència dels derivats (bogeria, rogenc...).
- 239.
240. A. Gökçen, The Language..., pàg. 64.
241. Joan Coromines, Algunes lleis fonètiques catalanes no observades fins ara, Lleures i converses d'un filòleg, Barcelona 1971, ps. 183-216. Per a l'evolució del grup -TR- intervocàlic, pàgs. 183-188.
242. Així ho creu A. Gökçen, The Language..., pàg. 65.

243. Joan Coromines, Algunes lleis..., pàg. 188, nota 7.
244. Joan Coromines, De gramàtica històrica catalana..., pàg. 269 especialment. En aquest treball Coromines aporta la primera datació gràfica d'una -u<TIS. Es tracta del manuscrit de la Crònica de Jaume I datable el 1343: Torneu i penedir-vos-n'eu (Vol. II, pàg. 94 de l'edició de Barcino). A la mateixa Crònica hi ha quatre exemples més de -u gràfica segons J. Gulsoy El desenvolupament..., pàg. 94. Aquest treball de Gulsoy i el de Joaquim Rafel i Fontanals La U catalana d'origen consonàntic Estudis de Lingüística i de Filologia dedicats a la Memòria de Pompeu Fabra, I (= Estudis Romànics, XII, 1963-68, pàgs. 179-211) són fonamentals per aquesta qüestió.
245. Només una vegada és usat Déu en funció de predicat nominal (lv21).
246. Hi ha un cas de ren<REM, 5r16, en funció d'objecte directe. Només una vegada es trenca la regularitat en aparèixer res lv18 en funció d'objecte directe.
247. Cfr. A. Gökçen, The Language..., ps. 65-6. És de notar que Joan Coromines havia destacat el mateix fenomen en la llengua de la traducció catalana de la Llegenda Aurea: Les "Vides de Sants rosselloneses", Lleures i converses..., ps. 276-662; especialment ps. 310-11.
248. Cfr. Joan Coromines, Les "Vides de Sants"..., ps. 311-14 i nota 1 de la pàg 312.
249. A. Badia i Margarit, Gramàtica Històrica Catalana, Barcelona 1951, §§ 144-148. Francesc de Borja Moll, Gramàtica Històrica Catalana, Madrid 1952, §§ 297-300.
250. Joan Coromines, Origen del català "fer", dins De Gramàtica Històrica Catalana, Lleures i converses d'un filòleg, ps. 265-6.
251. Joan Coromines, Les "Homilies d'Organyà". Edició crítica millorada i anotada, Entre dos llenguatges, I, 1976, ps. 127-153, nota 20, pàg. 133.
252. Així apareixia aquest mot a l'edició de les Homilies feta per Maurice

Molho, seguint el manuscrit. Joan Coromines, a Sur les Homèlies d'Organyà, pàg. 50, ressenya de l'edició de Molho, va proposar de corregir-ho en soms; a la seva edició de les Homilies, però, ha editat som(o) i en una extensa nota (nota 32, ps. 135-6) explica la seva opinió actual: somo podria ser una creació paral·lela a ets. Com és sabut, la necessitat de distingir entre la 2ª persona i la 3ª persona del present de ser, és totes dues, obliga a aglutinar el llatí ES de tercera persona amb el pronom TY; el resultat d'aquesta aglutinació donà est i, més tard, ets. En el cas de la primera persona del plural, la forma etimològica som havia de competir amb la forma jo som de la 1ª persona del singular, encara viva actualment; per això es generalitzà *SUMNOS i, més tard, SUMU-NOS, paral·lel d'EST-TU; aquesta forma donà soms a l'Empordà i somus a Olot, vius encara actualment. Coromines, però, continua trobant estrany que una forma tan local com el somus olotí aparegui en un text com les Homilies d'Organyà i no descarta, per tant, la possibilitat d'un error del copista.

253. Com és sabut els verbs de la III conjugació (en -ir) tendeixen a desenvolupar un infix derivat d'-ESC- llatí (amb l'excepció d'un petit nombre de verbs com bullir, cosir, sentir, dormir, munyir, etc., tot i que popularment, fins i tot aquests verbs presenten sovint formes incoatives. Cfr. Badia, Gram. Hist. Cat. 155 i Moll, Gram. Hist. Cat. § 247-9).

254. Aquesta modernització degué produir-se cap el segle XV perquè a les Regles d'esquivar vocables grossers, d'aquesta època, apareixen les prescripcions arribarem per arribam, anarem per anam. Cfr. A. Badia i Margarit, "Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols". Unas normas del siglo XV sobre la pureza de la lengua catalana, BRA-ELB XXIII, 1950; les prescripcions figuren amb els nos. 154 i 155 respectivament.

255. A més d'aquests tres tipus de perfets forts hi havia, en llatí, els

perfets forts reduplicats com TETIGI, CECIDI, que no van deixar vestigis en la Romània. Cfr. Badia, Gr. Hist. Cat., pàg. 313.

256. -ui es va convertir en -gui i, més tard, en -gu- o -c segons les persones.

257. Apareix sense velaritzar (dis) en un text contemporani de les Homilies Russell-Gebbet, Mediaeval Catalan Linguistic Texts, Oxford, 1965, pàg. 90, línies 2 i 51 del text N° 21.

258. L'origen d'aquests perfets és encara incert. Badia, Gr. Hist. Cat.

§ 168, II, creu, seguint Fouché, que l'aparició de la -é- s'explica de la manera següent: en verbs com CORRUERUNT o PARUERUNT, el resultat català regular (*cörgren i *párgren) produí un grup consonàntic -rgr- que exigí la introducció d'una vocal epentètica; així es formaren *córregren i *páregren a partir dels quals per analogia s'explicarien *córrec i *párrrec; l'analogia amb el verb deure (déc, deguist, dec) degué provocar el desplaçament de l'accent a la -e- formant-se corréc i paréc. Altres verbs haurien seguit el mateix camí, origen de les formes mig fortes del perfet.

F. de Borja Moll: Gram. Hist. Cat. § 333, creu més aviat en una acció de la llengua tendent a evitar la homonímia dels verbs *corrc i *parrc amb els substantius corc i parc.

Joan Coromines, en canvi, ha proposat (Les "Vides de Sants rosselloneses", Lleures i converses..., pàg. 324, nota 3) que l'origen d'aquests perfets podria trobar-se o bé en l'evolució *CREDEDUI (< CREDIDI) > crezec o credec i d'aquí, una extensió als altres verbs, o bé, més probablement, en els perfets en -EVI, tipus força nombrosos que pogué passar a *EVUI; aleshores, els verbs en -ĒRE, com PA-RĒRE o CADĒRE, podrien ser el punt de partida de les formes en qüestió i d'aquests podien haver-se estès als verbs en -ERE, esdrúixols, que s'havien quedat sense perfet perquè el que tenien pertanyia al tipus reduplicat. Així, en desaparèixer CREDIDI podia haver-se for-

mat un *CPEDEVUI, origen de credec.

259. Vegeu el treball de H. Ramsden, Weal Pronoun Position in the carly Romance Languages. Manchester 1963.
260. Aquesta situació seria afavorerta pel fet que els pronoms febles es caracteritzaven pel seu caràcter enclític (vegeu W. Meyer-Lübke, Zur Stellung der tonlosen Objektspronomina ZRPh, XXI, 1897, ps. 313-339) i que, seguint la llei de Wackernagel (Indogerm. Forsch. I, 1892, ps. 33-436), es lligaven enclíticament al primer element tònic de l'oració. Cfr. Joan Coromines Enclisi i proclisi dels pronoms dins De gramàtica Històrica Catalana ps. 274-5.
261. Joan Argente, Un exercici d'anàlisi transformacional entorn del pronom "en", dins V. Sánchez de Zavala Ed., Estudios de Gramática Generativa, Barcelona 1976, ps. 13-58.
262. Vegeu les conclusions d'A. Par a Sintaxi Catalana, Halle (Saale), Niemeyer, 1923, ps. 511-513 amb relació a la llengua de Bernat Metge. En un estudi molt interessant de D. Wanner sobre l'evolució de l'ordre dels pronoms clítics romànics (The evolution of Romance Clitic Order, Linguistic Studies in Romance Languages, Georgetown University 1974) es diu (p. 167) que Par proposa l'ordre III - III -
acus datiu
II - I-se-ho-hi-en, distint, per tant al que nosaltres hem proposat (hi-en en front de en-hi). A. Par, però, afirma que ho, en i hi es comporten com en l'actualitat; d'altra banda, l'exemple 1 sembla demostrat l'ordre que nosaltres hem proposat tot i que és un exemple difícil perquè el pronom hi apareix lligat al verb haver (n'i à ...) i difícilment era possible l'ordre i en à...
263. A. Badia i Margarit, Els orígens de la frase catalana. Discurs llegit el dia 13 de novembre de 1951, en la sessió inaugural del curs 1951-1952 de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. Publicat a l'"Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans", Barcelona [1952] 1954, pàgs. 43-54. Reproduït

a La llengua catalana ahir i avui, Barcelona, 1973, pàgs. 11-28.

La citació, com totes les que segueixen, és feta d'aquesta reproducció de 1973: pàg. 12.

- 264. A. Badia i Margarit, Els orígens de la frase catalana, pàg. 15.
- 265. A. Badia i Margarit, Els orígens de la frase catalana, pàgs. 21-24.
- 266. A. Badia i Margarit, Els orígens de la frase catalana, pàg. 25.
- 267. Aquesta ampliació dels usos del subjuntiu, que implica una pèrdua d'usos del futur, és molt menor en francès que en català però molt major en castellà que en català i, òbviament, francès.

6. RAMON LLULL

6.1.-LLULL. "CREADOR DEL CATALÀ LITERARI"

Un dels topics, ben establerts i repetits constantment de la història literària és el que reconeix a Ramon Llull com "el creador de la prosa literària en llengua catalana"¹. Tothom remanarca, com una característica de la nostra literatura, el fet d'haver nascut ja adulta, gràcies a l'obra genial i sempre sorprenent del Doctor Il·luminat. Difícilment pot deixar de ser veritat una afirmació tan indiscutiblement repetida, però això no ens estalvia un esforç per comprendre'n amb exactitud els límits i l'abast.

La producció escrita lul·liana pot ser compresa entre 1.272 i 1.315, un ample període que correspon al gran esplendor polític i econòmic de Catalunya que estudiarem en el capítol següent. No hi ha cap dubte, com hem tingut ocasió de veure, que les mostres literàries anteriors són menors i d'un interès ben petit. D'un cert volum només trobem traduccions: bíbliques, historiogràfiques, jurídiques, etc... Amb tot ho hauríem d'oblidar que contemporàniament a l'obra de Llull, la prosa catalana presenta ja textos d'una considerable entitat. Tot i els problemes de crítica textual que presenta, no podem deixar d'esmentar el Libre dels Feyts, la crònica del Conqueridor que hauria estat redactada en la seva desapareguda versió original en dues repeses (1244 i 1274); trepitjant un terreny més segur, hem de consignar la Crònica de Desclot, redactada entre 1283 i 1288, i que tal com la podem llegir en el ms. 486 de la Biblioteca de Catalunya és "un monument de la nostra prosa contemporani a la producció de Ramon Llull". Tampoc no podem passar en silenci l'obra d'Arnau de Vilanova, tan pròxim i tan distant de Llull, que escrivia també en aquell tombant del segle XIII al XIV. No seria lícit, doncs, sense més ni més, de considerar l'obra del gran polígraf mallorquí com un esclat enlluernador al bell mig de les tenebres, o com una brotada miraculosa en un desert. La llengua en què escriurà Llull és ja, en el darrer terç del segle tretzè, un instrument apte i ric que s'expressa amb precisió en els

documents cancellerescos de Pere el Gran i en obres de notable volada literària.

Tot amb tot, no volem pas treure a l'obra lul·liana, ni rebaixar gens aquesta posició capital que tothom li reconeix. Ja només la seva extensió presenta unes proporcions sorprenents i extraordinàries. No hem pas de fer recurs a la llegenda que fa pujar fins a tres mil els escrits de Llull. Els crítics més rigorosos ho deixen avui pels volts de 250 textos prou difícils de classificar (2). Aquest volum d'obres admira encara més si es té davant dels ulls el seu constant anar i venir per tots els camins d'Europa, la seva infatigable activitat missionera que el porta més de tres vegades al nord d'Àfrica a Terra Santa a Xipre a Armènia; la seva obsessió per obtenir el reconeixement i aprovació oficial de l'Art que l'obliga a contínues gestions diplomàtiques davant de reis, el papa la Sorbona el Concili. Trobaríem ben pocs casos d'escriptors que uneixen a una activitat tan intensa com la de Llull una obra tan extensa tan vària i tan rica(3).

Però tot i ser tan impressinant el corpus escrit lul·lià -que ha fet de la llengua catalana instrument d'expressió de totes les branques del saber del seu temps-, el seu significat decisiu per a la història que estudiem es manifesta més clarament si precisem alguns extrems. És relativament recent l'atenció que Llull ha despertat entre els estudiosos de la literatura. La seva fama, que omple de polèmiques pràcticament ininterrompudes la història de la nostra cultura, ve de la seva condició de filòsof, teòleg i místic, nogensmenys que de la legendària consideració d'alquimista de què ha estat objecte. Apassionats detractors, inquisitorials persiguidors i defensors acèrrims amb populars devots s'han enfrontat sense treva fins fa quatre dies. Tots els països catalans queden des de començaments del XIV, tocats per la passió lul·lista i antilul·lista. I no són pas només els frares i els estudiosos que s'emboliquen en les disputes, també el poble menut hi intervé amb fervor i amb l'apassionament més primari. Nicolau Eimeric fa entrar-hi el papa i la Cúria romana que es pronuncia amb una butlla solem-

ne de condenació de Llull (1376) que serà diplomàticament revocada més tard (1419). Es creen càtedres per estudiar l'obra del beat-heretge a Alcoi, València, Barcelona i Nàpols. No cal dir com Mallorca ha estat des de sempre la llar més ferventment acollidora del lul·lisme. El Renaixement va estendre encara més la fama del mallorquí universal: Nicolau de Cusa, Pico della Mirandola, Agripa von Nottenheim, Paracels, Giordano Bruno, contribuïren decisivament, entre altres, a mantenir l'anomenada de l'Art lul·liana. No podem deixar d'esmentar l'atenció que hi dedicava Descartes i, amb molt més relleu, Leibnitz. Sobretot, però, hem de referir-nos als treballs de Salxinger que culminen en la magna i incompleta edició maguntina de les obres de Llull (1721-1742) que ocasionà un renovellat desvetllament de l'interès per aquesta obra fascinant. (4)

Malgrat aquesta història tan rica en polèmiques i en controvèrsies, gairebé mai ningú no s'aturà en la consideració de Llull com escriptor en llengua catalana, ni a posar de relleu aquest fet. Ell és "avui per a nosaltres un filòsof, un missioner de cor obert i inflammat i un gran temperament literari, però durant molts segles no fou sino el "Doctor Il·luminat i el Mestre de l'Art". Fou Jovellanos durant el seu empresonament a Mallorca, el primer que l'assenyalà com la gran figura de "la història literària de la isla" al qual "deben la lengua y la poesia catalana su majestad y esplendor". I pràcticament podem indicar l'any 1859 -quan Jeroni Rosselló començà l'edició de les obres que continuarien Mateu Obrador i Salvador Galmés- com el principi del lul·lisme en la història literària del país. Qui donaria definitiva consistència a aquesta tasca seria Antoni Rubió i Lluch amb les seves lliçons de 1906 i 1910 a la càtedra de literatura dels "Estudis Universitaris catalans", publicades el 1911. És a partir d'aquí que s'ha divulgat la dimensió de Llull com "autèntic creador del català literari i plasmador de la llengua en el seu aspecte cultivat i superior". (5)

La justificació d'aquesta afirmació es fa generalment des d'un punt de vista definitiu: la ciència medieval, sobretot la filosofia

i la teologia, s'expressa en l'Europa cristiana d'aquell temps en llengua llatina i així com tindrm ocasió de comprovar continuen les coses durant molt de temps. L'aportació genial de Llull, que marcarà la història de la llengua literària catalana amb un tret peculiar, consistirà a tractar aquests temes en romanç. Per subratllar la important significació de Llull en aquest sentit, Allison Peers, introduïa la seva traducció del Blanquerna a l'anglès amb aquestes paraules: "D'un segle més vell que les Chroniques de Froissart els Canterbury Tales de Chaucer i la versió de la Bíblia de Vyclif i dos més vell que Caxton, Malory i Commynes. Dossents cinquanta anys el separen de l'obra mestra de Rabelais, que ocasionalment el recorda en detalls menors. A Espanya, Llull és contemporani d'Alfonso Sabio i de Juan Manuel però més vell que gairebé tots els comunament tinguts per fundadors de la prosa castellana. A on, demanariem, sia en prosa anglesa francesa o castellana del segle tretzè, trobaríem un llibre com Blanquerna? Fins i tot de cara a Itàlia on el geni florí primerenc encara que Dante, Petrarca i Boccaccio sien cadascun d'ells i tots tres més gran escriptors que Llull, cal no oblidar, que, si el primer fou un poc més jove que ell, els altres dos nasqueren després de la seva mort i pertanyen al segle posterior al de Blanquerna".(6)

No hi ha cap dubte que aquestes comparacions i referències indiquen prou bé el lloc i la significació de Llull en una història de les literatures medievals, però la qüestió que ens ocupa ens obliga a una altra comparació que també s'ha fet. Perquè la referència primordial que hem d'establir per entendre bé el sentit de l'obra lul·liana en la història de la llengua és amb els autors de temes teològics i místics. Doncs bé, també aquí admira la precocitat de l'aparició de la llengua catalana per comptes de l'habitual llatina gràcies a Ramon Llull.

"Sorprèn que hom pugui encara escriure amb tota tranquil·litat, que el primer pensador medieval que utilitza per a la seva expressió doctrinal la llengua vernacle fou "Meister" Eckhart; i que el

gran senyal formal de pre-modernitat de Nicolau d'Oresme fou escriure en francès. A l'un i a l'altre s'anticipà Ramon Llull escrivint en català amb l'avantatge de més d'un segle sobre Oresme i d'unes quantes dècades sobre Eckhart. Més encara, mentre el pensador germànic utilitza l'alemany en els seus Sermons, que, naturalment, hagueren de ser pronunciats en llengua vernacle, ja que en llatí no haurien estat entesos per l'auditori ...Ramon Llull escriví directament en la seva llengua vernacle obres d'intenció perfectament culta dirigides fins i tot primordialment als clerici, els intel·lectuals d'aleshores que llegien perfectament i preferien el llatí". (7)

Frecüentment encara, ha indicat aquesta originalitat Greta Schib pel que fa a les obres de caire pedagògic a propòsit de la Doctrina Pueril: "A l'època en què Ramon Llull compongué la Doctrina

Pueril, eren rars els escrits pedagògics en llengua vulgar. Sant Lluís havia redactat per als seus fills un llibre de "enseignements" en francès, probablement poc abans de morir (1270). Es molt breu i només exposa idees simples literàriament és poc valuós, feixuc d'estil, pobre de lèxic; unes mateixes fórmules hi són repetides invariablement; són màximes morals posades l'una al costat de l'altra, sense cap estructura lògica.

Una altra obra també en francès antic, s'assembla una mica més, per la forma a la Doctrina Pueril. És titulada C'est dou pere qui son filz enseigne, et dou filz qui au pere demande ce que il ne set, i es conserva en un manuscrit executat a Anglaterra l'any 1267. És un diàleg entre un pare i un fill sobre diverses matèries, no solament religioses sinó també morals i socials; hi notem un aire d'humorisme, que manca totalment en la Doctrina Pueril, i som lluny de l'ordre sistemàtic d'aquesta obra lul·liana.

La Somme de roi, escrita pel frare Laurent per encàrrec del rei Felip l'Atrevit de França sembla ser posterior a la Doctrina Pueril. Escrita cap al 1280, es limita a l'ensenyament catequístic.

En castellà, la primera obra pedagògica sembla ésser els Casgos e documentos del rey Don Sancho, de la darrereria del segle XIII.

Conté consells, contes de fets miraculosos, sermons, etc., inspirats en autors llatins, cristians i pagans, de l'antiguitat i de l'Edat Mitjana.

Itàlia no ens ofereix en el segle XIII cap obra pedagògica original en llengua vulgar, sinó solament traduccions d'obres llatines i franceses com el tractat De regimine principum d'Egidi de Colonna, preceptor del rei de França, Felip el Bell.

Cap d'aquests tractats que hem citat no conté idees tan personals sobre matèries tan varies, com la Doctrina Pueril, que és fruit de l'experiència personal del nostre escriptor com a educador del seu fill i, potser com a preceptor del fill de Jaume I el futur Jaume II de Mallorca, si hem de donar crèdit a una vella tradició, que atribueix a Llull aquest ofici "(8)

Amb aquestes tres llargues cites pensem que hem deixat prou clar per què Ramon Llull és considerat, amb justícia, el "creador del català literari", i com la seva aportació representa per a la prosa catalana una precoç aparició en els camps més diversos del saber que, com hem dit, seran reservats al llatí en la majoria de llengües durant molt de temps. No costa gens d'entendre com una obra d'aquestes característiques exigia un treball que només es pot definir com una autèntica creació.

2.- EL PROJECTE LUL·LIA

Hauríem d'avançar més i preguntar-nos: per què Ramon Llull opta per la llengua vulgar? Com s'explica la rara perfecció i maduresa de la seva prosa?

Per donar una resposta adequada a aquestes qüestions no ens podem estar de fer una mica de volta i parlar del projecte lul·lià que integra tota la seva vida i la seva obra en una gran i molt coherent unitat. "Com en sant Agustí, en ell són inseparables l'home i la doctrina, el pensament i l'acció: també el Doctor Il·luminat, com el doctor d'Hipona, sent la prouja d'explicar apassionadament i "coram populo" en un llibre primigeni de confessions transcendents -Libre de Contemplació en Déu- la seva vida jove i borrascosa de pecador. Tot això a l'hora que la seva febre de conversió universal impremeix una perfecta unitat a la seva obra filosòfica, poètica i leterària ensems". (9)

El punt d'arrancada s'ha d'anar a cercar en la "conversió" que la llegenda i la mateixa Vida coetània vesteixen amb elements del món cavalleresc dels trobadors i de l'amor cortès. El que sabem de cert és que pels volts de 1262 a 1265, Llull trenca els vincles familiars i socials i enceta un nou camí que, després d'uns deu anys de pelegrinatges, solitud i estudi, empenirà des del puig de Randa on rebé la "il·luminació" que marcarà definitivament tota la seva vida. Des d'ara res ni ningú no el podrà aturar. A tothom qui el vulgui escoltar, exposarà els seus projectes que produiran sorpreses hilarants (com a aquell seu interlocutor de la Disputatio que, havent-lo sentit explicar, "risum profudit vehementer" i li diu: "Credebam te, Raymundum, phantasticum esse, modo vero... phantasticissimum.") recels innombrables i fervoroses adhesions.

En Llull, com ha escrit Tomàs Carreras i Artau, hi trobem la més alta i dramàtica personificació de la idea de conversió universal que anima tot el pensament dels segles XII i XIII. Podríem triar

molts textos seus que ho expressessin; hem escollit aquest fragment del Libre de l'Ave Maria que ho diu amb un lirisme ben lul·lià:

Ave Maria! Saluts t'aport dels sarraïns, jueus, grecs, mogols, tartres, búlgars, ongres de Ungària la menor, comans, nestorins, rossos, guinovins. Tots aquests e molts d'altres infeels te saluden per mi, qui són llur procurador. En la tua salutació los met per ço que lo teu Fill los vulla recordar e que tu acaptes ab ell con los trameta missatges qui els endrecen a conèixer e a amar tu e ton Fill. en tal manera que es pusquen salvar e en est món sapien e vullen tu e ton Fill, de tot llur poder, servir e honrar.

Ave Maria! Aquests infeels per qui jo et salut, han innorància de la tua salut e de l'honorament que Déu t'ha donat. Hòmens són: semblant natura e figura han del teu Fill qui tu tant ames e per qui tant es amada e honrada. En foc perdurable van per innorància. La glòria perdurable de ton Fill perden, car no és qui els preïc ni qui els demostre veritat de santa fe catòlica. Boques han ab què et sabrien lloar, si et coneixien; cor han ab què et podrien servir, peus han ab què podrien anar per les tues carreres. Tu est digne que per totes gents, e que en totes terres fosses coneguda, servida, amada, lloada. Saluden-te. Ajuda e gràcia e benedicció te demanen per mi. (10)

Al servei d'aquest ideal missioner, Llull elabora un projecte a partir del qual tota la seva vida i la seva obra com dèiem, es fan intel·ligibles. Aquest projecte comprèn:

Escriure un llibre ("unum librum meliorem de mundo" diu el text llatí de la Vida ovetània) que serviria per combatre els errors dels infidels sobretot els sarraïns, i mostrar de manera irre-

futable la veritat de la fe. Es tracta de la cèlebre Art lul·liana que féu i reféu tota vida. El primer esbós -Art abreujada d'atrotbar veritat- va escrit probablement el 1271, immediatament després de la "il·luminació" de Randa. L'Art serà la gran passió intel·lectual i missionera de Ramon Llull. A petició de Jaume II de Mallorca, un mestre en teologia, fra Bertran Berenguer, l'examina a Montpeller l'any 1275 i l'aprova. La fa i la refà una i altra vegada, intenta interessar-hi el sant Pare, consegueix que la Universitat de París -on obté el magisteri en arts- la hi deixi llegir públicament, la tradueix a l'àrab, la reelabora definitivament a Pisa (1308) amb el títol d'Ars generalis, es presenta al Concili de Viena (1311) del Delfinat, havent fracassat les gestions davant de Climent V a Avinyó com havien fracassat anteriorment davant de Bonifaci VIII a Roma, on en la Petitio Raymundi in Concilio generali demanà insistentment l'ús de la seva Art a les Universitats però els pares conciliars no aprovaren la demanda.

No es aquest el lloc ni l'ocasió d'entrar en l'examen de l'Art lul·liana. És indubtablement l'obra més característica del pensament de Llull, l'intent més agosarat d'estructurar amb una indefugible intencionalitat missionera una ciència universal que fos compendi de totes les altres i un "instrument infal·lible per a la conversió dels homes a la vera fe" principalment a base de raons necessàries i de fàcil comprensió.

La segona part del seu projecte íntimament connexa amb el que acabem d'esmentar consistia en la creació de col·legis per a missioners on s'ensenyaria l'Art lul·liana i les diverses llengües dels pobles on serien enviats a predicar.

Jaume II de Mallorca l'ajuda en la fundació del Col·legi de Miramar que obtingué l'aprovació del papa Joan XXI l'any 1276. Aquest fou un dels pocs somnis que veié realitzats i que ell esmenta, juntament amb els seus anhels místics, en uns coneguts versos del Cant de Ramon:

Lo monestir de Miramar
fiu a frares menors donar
per sarraïns a preloar.
Enfre la vinya e el fenollar
amor me pres, fé.m Déus amar.
e.nfre sospirs e plors estar.(11)

Després de dedicar-se personalment a la construcció i funcionament del Col·legi (1276-1279) comença la seva inacabable cursa per tot el món conegut. Al costat de les il·lusions, incansablement representades neixien els defllements "el desconhort" incansablement superats. Només sembla que tot se'n va en orri quan en el tombant de segle s'ha de dissoldre Miramar i tancar se les portes. Combatent invencible, però tornà a la feina i l'esmentat Concili de Viena acordà fundar Col·legis d'hebreu, caldeu i àrab a Roma, Bolonya, París, Salamanca i Oxford. Llull que podia ser un il·luminat però no era un il·lús convençut que els acords que havia conseguit arrancar del sinode eren paper mullat reemprengué la vida activa de missioner predicant i escrivint fins que li arribà la mort.

Un tercer element del projecte lul·lià, de netes arrels franciscanes com tants altres aspectes de la seva vida i del seu pensament consisteix en una voluntat de martiri exemplar i fecund. Aquest desig martirial que travessarà tota l'obra de Llull, ja el trobem definit clarament en el primerenc Libre de Contemplació:

Benaurats són, Senyer, aquells qui en est món se
vesten de vermelles colors i vermells draps, sem-
blants a aquells que vós vestís el dia de la mort.
On aquesta benaurança e esta gràcia espera lo vos-
tre servidor cada dia de vós: que sos vestits sien
coberts de sang e de làgremes, a sa mort, si tant
és que a vós plàcia que ell muira per amor de vós
e de cells qui vos amen... Misericordiós Senyor, lo
primer terme que jo comencé a gustar en est món fo
let e.l darrer terme de mon gustament serà la mort.

On, si a vós plaia que enaixí, Sènyer, lo darrer terme de mon gustament fos sang ixent de mon cors mui-
rent per vostra amor, donant laor de la vostra bo-
nea...Tan és gran lo desig que.l vostre servent sent
con pusca morir per donar laor de vós, que nit e
dia se cuita e s'esforça aitant compt, com pus-
ca dar acabament a aquest Libre de Contemplació;
e puixes, com l'haurà acabat, que veja escampar
sa sang e ses làgremes per amor de vós en la sancta
terra en la qual vós escampàs sang preciosa e làgre-
mes misericordioses.(12)

Si Lluïl fou o no fou realment màrtir, la Història no ens ho pot pas aclarir. La imaginació popular li ha considerat sempre resis-
tint-se a creure que no s'acomplís allò que ell tan ardentment
havia desitjat i cercat: "fer sacrifici de son cos a testimoni
d'amor per via de martiri." (Libre d'Amic e Amat, 323.)

Hem intentat aquest breu resum del projecte lul·lià perquè sense
tenir-lo en compte és incomprendible tota la seva obra. Sigui au-
tèntica o apòcrifa, res no li lustra tant el pes obsessiu d'aquest
afany seu de conversió universal i la confiança cega en l'eficàcia
del seu sistema com aquella plana de la Vida coetània coneguda amb
el nom de la "temptació de Gènova". En una d'aquelles seves depres-
sions i crisis de desànim, l'any 1293, se li oferí en forma de
visió, un dilema terrible: havia d'optar entre la seva salvació
i la destrucció dels seus llibres. En un gest patètic i desesperat
tria la condemna de la seva ànima abans de permetre que es des-
trueixi aquella art amb la qual se'n salvarien tantes.(13) L'epi-
sodi té un reflex més matisat en el breu pròleg de l'Arbre de S-
ciència "el bosc més meravellós que ha creat l'Edat mitjana"-.
"El significat profund de la temptació és la radical magnificació
valorativa de la seva obra". A aquesta obra, a la realització del

seu projecte ideal, ho sacrifica tot Ramon Llull, àdhuc la pròpia salvació eterna. Molt més encara - i així tornem directament al nostre tema- hi ordena la llengua -o les llengües en què escriu.

3.- RAMON LLULL I LES LLENGUES

Ramon Llull, a més del català que és la llengua bàsica i fonamental en la redacció dels seus textos, va usar el llatí, l'àrab i el provençal. A l'hora de referir-nos a aquesta qüestió hauríem de ser conscients de la doble dimensió significativa d'aquest fet.

Per altra banda, el gran escriptor català es troba com una síntesi de la seva època en la cruïlla cultural -i lingüística- de tres mons: el de l'escolàstica, el de la civilització àrab i el de la poesia trobadoresca. Per un altre cantó ens col·loca en el context mateix de les qüestions decisives en una història social de la situació lingüística dels països catalans en tota aquesta etapa -i fins més enllà- que anomenem l'Edat Mitja. Qualsevol que vagi llegint aquest llibre tindrà ocasió de comprovar com són centrals les relacions del català amb el llatí, l'àrab i el provençal. Cap no ho serà, més fins que aparegui a la nostra àrea lingüística, el castellà.

Totes les llengües romàniques, al moment d'accedir en aquest pla que anomenem, en un sentit restringit, la cultura, es troben amb la presència persistent del llatí que l'ocupa tradicionalment i que serà durant molts segles la llengua culta indiscutida d'Europa. No hi havia un home mitjanament versat en les disciplines escolars que no conegués el llatí, que era també la llengua habitual de les relacions diplomàtiques, la de la cúria pontifícia i l'obligada de les universitats. Si en un camp perdura aquest ús del llatí és en el de les ciències eclesiàstiques que l'han utilitzat encara fins fa ben pocs anys. Llull, a qui eren més familiars del que se'ns ha volgut fer creure la filosofia i la teologia escolàstiques, i que escrivia pensant en les universitats del seu temps -sobretot en la de París- no desconeixia el llatí, com algú ha dit, sinó que hi redactà bona part de les seves obres o les hi traduí de l'àrab i del català. Una interpretació simplista d'algunes manifestacions seves

-més retòriques que les més- desencadenaren en aquest sentit una polèmica que avui tothom considera superada i inútil.(14) El que potser sí no dominava amb la destresa d'un llatí consumat, eren tots els re expressius d'aquella llengua i per això encomana a vegades la versió d'algun text original català en llatí, en bell dictat, car jo no li sabia posar per ço car ignor gramàtica. (Recollim de passada la voluntat "literària" que expressa aquest en bell dictat.) O, en una altra circumstància, al final de la Declaratio per modum dialogi, adreçada als doctors de la Sorbona que ha hagut d'escriure ell mateix a corre-cuita diu presentant les seves excuses: "Licet hoc quod dixi non bene ordinavi nec in bono dictamine posui. aia sufficiens gramticus non sum neuge rethoricus".(15) Rubió i Balaguer ha fet observar, en efecte, com en alguns escrits llatins de Llull s'adverteix fàcilment el ressò poc dissimulat de la frase catalana.

De tota manera, tal com hem dit i repetit, allò que col·loca Llull en una posició excepcional amb relació al seu temps és que sigui precisament la llengua catalana i no la llatina l'original i la més corrent de la major part de la seva obra. I d'aquesta, en podríem dir, norma només se n'escapen -i encara no ho podem afirmar amb tota seguretat- alguns textos més específicament "escolàstica" menors i menys significatius.

Amb tot, tampoc aquí, com en cap altre aspecte de la personalitat lul·liana no pot mancar-hi la paradoxa. S'he esmentat més d'una vegada el curiós episodi que es relata en el capítol XCIV del Blanquerna i que reproduïm fragmentàriament:

Són presentats al sant Pare l'apostoli- dos missatges en els quals s'exposen les dificultats que sorgeixen arreu de la diversitat de llengües que hi ha al món.

Molt cogità l'apostoli en los dos missatges damunt dits, e ajustà tots los cardenals als quals demanà quin consell poria ésser pres a destruir la diversitat dels lenguatges, ni a qual lenguatge seria millor que hom feés convenir totes les gentes en general per tal.

que s'entenessen e s'amassen, e que a servir a Deu se convenguessen.

Respòs un cardenal: - Sènyer apostoli, a ço que vós demanats, és necessària cosa que vós e vostra cort siats agradables, e amables als prínceps crestians, e que ells e lurs sotmeses concordets en costumes, e que per cada província sia un ciutat e la qual sia parlat latí per uns e per altres; car latí és lo pus general lenguatge, e en latí ha moltes paraules d'altres lenguatges, e en latí són nostres llibres. Aprés aquestes coses cové que sien fombres e hòmens assignats a anar en aquella ciutat per aprendre latí, e que retornats en lur terra, lo mostren als infants en lo començament que aprendran a parlar; e enaixí, per longa continuació porets aportar a fi com en tot lo món no sia mas un lenguatge, una creença, una fe consequent un papa aprés altre qui haja devoció a est negoci davunt dit, segons que s cové a tractar tan ran negoci com vós havets emprès.

Després d'una discussió amb el cardenal camarlenc que s'oposava a ocupar-se d'aquest tema. (16)

A propòsit d'aquest intent d'universalització del llatí, comenta Carrera i Artau: "Por una desconcertante paradoja aquel hombre que en plena Edad Media se había desentendido a menudo de la lengua culta para moldear sus especulaciones filosóficas en el reciente romance, no sólo se plantea formalmente el problema de la unificación de las costumbres y de los lenguajes vigentes en los diversos pueblos sino que por boca de uno de sus cardenales lo resuelve sin titubeos en el sentido de la unidad".

I Badia i Margarit ha comentat en aquests termes la contradicció aparent: "Creiem que cal distingir, ací, dos aspectes: un de teòric pel qual Ramon Llull preconitza l'ús del llatí (per l'objectiu

apostòlic, que així es veu simplificat), i un altre de pràctic, pel qual, quan ha d'emprendre un apostolat concret, en un ambient determinat, decideix d'emprar la llengua pròpia d'aquell ambient. No altra cosa explica el seu interès per l'àrab; no altra cosa explica que es llanci, tan aviat a emprar el català. Ambdós aspectes, bé que en realitat es contradiguin (l'un duu al llatí, únic i universal, l'altre anticipa l'ús de les llengües vulgars en camps que fins aleshores els eren closos), procedeixen de la mateixa personalitat tan robusta i complexa, de Ramon Llull: unitat i mitjans per obtenir-la".(17)

En la polèmica inquisitorial contra el lul·lisme, Nicolau Eymeric retraurà sovint que Llull no sabia "gramàtica", és a dir, llatí. Així per exemple: Quae est ista bestia (es refereix a la de l'Apocalipsi. 13, 1) nisi Raymundi Lul persona primitus, inquam, mere layca, ignorans tota et litteris imperita, eciam gramatica?... In vulgari illum librum (de articulis ficei) scripsit, sicut et omnes alios quos condidit, quia gramaticam, ut ipsemet asserit, semper et totaliter ignoravit... Ad condendum libros in vulgari, quia semper ex toto gramaticam ignoravit, per annos viginti et amplius insudavit. Vegeu aquests textos a "Expurgate vetus fermentum" Biblioteca Nacional de París, Ms. lat. 1464, fol. 39 vº b, 50 rº b, 72 rº a. Devem aquesta informació al bon amic Jaume de Puig i Oliver. Per entendre bé l'ús de la llengua àrab per part de Ramon Llull, sempre en aquell context d'afany de conversió universal de què hem parlat, ehmm d'obrir un doble front de referències.

El primer està íntimament relacionat amb aquest món de l'escolàstica a què al·ludíem fa un moment: el de la literatura apologètico-polèmica cristiana, antigüeva i antimusulmana que en el segle XIII, i més particularment a casa nostra, coneix una forta expansió. Segons sembla l'arrancada d'aquest tipus de treballs es deu a sant Ramon de Penyafort que hauria impulsat sant Tomàs a escriure la Summa contra Gentes i a fra Ramon Martí a emprendre una intensa

labor que culmina en el Pugio fidei i en altres obres a què ens referirem tot seguit. Aquest gènere literari té uns vells precedents però serà durant el segle XIII quan prendrà una volada que li farà superar l'antic estadi pamfletari. Hi ha dos fets que ho expliquen: el sentiment generalitzat del fracàs de les croades bèl·liques, i el millor coneixement de la realitat cultural i religiosa de l'islam i del judaisme. Sobretot, entre nosaltres, després de la conquesta de València i de les Illes, el món àrab s'havia fet tan pròxim i present que ja no era possible de continuar relacionant-s'hi amb el simplisme falsificador dels segles anteriors. La controvèrsia aquests mons originà tot un desplegament d'activitats apostòliques i literàries. Si un dominic català -Ramon de Penyafort- en fou l'impulsor jurídic amb la col·laboració directa del rei Jaume I, un altre dominic català -fra Ramon Martí- en fou l'impulsor més qualificat. Havia conegut aquest gènere apologètico-polèmic segons sembla en una de les més cèlebres sessions parisenques: la de 1248, en la qual intervingué entre altres sant Albert el Gran. Va entrar en contacte directe amb la cultura musulmana en l'estudi àrab de Múrcia, on fou enviat un cop acabada la seva formació a París. Va ensenyar en el col·legi missioner de llengües orientals que els dominics havien obert a Barcelona. Predicava per privilegi reial a les sinagogues i mesquites. A més d'aquesta activitat, que completava amb una anada a Tunis pels volts de 1269 es dedica a escriure textos polèmics entre els quals a més del Pugio fidei contra Iudaeos, ja citat hem d'esmentar l'Explantio Symboli Apostolorum ad institutionem fidei. Arnau de Vilanova fa notar que Ramon Martí fou mestre seu que li ensenyà l'hebreu i l'ensinistrà en el coneixement de la literatura talmúdica i rabínica. Si tenim doncs present aquest entorn en el qual va viure Ramon Llull, segurament comprendrem millor bona part de la seva obra, del seu pensament i de la seva activitat missionera. Fou un fill del seu temps i del seu país. (18)

I quan diem del seu país obrim el segon front de referència a què

al·ludíem. Llull neix a Mallorca entre 1262 i 1235 (no gaire més jove que Ramon Martí) quan fa ben poc que s'ha dut a terme la conquesta de l'illa i que s'hi han establert els seus pares. Això fa que creixi en relació directa i viva amb els àrabs que s'hi han quedat. De fet, no li fou difícil de trobar un esclau que li ensenyés la seva llengua i l'iniciés en el seu món cultural, tal com ens conta la Vida coetània. Més d'una vegada haurem de parlar encara de la importància d'aquesta població moresca que restà en terres catalanes i que sobretot al País Valencià perviurà fins molts segles després de la conquesta. Llull, doncs, adquireix a Mallorca mateix un bon domini de la llengua àrab fins al punt de ser capaç d'escriure-hi directament tractats importants i es familiaritza profundament amb la cultura dels pensadors musulmans; la lògica d'al-Gazzalí que compendia en àrab i més tard traduí

en romanç

e.n rims e.n mots qui són plans
per tal que hom pusca mostrar
lògica e filosofo
a cels qui no saben latí
ne aràbic...;

els sufies que, sense cap mena de dubte deixen la seva empremta en el Libre d'Amic e Amat; la Mu'tazila que féu servir per a Los cent noms de Déu foren coneguts directament per Llull, com també aquells textos àrabs que són patrimoni comú de la cultura cristiana del seu temps. (19)

Però també aquí hem de fer notar l'originalitat del Doctor Il·luminat. Mentre per exemple Ramon Martí ens hauria deixat, com a més un petit diccionari llatí-àrab, Llull escriu moltes obres en aquesta llengua perquè pensa molt directament en els destinataris musulmans de la seva obra. I, mentre Ramon Martí escriu les seves grans obres polèmiques en llatí, Llull, que també ho fa, les redacta originalment o en català o en àrab, com passa per exemple, amb un text típic d'aquest gènere literari apologètic-polèmic com el

Libre del Gentil e los tres savis, un dels primers llibres de Ramon Llull, on, com en tants altres, es planteja ja el problema de la llengua tal com veurem més endavant.

La familiaritat de Llull amb la cultura i la llengua àrabs i la seva perspectiva apologetico-polèmica es reflecteixen en un text al qual ens heurem de referir més endavant ja que és decisiu per entendre un aspecte molt important de seu lèxic: En el Compèdium seu commentum Artis demonstrativae recomana als estudiants que "addiscant hunc ipsum modum loquendi arabicum. ut infidelium oppositionibus obsistere noscant"(20). Llull adopta -i urgeix als seus deixebles que ho facin- "el sistema de termes filosòfics" propi dels pensadors àrabs i aixà repercutirà molt directament en la llengua catalana que usarà.

Un darrer punt de referència que ens cal indicar per comprendre bé el significat de Ramon Llull en la història de la llengua catalana, és el que ve marcat per la presència del provençal. De fet, quan es parla de les fonts de l'obra lul·liana i de les influències culturals que pesen en la seva formació, ningú no es descuida d'indicar el món que li fou familiar en la seva joventut: el dels trobadors, joglars i cavallers. En el Libre de Contemplació trobem repetides al·lusions a aquesta etapa de la seva vida. Amb aquell patetisme líricament exagerat, que ha fet pensar en les Confessions de sant Agustí i "que és el millor que mai s'hagi escrit en la nostra llengua". Llull refà, amb plors i llàgrimes, "l'etapa cortesana de la (seva) vida, senescal de l'Infant (Jaume II de Mallorca), casat i amb família, però al mateix temps donat a amors irregulars i a la poesia trobadoresca". Martí de Riquer ens ha donat una breu antologia de textos, en aquest sentit, que són prou reveladors. El tema de la vida cortesana apareix sovint tot al llarg de l'obra de Llull que l'havia freqüentada i la coneixia prou bé. Certament que ara en parla per blasmar-la o presentar-nos-la d'una manera ideal, senyalant a cavallers i joglars unes funcions ben precises

en la cristiandat utòpica que ells imagina i vol construir. Ramon Llull, trobador profà lliurat a l'amor cortès, ens és testimoni en la Vida coetània, quan ens explica la seva conclusió:

Estant ell senescal e majordom del superil lustre
senyor rei de les Mallorques, com fos en la pleni-
tud de la sua joventut e es fos donat en l'art de
trobar e compondre cançons e dictats de les follies
d'aquest món, estant una nit dins la sua cambra
sobre lo bancal del seu llit, imaginant
e pensant una vana cançó, e aquella escrivint en
vulgar, per una sua enamorada, la qual lavor d'amor
vil e fada amada; com, doncs, tingués tot el seu
enteniment encès e ocupat en dictar aquella vana
cançó, remirant a la part dreta veé nostre senyor
Deu Jesucrist penjant en creu, molt dolorat e apas-
sionat. Lo qual vist, hac gran temor en si mateix,
e, leixant totes aquelles coses que tenia entre
mans, anà's metre en lo lit, e va's colgar.
E lo sendemà de matí levant-se, no curant de la
visió que la nit passada havia haüda tornà a dic-
tar aquella vana e folla cançó que començada havia,
e com altre vegada aquella hora e en aquell lloc
mateix torn às a escriure e dictar aquella mateixa
cançó altre vegada nostre Senyor li aparec en
creu en aquella forma mateixa de la qual visió ell
molt pus espantat que no de la primera, leixades
totes coses, anà's metre en lo lit. Jatsia per això
aquella folla voluntat ell no leixà, ans bé, après
pocs jorns, tornant ell en acabar aquella cançó e
no curant d'aquelles visions meravelloses fins que
terçament, quarta e quinta li aparec.

Per les quals aparicions així sovinejades ell molt

espaventat cogità què volien dir aquelles visions tan sovinejades. e l'estímul de la cosnciència li dictava que nostre Senyor Jesucrist no volia altra cosa, sinó que leixant tot lo món totalment se donàs a la sua servitud... E com ja per aquest propòsit e deliberació fos enflamat e encès en l'amor del Crucifix cogità quin acte, quin servei poria ell fer que fos acceptable e placent a l'apassionat. E, pensant en cò, occorec-li lo dit de l'evangelí qui diu que major caritat ne amor nengun no p ot haver envers l'altre que posar la vida per aquell e, per tant lo dit reverend mestre, ell ja tot encès en ardor d'amor vers la creu deliberà que major, ne pus placent acte no podia fer que tornar los infels e incrèduls a la veritat de la santa fe catòlica convertint al seu culte e servei els sarraïns que amb llur multitud envolten pertot arreu els cristians, e per allò posar la persona en perill de mort. (21)

Encara que no ens hi podem estendre, no podem tampoc passar per alt un aspecte del món medieval que cal tenir molt present si es vol comprendre la personalitat de Ramon Llull. Ens referim a aquell arrauxat i profund moviment de reforma espiritual que com mogué l'Europa del seu temps i que troba la seva màxima personificació en Francesc d'Assís. L'impacte que produí en pocs anys la figura, ben aviat mítica, del Poverello fou extraordinari i originà l'aparició de diversos grups d'"espirituals" -estrafolaris i visionaris els uns generosos i exigents uns altres, apassionats tots- que influïren profundament en la vida del seu temps. No costa gens descobrir en Llull, i sobretot en la Vida coetània, una voluntat de paral·lelisme amb sant Francesc. I no n'és oas absent el perfil, tan ben dibuixat en múltiples textos lul·lians, del cavaller cristià i

del joglar de Déu amb què es tradueix, a la manera divina, el món cortesà que ell havia freqüentat i conegut.

Aquesta freqüentació i coneixement del món cultural trobadoresc es nota "en molts temes i trets estilístics on llocs comuns de la lírica provençal reapareixen traslladats a l'estil diví." Pel que fa concretament a la llengua també aquí hem de situar a Llull en un lloc d'excepció. La seva prosa se'ns presenta pràcticament exempta de provençalismes. Certament que abunden més en les obres rimades, però, amb tot cal insistir en el fet que, fins en aquest cas, el grau de provençalització és menor que el que podem descobrir en poetes catalans posteriors. Ramon d'Alós Moner ha observat que tot i els provençalismes "la seva llengua poètica és essencialment catalana i ell és en aquest sentit més català que cap dels seus contemporanis i que la major part dels poetes nostrats dels segles XIV i XV.

Martí de Riquer, especialista en aquests temes, s'ha plantejat la qüestió de la provençalització de les obres rimades de Llull en uns termes molt aguts. Mostra com no es poden aplicar sense més ni més els mateixos criteris que fem servir per explicar-nos que els poetes catalans profans escriguin en provençal. "Qui... creà d'una peça el català literari en prosa i tenia una personalitat tan forta com la de Ramon Llull, era totalment capaç de fer el mateix amb el català literari en vers. I a qui en la poesia no cercava el lluïment personal ni l'exhibició d'un art profà, que tantes de vegades blasma, sinó l'eficaç transmissió d'uns ensenyaments i d'uns anhels, poc havia d'interessar-li restar fidel a uns models i procediments als quals s'atingué, sens dubte en la seva joventut com a poeta amorós."

Addueix dues raons que, d'alguna manera, explicarien la provençalització dels versos de Ramon Llull. Per una banda, així podia arribar a més gent puix el provençal, com a llengua poètica, havia assolit una àmplia difusió "no tan sols al migdia de les Gàl·lies sinó també a Catalunya al nord d'Itàlia i a Sicília. Per l'altre cantó "al tenir en compte que els reis de Mallorca tenien vassalls

de dues llengües: el català, parlat per balears i rossellonesos, i el llenguadocià, parlat a la baronia de Montpeller i al vescomtat, més septentrional, de Carlat. Sospito que el llenguadocià devia fruir d'una certa vitalitat a la cort dels reis de Mallorca, tan sovint fixada a Montpeller, ciutat on Llull residí moltes de vegades i escriví bon nombre dels seus llibres... Així, doncs, l'absurditat que hom pot imaginar als versos aprovençalats d'un vigatà, com Andreu Febrer o d'un valencià com Jordi de sant Jordi, deixa d'ésser-ho en la ploma d'un mallorquí com Ramon Llull". (22)

Generalment la referència a la condició de trobador provençal del Llull jovençà se sol acabar fent notar els provençalismes de les seves obres en vers. Segons la nostra opinió, en canvi, aquí caldria cercar, juntament amb el que hem dit anteriorment sobre el seu ideal de vida, una de les raons de més pes per comprendre per què escriu en català i en un català de tanta força i riquesa expressiva. Es precisament la força i perduració d'aquest món cultural, en el qual visqué immers els primers trenta anys de la seva vida, allò que explica la "singularitat del primer gran pensador medieval en llengua vernacla". Quan Llull entrarà en el món de la cultura eclesiàstica -on sempre serà força un foraster-, ja no serà possible que aquesta engoleixi tot el que la formació anterior -profana, retòrica lingüísticament catalana- li hauria proporcionat. En ell, l'escolàstica i el llatí seran sempre uns vestits sobreposats que no reeixiran mai a dissimular la seva autèntica personalitat.

4.- RAMON LLULL I LA LLENGUA

S'ha dit i repetit moltes vegades que en Llull la intenció missionera és tan absorbent i primordial que no podem anar a cercar res més en la seva obra, fins al punt que, segons sembla, l'alta qualitat lingüística i literària que tots hi descobrim seria com una bella i gratuïta casualitat. O, si voleu, un miracle. Però per poc que s'estudiï el tema ja s'adverteix com en Llull hi ha una clara consciència d'opció idiomàtica i de voluntat d'estil. Ha estat retret diverses vegades un fragment del pròleg de l'Art amativa que és ben aclaridor:

Aquesta amància és molt alta, e dels pus alts e generals començaments que podem la compilam. E cor havem fretura de vocables qui no són en vulgar, cové-nos usar d'alcuns vocables qui són en latí, e encara d'alcunes paraules estranyes qui no en ús en vulgar ni en latí, sens les quals no podríem pujar esta amància a tan alt grau de bondat com cové, ne al propòsit que desirem no poríem venir ni la entitat o realitat de les coses qui són no poríem predicar ni revelar a esser amades e conegudes.

La entencio per què nós esta amància posam en vulgar, és per ço que los hòmens qui no saben latí pusquen haver art e doctrina com sàpien ligar lur volentat a amarab bona amor, en encara, com sàpien haver sciència a conèixer veritat; e encara, per ço la posam en vulgar, que'ls hòmens qui saben latí haben doctrina emanera com de les paraules latines sàpien devallar a parlar bellament en vulgar, usant de vocables d'esta art, car molt hòmens són qui de la sciència en latí no saben transportar en vulgar per defalliment de vocables, los quals per esta art haver poran.(23)

"lull que coneixia la gramàtica llatina poua d'aquí la "sòlida arquitectura sintàctica" en què està bastit el seu llenguatge. Si, a més tenim en compte la seva condició de trobador amb tot el que significa de disciplina i habilitat retòriques, no creiem pas que el tòpic de l'espontaneïtat genial pugui ser acceptat tan acríticament.

Qui vol parlar bellament e rectoricalment e endreçadament. sàpia haver art e manera per la qual sàpia formar e dir sàviament e ordonada ses paraules; car enaixí com lo joglar ha art e manera en fer lo so en la samfonia o en la caramella, enaixí cové que hom haja art e manera a dir paraules ordonades e rectoricades. (24)

Encara que sigui sumàriament, voldríem ara fer veure com lull havia reflexionat llargament sobre les paraules ordonades e rectoricades i com la seva obra respon a una clara voluntat d'estil i a una intencionada aplicació de les normes de l'art retòrica.

Diguem d'entrada alguna cosa sobre la importància que dóna a aquest punt en l'educació dels infants tal com es pot veure en el Doctrina Pueril. Ja el pròleg d'aquest llibre ens sorprèn amb una recomanació que segons sembla, apareix per primera vegada en la història de la pedagogia: fassa hom confegir en vulgar a son fill, al començament de açò que apedrà, per tal que entena ço que configerà, i només més tard amb el mateix llibre convenientment traduït, el nen estudiarà llatí. Així no repeteix en el capítol LXXIII:

Fill si vols aprendre gramàtica tres coses te convenen a saber: construcció, e declinació e vocables. On aquestes tres coses aprín en aquest libre lo qual sia trasladat en latí, cor per ço con lo salbs en romans, sabràs ans fer la construcció en aquest libre que en l'autre; e cor aquest libre tracte de moltes coses diver-

ses, apendràs molts vocables a declinar e a
saber. (25)

Però a Llull no li interessa simplement la gramàtica, que és dretament parlar e scriure, sinó que vol arribar eficaçment a la gent i aconseguir que les seves paraules siguin escoltades. I per això es necessita fer recurs a la retòrica que

és parlar belament e ordenade, per la qual són
agradablement oydes paraules, e per la qual hom
és axoyt moltes de vegades. Retòrica mostra com
hom deya parlar en quals paraules deya dir
primeres, ne quals en la fi e en lo mig; e
per retòrica les paraules qui són longues sem-
blen breus. Si tu fill vols parlar per retò-
rica dóna bels eximplis de beles coses al co-
mençament de tes paraules; e la mellor matèria
de tes paraules sia a la fi, per so que leix
atalentament d'oir en lo coratge d'aquell qui
t'oýran. (26)

Ja tindrem ocasió de comprovar més endavant com aplica el mateix Llull en la seva obra aquestes normes de la retòrica. El que ara volem simplement subratllar és que el problema de la llengua constitueix per a ell una qüestió que resol no pas per la via d'una suposada espontaneïtat genial sinó després d'una reflexió llarga i ben precisa. La seva opció de tractar en català els temes tradicionalment reservats al llatí, per no recloure la seva obra en el camp exclusiu dels clergues l'obliga a un treball de creació que presenta unes dificultats de les quals és ben conscient.

Cada ciència ha mester los vocables per los
quals mills sia manifestada; e car a aquesta
ciència demostrativa sien mester vocables es-
curs e que los hòmens lecs no han en ús, e
car nós façam aquest libre als hòmens lecs.

per açò breument e ab plans vocables parlarem
d'esta ciència. E confiant en la gràcia d'a-
quell qui és compliment de tots béns havem
esperança que per esta manera mateixa allon-
guem lo libre ab pus apropiats vocables als
hòmens letrats amadors de la ciència especu-
lativa. Injúria seria feta a aquesta ciència
e a aquesta art. si no era demostrada ab los
vocables que li convenen, e no era significada
ab les subtils raons per les quals mills és
demostrable. (27)

Ordí Rubió ha estudiat la "Rethorica nova" de Llull i ens n'ha fet veure l'originalitat en relació amb altres textos contemporanis i ens ha mostrat l'evolució de les idees lul·lianes sobre aquest punt. Ja en el primicer Libre de Contemplació hi trobem les bases teòriques de la seva preceptiva que deixant de banda "els tòpics purament formals i empírics de l'art dictatòria del seu temps. planteja la teoria de la bellesa de l'ordre i la jerarquia de les paraules basada en llur significació:

... aitant com lo sol és pus bell e major
e pus resplendent que la luna, e la luna pus
que les esteles, d'aitant pus volenters s'es-
forç a parlar e a fer comparacions del sol que
de la luna e de la luna que de les esteles car
aitant com homparla de les coses qui són pus
belles e majors e pus vertuoses. d'aitant són
les paraules pus belles e mills agradables a
oir e a ésser enteses.

Aquest és el principi que aplica a tots els ordres de coses.

...enaixí com los ulls han major plaer de veer
les

belles figures e les belles colors, que les leges
figures e les leges colors, enaixí lesorelles han
major plaer d'oir les paraules qui pus bells e me-
llors vegetables nomenes... Per això és més bell
com nomena flor que escorxa, e com nomena blancor
que negror, e com nomena verdor que secor, e com
nomena douçor que amargor, e com nomena rosa o líri
o poma que no fa com nomena garrova o romequera, e
així dels altres vegetables...

hom parla de Vós, que no fa en nulla altra cosa de
què homparle... Com hom vos adora e.us reclama,
e.us prega, e.us fa gràcies e mercès, e.us loa
e.us beneeix, adoncs parla hom los pus bells dic-
tats e les pus belles paraules que hom pusca par-
lar e dir.

Qui vol parlar bellament ni agradable, parle
dels àngels, car aitant com les coses entel lec-
tuals són mellors que les sensuals, d'aitant hom
pot dir pus bells vocables dels àngels e de les
ànimes que no fa de les coses sensuals... e pus
bell vocable és sent Gabriel e sent Miquel, que de-
moni ni que ànima viciosa, enculpada, pecadora,
injuriosa, ergullosa...

... tot lo pus bell vocable que hom pusca nomenar,
és nomenar Jesucrist... Enaprés, Sènyer, tot lo me-
llor e l pus bell vocable que hom pusca nomenar
és nostra dona sancata Maria, Verge gloriosa...
car aitant com los sants de glòria són majors e
mellors en glòria que nós no som en est món, ai-
tant fa ells pus bell nomenar que no fa les coses
qui són en est món...

...Pus bell fa anomenar apostoli que cardenal, e
cardenal que bisbe, e bisbe e religiós que cler-
gue, e pus bell nomenar fa burgès que pagès,

e cavaller que burgès, e comte que cavaller, e
príncep que comte, e rei que príncep, e emperador
que rei, e pus bell nomenar fa bé que mal, e
hom just que pecador, e sanitat que malautia, e
leial que fals, e pau que guerra, e així d'altres
coses semblants a aquestes.

... enaixí com los uns hòmens fa pus bell nomenar
que ls altres, enaixí en les bèsties e en les aux
pus bell nomenar hi fa les unes coses que les al-
tres, així com auster e esparver, e cavall e leó
e anós, e salmó, que fa pus bell nomenar que gall
ni voltor, ni ca, ni ase, ni rajada, ni polp...

... enaixí com los vegetables segons temps formen
e afiguren pus bells e de major saó los lurs fruits
en un temps que en altre enaixí la B pus bellament
se mou a parlar en temps que en autre; e enaixí
com les bèsties e les aus son pus grasses e de mellor
sao en un temps que en altre enaixí paraules son
pus agradables a dir e a escoltar en un temps
que en altre...

... les paraules són pus belles e pus agradables
a oir en un loc que en altre; car enaixí com lo
remebrament és ennobleït en la noblea de la cosa
que remembra, enaixí les paraules son ennobleïdes
per la bonea del loc on se dien...

Aitant com ocasió s'acosta més a ésser que ventu-
ra aitant paraules que sien dites ocasionadament
són pus belles que paraules qui sien dites a
aventura... e aitant com lo nombre és pus bell
e major e los térmens majors són denant los menors
d'aitant paraules son pus belles com parlen de
major nombre e de majors comparacions e de majors
novelletats e estranyetats.

... car l'ànima racional no's pot sadollar en

de l'ús de faules i apòlegs, insisteix en un extrem que és un lloc comú de totes les arts medievals de predicació. La cinquena, que les paraules siguin adornades convenientment. Parla de quatre ornaments verbals: dignitats, colors, gestos i vestits. La sisena, que en les paraules es facin bones conjuncions i distincions. La setena i darrera, que es proposin bells i ordenats proverbis.

La SCIENTIA constitueix la tercera part del tractat. Ramon Llull aplica a la retòrica, en primer lloc els divuit principis de la seva Art: bondat, magnitud, duració, poder, sabiduria, voluntat, virtut, veritat, glòria, diferència, concordància, contrarietat, principi, mitjà, fi, majoritat, igualtat i minoritat. Després hi aplica també nou de les deu distincions de la seva lògica: "quid est, ex quo, quare, quantum, sit, quale est, in quo tempore est, ubi est, quomodo est, in quo est".

La quarta part, com hem dit, tracta de la CARITAS perquè "ille qui loquitur in caritate, per ipsam caritatem ipsa verba pulcrificat". Desenrotlla aquesta última part mitjançant un enfilall de deu proverbis cada un dels qual il·lustra amb un exemple.

No ignorem que amb aquest resum tan condensat és difícil de fer-se càrrec del pensament retòric de Llull. Amb tot, el creiem suficient per deixar ben clar que en ell l'estil és el resultat d'una opció ben meditada i conscient, amb unes característiques originals enfront dels tractats contemporanis. El doctor Rubió, a qui hem seguit fidelment en tot aquest apartat, acaba la seva exposició amb unes paraules que també poden cloure molt bé la nostra exposició: "Amb raó podem dir que Ramon Llull té estil i crea la seva forma literària. I això, per a glòria seva, és tota una altra cosa que ésser un imitador de fórmules per nobles i prestigioses que siguin; és a dir, que ésser un "retòric".

6.5.- LA LLENGUA DE RAMON LLULL

Hem arribat així després de tantes digressions, al punt que ens interessa més directament: l'estudi de la llengua catalana en l'obra de Ramon Llull.

No és pas senzill ni fàcil de treballar en aquest camp. Hi ha d'entrada, un problema que no podem deixar de banda i que haurem de tenir molt present sempre que ens mourem en aquest estadi medieval de la història de la llengua literària. En els estudis sobre la llengua cal basar-se sempre en edicions de textos fetes amb el màxim de rigor filològic i, per desgràcia, no en posseïm pas gaires. (30) Pel que fa concretament a Llull hem de treballar generalment sobre edicions del segle XIV, força allunyades de l'original i que en tot cas, reflecteixen més les característiques de la llengua dels copistes que no pas les de la llengua del mateix Llull. Per això hauríem de tenir sempre ben present aquella advertència de Jordi Rubió: Davant de cada text lul·lià ens hem de demanar per tant a quin grau pertany la transmissió i no hem d'acceptar a cegues com lul·lianes l'ortografia, la flexió verbal i la forma de certs mots que en molts casos presenten els manuscrits" (31) Cal, doncs, moure'ns amb molta prudència sobretot en els camps de la fonètica i de la morfologia fins al punt que tota hipòtesi s'ha de presentar amb moltes reserves. (32)

Aquesta dificultat inherent, com hem dit, a la majoria de textos medievals es veu agreujada en el cas de Llull per les peculiars característiques de redacció i transmissió de les seves obres.

"Com escrivia Ramon Llull? Com eren divulgats els seus llibres?

L'autor visqués a l'estranger la major part dels anys posteriors al de 1276, data que marca quan Ramon Llull, lliure de lligams familiars es lliurà tot a la seva obra. Això tingué influència en la seva transmissió. A les ciutats on feia estada, o per on passava, devia deixar textos potser no sempre ben acabats de la seva producció en mans d'amics i deixebles. Ell no era pas home per a esperar

que se n'haguessin tret bones còpies i és possible que cada ciutat on va datar la conclusió d'un llibre, n'esdevingués un centre de difusió. També ho és que la transmissió arrenqui de diferents estats de redacció o correcció d'una mateixa obra quan son autor la donava a conèixer en les estacions dels seus viatges que sempre feia acompanyat de llibres."(33)

Això fa, per exemple que d'alguns textos es pugui parlar de dues famílies de transmissió en català com és el cas del Libre de Contemplació.(34)

A propòsit d'aquest llibre, precisament, no podem deixar de referir-nos a un problema concret que tothom toca d'esquitrilles i que ningú no s'ha atrevit a envestir sense embuts. A Milà es conserva un manuscrit del Libre de Contemplació copiat de l'original a Mallorca l'any 1280 i que probablement el mateix Llull tingué a les mans. Doncs bé aquest text que és el més reulat dels que posseïm és, segons sembla, el que presenta una llengua més aprofitada amb relació als còdexs posteriors. Què significa aquest fet? Es reflectiria aquí la llengua en què Llull escrivia els primers temps de la seva producció? Hi hauria hagut una progressiva presa de consciència lingüística amb una superació del llast provençalitzant? No en sabem res perquè encara és per estudiar un manuscrit de tan gran autoritat.(35)

Per complicar encara més la qüestió hi ha tot el difícil entrellat de relacions entre les redaccions en llatí i en català. Com ja hem dit hi ha obres de Llull que ens han pervingut en llatí o en català i d'altres que ens han arribat en les dues versions. Ja advertíem també com Llull es valia genralment "d'ajundants i deixebles, com el franciscà fra Sinó de Puigcerdà" per traduir les obres catalanes a la llengua sàvia que li obria els camins d'una més àmplia difusió i li permetia l'accés a les Universitats, al Concili, i a la cort pontifícia. Per això no ens permet pas establir, per principi, el primat genealògic dels textos catalans fins al punt

de considerar sempre els llatins "com simples versions de menor autoritat en la història de cada llibre. Si tenim en compte certs manuscrits conservats d'obres llatines de Ramon Llull, m'inclinaria a pensar que de bastants tractats lul·lians dels que coneixem versions en ambdues llengües, tanta autoritat té el text llatí com el català.(36)

Amb totes les reserves del cas, doncs, parlarem de la llengua catalana en l'obra de Ramon Llull. Però per tot el que hem escrit ja es comprendrà que deixem de banda les referències a la fonètica i a la morfologia que l'estat actual de les edicions dels textos lul·lians a què tenim accés no ens permetria de qualificar com a típiques de la llengua de Ramon Llull. Ens aturarem, en canvi, en l'estudi de la sintaxi i del lèxic "que han conservat millor la puresa de l'original".

6.5.1. La sintaxi

S'ha convertit ja en un lloc comú senyalar la maduresa expressiva de la prosa lul·liana enfront de l'"agut primitivisme" dels altres textos contemporanis. S'ha parlat d'una "llengua perfecta de construcció on la sintaxi té la plenitud més rotunda i l'encadenament lògic més acabat" i de "la sòlida arquitectura sintàctica amb què està bastit el llenguatge lul·lià".(37)

En aquest sentit tothom ha indicat una certa duplicitat que no és pas difícil de descobrir: per una banda es noten procediments d'expressió que traeixen un calc de les ben trabades construccions llatines, i per l'altra apareixen unes formes que reflecteixen la viva i apassionada espontaneïtat del llenguatge popular. Badia i Margarit atribueix aquesta duplicitat de recursos a "la qualitat de filòsof o talent especulatiu" de Llull, d'on es deriva "la facilitat amb què governa l'estructura de la frase"; i a "les seves escapades depressives". En aquestes darreres circumstàncies és quan "la dicció flueix pura i senzilla, fugint, fins en l'expressió de conceptes abstractes, de la terminologia erudita i llatinitzant de les escoles per adoptar absolutament el llenguatge espontani de la passió".(38)

Aquesta mateixa dualitat d'estil l'ha retreta Mario Ruffini en la seva comparació entre el Dante i Llull que tampoc "no renega l'herència espiritual que li ve d'haver après a escriure en llatí, encara que només sigui escolàsticament, ni l'elegància que li permet l'ús dels cultis més estilístico-sintàctics aplicats al vulgar. Si, com el Dante, s'hi va deixar anar massa, això dependué del fet que fou sempre conscient d'escriure per aquella part del poble que tenia una certa cultura i un cert amor a les lletres en la forma més planera i més d'acord amb la consciència lingüística popular, que li permetia la seva intuïció d'artista i d'escriptor de coses doctes. Però com el Dante, no defugí l'ús de les formes populars de la parahipotaxi i elevà a forma d'art la sintaxi romànica."(39)

No estranyarà doncs a ningú que nosaltres després del que acabem de dir prestem atenció per separat a aquells elements que caracteritzen la sintaxi llatinitzant i la sintaxi popular que descobrim en l'obra del polígraf mallorquí.(40)

A. Elements sintàctics cultes

Pel que fa als procediments estilístico-sintàctics que hem anomenat llatinitzants volem fer encara una observació. Generalment són atribuïts als coneixements que Llull devia tenir de la gramàtica llatina i al seu talent especulatiu. Sens dubte que les coses van per aquí, però nosaltres voldríem insistir encara en la importància d'un altre factor que només se sol esmentar de passada o no se'n fa ni esment. Ens referim a la seva condició de trobador que s'havia familiaritzat amb molts recursos retòrics que els tractats poètics ensenyaven i havien classificat.(41)

Per això potser per comptes de sintaxi llatinitzant s'hauria d'haver parlat de sintaxi culta. Tot amb tot, el que hauria de quedar ben clar es que els models que segueix Llull en aquests casos no són pas trets dels clàssics de la llatinitat sinó dels manuals de gramàtica i poètica del seu temps.

Encara que sigui d'una forma sumària i esquemàtica espigolarem alguns dels elements més significatius d'aquest tipus que hom pot

trobar en l'obra lul liana.

/1/ Indiquen primer "aquells casos que ens denunciïn un calc fidel de construccions llatines, que no tenen naturalesa en català si no és com a tret ja admès de llatanisme estricte".

a) Construcció d'alguns verbs amb dos acusatius: havia dos fills, e a l'un el féu ensenyar gramàtica

b) Us de datius típicament llatins: la misericòrdia de Déu no li podia perdonar, ne perdonar no li devia: cridava a samare que li vengués ajudar.

c) La preposició a emprada en el sentit llatí corresponent a A o AB: e.ls lunyen a vicis; No us lexetes vençre als senys corporals.

d) Calc de la construcció de CUM amb subjuntiu: con yo sia pobre peccador.(42)

/2/ Ja hem dit abans que les llengües romàniques no recuperen el mode subjuntiu fins que arribades a un cert grau de maduresa superen el balbuceig de la i l'expressió s'organitza en més amplis períodes on juga un paper preponderant la subordinació. Llull adopta sistemàticament seguint les normes de la gramàtica llatina el "subjuntiu de subordinació", malgrat que l'oració subordinada expressi una realitat objectiva:

E saben que ssots forma de pa sia vera carn e vera sanch del cors de Jesu Christ. Advertiu també, per exemple, l'us del subjuntiu en les condicionals que no expressen un fet present i real: si dis creció hagués, no jugara ab aquella ploma.

Com també hem dit, en la recuperació, per part de les llengües romàniques, de la subordinació gramatical l'etapa més elaborada és la concessió. La laboriosa gènesi expressiva que suposa n'ha fet un cas altament exemplar de l'evolució de la sintaxi romànica, i en Llull hi trobem mostres d'un estadi força avançat d'aquesta evolució corresponent a un alt grau de maduresa idiomàtica.(43)

/3/ Entre els trets més característics de la sintaxi llatinit-

zant i culta lul·liana s'ha indicat també l'abundor d'oracions de relatiu. "No és rar de trobar en una sola oració composta, tres i quatre oracions de relatiu": e desijà haver fills, los quals fossen servets de Déu a qui ell pogués deixar los béns temporals que tenia.

Remarquem encara que "com ocorre en llatí i també per influència del llatí en les llengües romàniques" Llull emprà les oracions de relatiu amb el valor sobretot de les finals. (44) (Notem, de passada que aquest calco de la llengua llatina constitueix un arcaisme llatinitzant que ens testimonia un dels primers passos de la recuperació del subjuntiu. (45): anà a un çabater que li calçàs unes çabates.

/4/ No podem pas indicar, sense més ni més tots els casos on registrem en la frase una col·locació dels mots marcada per la inversió simple i moderada de l'ordre lògic responen o a un gust per la rima o, en tot cas, pertanyen al fons comú de les llengües romàniques i "per tant, són també peculiars del català antic, i no indiquen en Llull res més que la correspondència del seu estil amb el de la llengua vulgar habitual en què s'havia format". Amb tot, si que hi ha uns exemples "indicatius d'una precisa voluntat d'ús de formes d'hipèrbaton amb evident contrast amb l'ús normal de la llengua nadiua, per ajustar-se a l'estil del llatí dels escriptors del seu temps, els Escolàstics". (46)

Potser per aquí i en alguns altres dels exemples que adduirem es pot començar a respondre aquell interrogant que obria Jordi Rubió: "Quina relació tenia no sols la llengua sinó la sintaxi lul·liana amb el llatí?"

/5/ Examinem ara alguns casos d'aplicació dels recursos (47) sintàctics més típics de l'artifici retòric que registrem fins i tot en obres d'intenció didàctica. Amb tot -no fos cas que aquesta llista pogués enganyar algú- cal insistir en la diferència que separa la retòrica lul·liana de l'art dictatorial de l'Edat Mitjana: "Aquesta posava la seva gràcia, i cercava l'èlegància prescrivint

un ordre per als mots d'acord amb llur accentuació segons les normes fixes del cursus....Ramon Llull no ensenya pas a combinar paraules segons un ritme que afalagui l'oïda i purament acústic, sinó segons una llei d'ordre ideològic que parli a la intel·ligència. No el preocupa l'harmonia dels sons sinó de les idees."(48)

a) CONSTRUCCIONS PARAL·LELES. No podem pas examinar tots els casos que "cobreixen una vasta gamma del camp sintàctic", tot i que Llull sempre es deixa portar per una certa moderació en l'ús dels preciosismes estilístics. Hem classificat els exemples segons la forma de les frases simètriques:

Paral·lelisme d'oracions coordinades: Senyor qui en se Cort, e en se Conseyll, en se Taule fa honor a Cavayler, fa honor a si mateix en le Batayle; e Senyor qui de savi Cavayler fa Missatge, comane sa honor a noblese de coratge; e Senyor qui multiplique honor en Cavayler que sie son servidor, multiplique sa honor mateix; e Senyor qui ajude e manté Cavayler, ordena son Ofici e enforteix se Senyorie; e Senyor qui és privat ab Cavayler ha amistat ab Cavaylerie." Segons lo gran goig de Nostra Dona covench ésser gran l'onrament que Déus féu a nostra Dona; e segons lo gran profit que ll'umà linatge hac en la concepció del Fill de Déu covench ésser gran lo goig.

Paral·lelisme d'oracions de relatiu: on Cavayler qui no hage uyls, ab que vege los despoderats, ni ha cor ab que pens lurs necessitats, no és ver Cavayler.

Paral·lelisme d'oracions subordinades. Aquí els casos es poden multiplicar i exemplificar amb modals finals causals etc. Nosaltres hem triat uns exemples amb oracions condicionals: ^{Raó} demostra que null home irat no fassa ne dega fer nulla cosa; cor si ço que fa és mal, si irat no era no faria tant de mal; e si so que fa és bé, si irat no era mils ho faria que no fa.; ... e si Clergue en tot quant fa és contre le Preladie, si ha en si simonie, Scuder en tot quant fa és contre l'Orde de Cavaylerie, si a false intenció ha l'Ofici de Cavaylerie.(49)

b) Aquest darrer exemple que hem retret ens porta de la mà a un altre tema que s'ha mostrat com un recurs típic de la prosa lul·liana: ens referim a la PROSA RIMADA. (50) Són ben abundants les mostres que podem recollir en aquest sentit.

c) OPOSICIÓ DE CONTRARIS. Es un recurs ben conegut dels trobadors provençals amb el qual aconseguien preciosistes jocs d'estil. Segons sembla encara que dels llibres examinats no seria lícit de treure'n conseqüències massa generals. Llull l'empra amb una certa discreció. Accídie és vici per lo qual hom és aymador de mal e desaymador de bé. ... Ama fill totz aquels que Déu ama. e ama tots aquels qui amen Déu e desama tot ço qui és desamat per Déu e per aquels qui amen Déu. (51)

d) AMPLIFICACIÓ. En canvi, trobem múltiples exemples d'amplificació sobretot en la seva forma més simple, la "f r e q u e n t a t i o" o e n u m e r a c i ó. Vegem-ne alguns casos referits als substantius als affectius i als verbs.

S u b s t a n t i u s: ... les armes ab que luxúrie combat fortitudo són: jovent beyles faysons, molt menjar e beure, ornats vestiments, avinentese, falsetat trayció, injúrie, menispreament de Déu e de Paradís, e poch tembre infernals penes... Els exemples es podrien multiplicar i fins i tot hi ha alguna sèrie que ha esdevingut tòpica en l'obra de Llull: En est món tot lo veig ple de fam e de set, de cald e de fred, e tot lo veig ple de deffalliments e tot lo veig ple de malalties e d'ignoràncies... (En tots els exemples que es troben en obres diverses de Llull "la sèrie és sempre iniciada amb els quatre monosíl·labs fam set cald, fret... els quals formen dos parells contraris (fam'set, cald'fret), i a més a més rimen (set/fret). (52)

A d j e c t i u s : Amb relació als substantius és d'un ús més discret i menys ric. Presentem un sol exemple que il·lustra molt diversament aquest recurs de què ens ocupem: Los hòmens richs qui no

fan fer a son fill o a ssa filla alguna cosa e nodrenxen-los a ociositat. aquels no fan per què lurs fills sàpien membrar. ne entendre ne voler; cor ociositat e oblidar e ignorar e no voler se convenen. e per acò. fill. esdevenen los fills dels richs hòmens mal nodrits. e són peresosos. flacs. niscis e inichs, e malament ço que lus deixa. cor no han ànima ab què ho sàpien guardar ne defendre als hòmens certs, falsos. traydors. enganadors.

V e r b s: En el fragment que acabem de citar ja hi tenim un exemple d'enumeració d'infiniutius. També aquí s'ha trobat una sèrie característica que surt a diverses obres de Llull amb lleugeres variacions: honrar e servir e amar nostre senyor Déu. Cavayler deu córrer cavayl bé ornat. tansar a taulat anar ab armes. torneys. fer taules redones. esgrimir. cassar cers. orses. senglars. leosn e les altres coses semblants a aquestes. (53)

Una altra forma d'amplificació és la que es val de la c o m p a r a c i ó. feta seguint uns recursos sintàctics ja fixos i establerts. En el cas de Llull. que usa molt sovint aquest recurs tan conegut per la tècnica estilística escolàstica. la conjunció que introdueix la comparació és gairebé sempre enaixí. Qui ame Orde de Cavaylerie cove que enaixí com aqueyl qui vol ésser fuster. ha mestre:maestre qui sie fuster. e aqueyl qui vol ésser sabater. cové que haje maestre qui sie sabater; enaixí qui vol ésser Cavayler. cové que haje maestre qui sie Cavayler. A vegades -més aviat poques-enlloc d'enaixí hi trobem la conjunció si: Si a molte carn se ajusten molts vermens. a home avar se ajusta molt hom envejós. (54)

Es ben sabut com Llull troba en les comparacions el gran recurs expressiu del seu geni literari. Per això no hi insistirem. Moltes vegades "fugint dels llocs comuns. es lliura a un treball de vera creació artística". Els exemples que podríem citar són innombrables. Ja que fins ara hem seguit essencialment dos textos. no els anirem a cercar a d'altres obres. Basti. doncs. aquest fragment del cap 99 de Doctrina Pueril on Llull explica als infants què és l'infern.

Amable fill enaxí: con és bona cosa considerar en la glò-
ria de paradís. per ço que hom am Déu, enaxí: és bona cosa
considerar en les penes infernals perço que hom tema Déus
qui les pot donar a qui s vol. On, per acò que tu temes
Déu, vull mostrar que tu degues cogitar en les infernals
penes en diverses maneres.

Cogita, fill, e ymagina una grant multitud de gent qui es-
tiga a la riba de la mar, e considera que la mar sia tota
bulent e plena de foch ardent, e que de la mar isquen los
grans pexes qui meten en la mar adés I home adés altre
On, si aytal cogitació, aesmar pots com grans seran
los crits e les veus e les paors de aquels hòmens qui
no.s poran deffendre a aquels peys, qui seran crachs
infernals als quals no poran fugir.

Com siuràs foch e veuràs bolir la ola de les faves
e dels ciurons, e les unes faves puyaran e ensús e les
altres devalaran a enjús, cogita, fill, que enaxí los
peys de la mar puyaran a ensús e devalaran a enjús, si
l'aygua de la mar era enaxí: bulent com l'ayga de la
ola qui sta sobre lo foch. On, considerar pots qual
dolor serà en aquels hòmens qui seran enaxí: en aygua
bulent com lo pex és en la mar; e bolirà molt pus
forment aquella aygua que la ola de les faves.

Amable fill, com veuràs les rieres e los grans torrens
on passa la ayga e cau per les roques a enjús, conside-
ra com molts són los peccadors e los infeels qui no
cessen cascun dia de caure en la boca del drach infer-
nall. On, pensar pots si tu eres en una alta riba e
que caygesses en una boca de drach plena de foch afla-
mat, e que lo drach agües grans dens e agudes comgran
paor hauries.

¿Veus, fill, en lo gran foch estar los uns tions sobre
los altres, e les unes brases sobre les altres Enaxí

fill, estaran los infernats los uns sobre los altres
tostemps, e lo cors de cascú serà enaxí ple, dintre e
de fora, de foch ardent, con són los grans tions que
veus estar en lo foch.(55)

(Donades les característiques d'aquest llibre no podem transcriure íntegrament tot el capítol que continua aplicant llargament aquest recurs de tanta eficàcia expressiva.)

Així acabem aquesta ràpida mostra dels elements sintàctics de caràcter culte i llatinitzant que descobrim en la prosa catalana de Lluï. Alguns ens indiquen simplement el seu coneixement de la gramàtica llatina; d'altres -la majoria- la seva familiaritat amb els tractats poètics del seu temps que reproduïen per a la llengua vulgar allò que en les escoles s'ensenyava oer a la composició en llatí. Tothom, però, fa notar que no n'és esclau sinó que tots aquests recursos retòrics vénen marcats pel seu "innat sentit artístic, que fou no pas sotmissió als dictats de cap escola sino creació íntima autònoma, personal de categories estilístiques, que ja vivien en l'ús." (56)

B.- ELEMENTS SINTÀCTICS POPULARS

Amb molt d'encert s'ha fet notar com "al costat de la seva frase culta llatinitzant i rebuscada". Ramon Llull "sap expressar formes típiques del llenguatge afectiu i parlat"; i l'interès d'aquest fet en ordre a l'estudi de la història de la llengua"(57)
"Llull fou un fill de seu temps i com a tal lligat amb molts fils a la llengua parlada aleshores, la de l'ús popular que feia servir en el llenguatge de cada dia" i això es reflecteix en els seus textos escrits. Recollim-ne alguns dels exemples més significatius que d'una forma més clara mostren construccions de la modalitat parlada, "que passaven de boca en boca per carrers i places".

/1/ Tenim casos d'anacoluts: Aquell rey per una mantida que dix a l'emperador, li tolch l'emperador son fegne.

"L'expressió de l'impersonal en segona persona, avui tan popular, és susceptible d'ésser exemplificable molt i molt en Ramon Llull"

Noblesa de coratge no le demanes a le boque cor tote hore nodiu veritat; ni no le demanes a honrats vestiments cor sots alcun honrat mateyl sta vil cor e flach, on ha malvestat e infam; ni nobleses de coratge no le demanesa cavayl, cor no.t porà respondre; ni no demanes noble cor a guarniments ni arnès cor dins los gransguarniments pot ésser volpey cor e malvat. On si vols trobar nobilitat de coratge...

També, "abandonant el llatínisme sintactic, empre la solució popular més genuïna de la llengua catalana" en les condicionals: l'imperfet d'indicatiu per comptes del corresponent de subjuntiu: si no era virtut, enfre massa e poch no hauria mijà.

Un cas que ens "acosta molt a la modalitat parlada de la llengua" és el que registrem en Llull i "en la sintaxi romànica dels primers temps: la repetició d'un que enunciatiu o completiu després d'una oració d'incís: jo us prec que los peccadors quiamen la vostra misericòrdia, que ls perdonets."(58)

2/ Fenòmens de parahipotaxi. Mario Ruffini, a partir d'estudis anteriors, que amplia notablement, ha estudiat aquest element popular de l'estil de Llull(59).

Amb el nom de parahipotaxi designem aquella construcció sintàctica que consisteix en "la coordinació d'una frase principal a una subordinada precedent, mitjançant un adverbí o una conjunció; coordinació supèrflua gramaticalment que es troba sobretot en la llengua parlada".

a) Exemples d'oració principal represa amb adonchs, precedida d'una subordinada temporal introduïda amb con: Con lo Cavayler és temptat per avarície a enclinar son noble coratge a alcune malvestat, desleyaltat, traïció, adonchs deu recórrer a fortitudo.

Con los tres reys viren nostra dona santa Maria... adonchs devalaren de lurs cavalls.

b) Exemple d'oració principal represa amb per açò, precedida d'una subordinada causal introduïda amb cor: Cor la tua ànima ha poder de voler fer mal, per açò tu e tot altre home...pot elegir dampnació.

E cor cavayl es la pus noble bèstie e la pus convinent a servir per aysò de totes les bèsties hom eleec cavayl.

c) Exemples d'oració causal introduïda amb con: On, con açò sia enaxí, donchs ineesmable és lo goig de nostra Dona.

On, con açò sia enaxí donchs per açò Cavayler deu seguir rehó e discreció.

d) Exemples d'oració principal represa amb donchs, adonchs, precedida d'una subordinada condicional introduïda amb si: Si no ames perdonar, donchs tu desames les coses majors...

Si Scuder ab vil coratge vol ésser Cavayler, donchs vol destruir l'Orde que demana...

Sobre aquest punt clourem la nostra mostra amb les mateixes paraules que el Ruffini clou la seva: "Noteu que en la parahipotaxi el discurs es dirigeix al començament vers la Hipotaxi, mentre la introducció de la principal amb adverbí o conjunció, és a dir amb l'ús de la parataxi fa que el període adquireixi un moviment sintàctic més viu amb una més intensa matisació lògica i estètica: que cercaríem en va en la hipotaxi. I car és evident el caràcter popular de la parahipotaxi deguda a una particular disposició psicològica, intel·lectual i moral de l'escriptor. . és igualment evident que Llull segueix quan la fa servir, un ús comú del llenguatge parlat del seu temps".

C. - ALTRES ELEMENTS

No és pas sempre possible de classificar, d'una manera neta, en el camp culte o en el popular de la sintaxi, alguns altres elements que podem descobrir en la prosa lul·liana. Més aviat reflecteixen aspectes de la llengua catalana literària que són típics de l'estil de Llull o de l'etapa que ell representa en la seva evolució històrica. Per això els hem aplegat a part per tal de no forçar excessivament la classificació.

/1/ L'afany de precisió. "Tota la llengua de Ramon Llull transpira un afany de precisió, que l'obliga a repetir idees i mots, i a multiplicar referències gramaticals." Tenint en compte això ens explicare, per exemple, "l'ús del demostratiu aquell referit a un nom que acaba d'ésser adduït en el text": tos parents ha gen més de poder en ta casa que aquells de ta muller. També un ús

superflu dels possessius: ans lo pregava que no li aucies son fill. L'aparició d'un pronom personal tònic en el lloc que generalment correspondria l'ús de l'àton: un dia s'esdevench que.l cavaller de-
manar a sa muller que li digués veritat, car si no la li deia, e-
lla auciria. Pel que es refereix als verbs també trobem casos que s'expliquen per aquesta voluntat meticulosa i precisa. L'ús freqüent de la veu passiva, que ens revela també una influència llatina s'avé perfectament amb aquest seu interès pels detalls: a-
quell Senyor qui és digne de tots honraments, e qui vol ésser tan
honrat que per si a servir no sien temuts nuyls turments. Semblantment podríem retreure un tret "exemplificable potser com cap altre, i creiem que, almenys en la sintaxi verbal, és el que més exactament retrata l'autor: hi veiem altra vegada aquell constant desig seu de precisió i exactitud": ens referim al fet d'expressar sistemàticament en forma personal conjugada moltes situacions verbals que més aviat corresponen a l'infinitiu. (Els exemples són trets tots del primer capítol del Blanquerna) ... vingué-li en vo-
lentat que rebés religió per tal que fugís dels vans delits d'a-
quest món... preposà que, estant en matrimoni, donàs bona doctrina
e exemple a tots aquells qui són en orde de matrimoni... Com Evast
hagués concebut e deliberat en sa volentat queamàs l'orde de matri-
moni.

Ni cal dir que en el sentit que estem il·lustrant són especialment clars els exemples de "reiteracions verbals": parlar paraules...
hac vista la visió. . que hom los feés almoyna del romanent de ço
qui roman. (60)

/2/ L'exuberància verbal. En connexió amb el tret de l'estil lul·lià que acabem d'esmentar hi podem posar aquest altre que es mostra també en determinats recursos sintàctics. Ens servirien molts exemples de reiteracions verbals a què hem fet referència fa un moment i que han portat a avançar la hipòtesi d'una influència oriental en la seva sintaxi. (61)

Podríem esmentar també les perífrasis verbals que empra ben sovint

amb el mateix valor de les formes simples corresponents". Tot i que aquest fenomen és força exemplificable en català antic hom creu que la proporció en què apareix en Llull és tan elevada que es pot indicar com una característica de la llengua que usa: Evast e Aloma lo pregaren... que los degué donar a menjar. He jurat que no deja pendre servey de null home.(62)

/3/ Seguint l'estudi de Badia i Moll que ens ha guiat en tot aquest apartat podríem encara indicar altres elements sintàctics que caracteritzen la llengua catalana de Ramon Llull. Amb tot, no ens hi atrevim perquè algunes de les hipòtesis ens semblen poc sòlides. (Amb rigor caldria dir-ho també pel que fa a alguns dels punts que hem esmentat). Volem retreure, de tota manera, el que exposen sobre l'ús de l'article. En un estudi diacrònic de l'article romànic es constata, com hem dit una aparició bastant tardana sobretot en tres casos amb noms abstractes i en ús genèric davant el complement directe i després de preposició. "La llengua de Ramon Llull representa una fase medial en la qual si podem exemplificar la manca d'article en els casos esmentats, aquest fet no es produeix d'una manera totalitària i universal". Blanquerna demanà al malalt si l'enteniment humà ha pus noble virtut que los hulls corporals. Però: Blanquerna dix al malalt que, per ço car intel.ligència era pus noble cosa que vista temporal. Un home volc comprar cavall. Però: Força de coratge. . fortifica les virtuts e les bones costumes.

Es ennoblit lo cor contra malvestat en engan. Però: qui no deffèn contra la avarícia noble cor de cavaller... (63)

6.5.2.- El lèxic.

No cal insistir més en el que ja hem repetit sobre el valor dels vocables en la retòrica lul·liana. Es tracta com sabem d'una retòrica d'ordre semàntic: ell s'allibera de tota preocupació purament formal i "planteja la teoria de la bellesa de l'ordre i la jerarquia de les paraules basada en llur significació." Rethori-

cus ornat cum voce significativa.

Es el mateix Llull qui ens dóna en el pròleg de l'Art amativa que ja hem transcrit abans l'esquema que cal seguir per estudiar el lèxic de la seva obra: 1er. els vocables qui són en vulgar; 2on.. els vocables qui no són en vulgar e qui són en latí; 3er.. alcunes paraules estranyes qui no són en ús en vulgar ne en latí.

D'acord amb aquest divisió estudiarem el vocabulari lul.lià seguint sobretot dos treballs de Francesc de B. Moll encara que ens n'apartarem en més d'un punt. (64)

Segons els comptes del filòleg mallorquí, "el volum del vocabulari que forma la base de la prosa lul.liana és aproximadament de 7.000 mots adiccionariables". Aquest volum lèxic pot distribuir-se en aquests percentatges:

Mots populars hereditaris del català	52 %
Mots derivats dins el català	20 %
Llatinismes	18 %
Mots usats només per Ramon Llull	7 %
Provençalismes	1 %
Onomàstica (noms bíblics geogràfics etc.)	2 %

Estudiem ara cada uns dels apartats.

A.- ELEMENTS POPULARS

Fem d'entrada una observació que en ajudi a deixar ben clar el sentit que donem aquí al terme "populars". Martí de Riquer diu que la prosa de Llull és "conscientment depurada de vulgarismes i expressions populars". I continua: "Jo no he comprès mai per què hi ha qui anomena Llull "escriptor popular" car per a rebre aquest apel·latiu tan digne i tan respectable cal o bé escriure com el poble cas que evidentment no és el de Ramon Llull o bé escriure en uns termes que entengui el poble i li plaguin i em costa molt d'imaginar el poble devorant entusiasmat el Libre de Contemplació o l'Arbre de Sciència. Gran part de l'obra de Llull va destinada

als "llecs" que no entenen el llatí, però evidentment a persones que saben de llegir; i a l'Edat Mitjana els pocs que sabien de llegir ja per aquesta sola condició eren d'un nivell cultural superior i no podien ésser considerats poble".(65)

Certament el terme "popular" no pot ser emprat, referit a la llengua de les obres catalanes de Llull en aquest sentit que Martí de Riquer amb justícia considera inaplicable. En efecte, en la prosa de Ramon Llull "ens crida l'atenció el caràcter selecte del seu lèxic, en el qual observem una gran escassetesa de vulgarismes i una absència total d'elements onomatopèics. Empra un llenguatge ben entenedor sí, però no vulgar no adaptat a orelles de gent inculta i està mancat totalment d'humorisme."(66)

Quan parlem doncs dels elements populars del lèxic lul·lià volem referir-nos als mots que pertanyen al patrimoni de la llengua catalana i que "des que aquesta va constituir-se s'han oralment de generació en generació des del llatí vulgar i han sofert també del llatí vulgar ençà les transformacions fonètiques característiques" del català.

Ja hem vist que aquests elements populars hereditaris formen la major part del corpus lèxic lul·lià. Ni cal dir que la immensa majoria d'aquests mots conserven plena vitalitat en el català actual i són relativament pocs els que s'han perdut (67). Aquest fet no ens pot sorprendre massa per tal que, com ja hem dit, el català és una de les llengües que ha conservat una major unitat entre les seves formes antigues i modernes.

En l'estat actual dels nostres coneixements se'ns fa pràcticament impossible de senyalar si entre aquest conjunt del lèxic de Llull hi abunden més o menys els arcaismes.(68)

Tampoc no ens atrevim a pronunciar-nos sobre la qüestió dels dialectalismes. De tota manera, pel que fa a aquest punt, hem de confessar la nostra perplexitat davant els esforços d'Antoni Badia i Francesc de B. Moll per trobar mallorquinismes en la prosa d'en

Llull.(69) Si tenim present encara una vegada l'estat actual de les edicions dels manuscrits ja es veu de seguida la manca d'una base sòlida per a tota especulació sobre possibles trets dialectals d'índole fonètica (70). Però és que també ens semblen indemostrables els pretesos dialectalismes lèxics. I, sobretot, creiem inacceptable dir que una vintena escassa de paraules que "avui" són usades únicament a les Balears "en certa manera la condició insular del Mestre", quan dues planes més avall es presenten "alguns mots que avui són dialectalismes, però usats a altres comarques i no a les Balears". A priori ens costa molt d'admetre dialectalismes en la prosa de Ramon Llull, que forma part de la primera generació de catalans nascuts a Mallorca, i no creiem que s'hagi presentat ara per ara cap argument vàlid que ens els pugui demostrar a posteriori.

Encara "existeix en el llenguatge de Llull un cert nombre de mots de formació popular que no es troben usats per cap altre escriptor medieval i que, sense que puguem afirmar que són exclusius del Beato...; contribueixen indubtablement a donar color propi als seus escrits. Tals són, per exemple, fabregar i fabreguejar= forjar, treballar el ferro; embarbesclat= perplex, esmaperdut; inveible= invisible; malavirança= infelicitat; maldeïdor= malparlador; menys-conèixer= ésser desagrat; noable= nociu etc...

B.- ELEMENTS CULTISTES

Es ja un lloc comú l'afirmació de la gran quantitat de cultismes, sobretot llatinismes, que emprà Ramon Llull. "Resol la dificultat d'expressar conceptes nous amb paraules catalanes manllevant els mots directament del llatí." Quan a finals del segle XIV i al llarg de tot el XV els nostres escriptors duren a terme des d'una perspectiva nova, una forta llatinització del nostre lèxic es pensaran que són els primers que introdueixen aquells neologismes que, en realitat ja els havia usat abundantment En Llull cent anys abans.(71) No ens referim, naturalment, a aquells llatinismes que

el mateix Doctor Il·luminat ja havia trobat vius i que generalment, s'havien incorporat al català per influència de l'activitat eclesiàstica, sinó a aquells que ell mateix introdueix i crea. Ja hem dit que més d'un miler dels mots emprats en la prosa lul·liana (el 18 % del total) són llatinismes directes. Bona part són també encara vius en la llengua actual. D'aquí que si tenim en compte el que hem dit abans sobre la pervivència del lèxic popular entenguem que s'hagi pogut parlar de modernitat a propòsit de la prosa d'En Llull. Uns quants en canvi -relativament pocs- han caigut en desús. (72)

Aquesta part del lèxic presenta dues característiques: a vegades es tracta de paraules que han estat preses del llatí sense cap adaptació -explicite, implicite, superfícies (sing.) tríplex, oferre (per oferir), fortitudo, genus, situs, habitus, tempus, locus, actu, que responen generalment a termes que l'escolàstica havia fet normals -(), d'altres vegades els sotmet a una lleugera adaptació a les característiques del català. Els canvis fonamentals... per a aquesta adaptació consisteixen en uns lleugers retocs -generalment supressió de la vocal o fins i tot de la síl·laba llatina final.

Hi ha alguns casos en què l'adaptació és més forta i per això parlem aleshores de semicultismes. (73)

Les fonts d'aquests llatinismes que trobem en Llull són el llenguatge del culte, l'escolàstica i els tractadistes científics. També s'ha advertit que en l'opus lul·lià hi ha alguns llatinismes falsos, com ordial = originari, extret del llatí PRIMORDIALE, se-gunderiotat o tercioritat formats a imitació de prioritat.

C.- PARAULES DERIVADES

Amb molt bon sentit Francesc de B. Moll ha ajuntat en un capítol a part els mots que es troben en la prosa de Llull i que són el resultat d'un procés de derivació. Ja hem advertit que constitueixen

el 20 % del vocabulari lul·lià i ens il·lustren sobre un capítol molt important de la història de la llengua: la creació de noves paraules mitjançant la sufixació. Encara que són certament catalans la majoria de lexemes -allò que Moll anomena el català constitutiu- no és pas lícit d'incloure aquestes paraules sense més ni més en els capítols dels elements populars com fa Martí de Riquer, ja que molt sovint el procediment derivacional és típicament llatinitzant. Per això, doncs, les considerem també nosaltres a part.

Indicarem només els trets més característics d'En Llull en aquest camp. Per als aspectes més generals i comuns remetem al que hem dit abans.

/1/ Suffixos nominals.

-ABILE, -IBILE -able, -ible. Amb rigor els adjectius formats amb aquest sufix tot i la seva extensió en llatí i en romànic s'haurien de considerar en el capítol dels llatinismes. De fet sonaven com un neologisme llatinitzant encara a començaments del segle XV (74). (Això ens mostra el trencament amb la llengua de Llull de la qual cosa parlarem al final d'aquest tema.) En la prosa lul·liana hi registrem casos de llatinisme flagrant en la formació d'aquests adjectius -incompactible inductible productible- i solucions populars com possibol, impossibol, disfusivol. (75)

-ALE -al. Ramon Llull "mostra predilecció per formar adjectius en -al derivant-los d'altres adjectius en -ic aton sense afegir res al sentit de l'adjectiu originari si no és un matís lleugerament intensiu produït per la ressonància del sufix i l'allargament de la paraula: angelical apostolical diabolical practical teological. etc. (76)

-ANTIA, -ENTIA. En Llull predominen els resultats populars -ança, -ença sobre els cultes -ància, -ència. No seria estrany que el gust per aquest tipus de derivats li vingués de la poesia provençal. (77)